

Szepesi Attila

Miskadal

*Miska, te Schéner, te áldott piktor, micsoda bál
vendégel téged, velencei forgatag vagy balkáni bolond-karnevál.*

*Felkerekedtél malaclópóban, fejedben három pörge kalap
nyomodban dob dübög és hegedű cincog, csontsíp sikogat.*

*Se dél, se észak – nagy út a tied, atlasz se mutatja, semmibe vész,
körötted álcás had bukfcenet hány, dudorász, füttyörész.*

*Böfögő bumburnyákok, hivatásos kutyaütők –
ez két keréken figuráz, amaz vállára vetett fehér lepedőt.*

*Szotty némberek is meg bumfordi bakák, kölykök s tündér-alakok:
se arca, se karja, se lába bohó figurák – szemüregükből füst gomolyog.*

*Örmény, csecsen, tót, morva, hucul, pajeszos zsidó, cipszer, lipován,
pápista sokac, vend meg palóc, ruszin és szájböggős hetyke cigány.*

*Hujjognak néked, gurguláznak, ez lemarad, amaz nekilödul, szökne eléd,
micsoda bál ez, áramlik csak a bábeli száz-szavu, tántori nép.*

*Rajtuk szélázta köpeny, de semmi sincsen a szöttes alatt,
mégis mind talpal, szökdel, orra bukik, elébed tér, lemarad.*

*Sajgó lábbal versenyt tülekszik, remélve, hogy hamarost
eléri Eldorádót, Ofirt, Elíziomot, de ha más nem – Máramarost.*

*Lidérc kutya mordul s pohos rémalak hujjog a ködön át,
míg talpalávalót füttyög a szél: tündérmuzsikát.*

*Miska, te Schéner, te áldott piktor, érti-e valaki:
se bú, se bá – csak nekivágtál, se puszi, se pacsi.*

*Se éj, se nappal, köréd fagyott az idő meg a tér,
csak még, magad sem sejtve, hová s a kanyargós út véget sosem ér.*

Esterházy Péter

Esti Kornél tolvaja

(retró)

A keleti villámvonaton (vulgo: a 2-es villamoson) robogtam – mesélte Esti Kornél – hazafelé, forró nyáron.

A fiatal férfi, kezében pénztárca, leszállt a villamosról. Csak azért jegyeztem meg, mert a pénztárcát két ujjal fogta, pipiskedve, úgy tartotta a feje magasságában, mintha úszna, és nem akarná, hogy víz érje. Ekkor mellettem egy lány halkán azt mondta: – Tolvaj! –, és a férfira mutatott. Ez valamiképpen nem tűnt hihetőnek, a férfi viselkedésében semmi gyanús nem volt, a tárca se gyanús volt, hanem érdekes, legföljebb sajátos. Vagyis az hihetetlen, hogy valaki tolvaj legyen, azaz elvegye azt, ami nem az övé. Ha valakire közelről ránézünk, arról nem lehet elképzelni, hogy tolvaj. A tolvaj absztrakt. Az áldozat idősebb egyetemistának látszott, és egy kisgyereket cipelt a vállán. Csomós Marira hasonlított, csak nem volt olyan szép (hiányzott belőle a Csomós Mari).

– Tolvaj – ismételte meg. Úgy éreztem, tennem kell valamit, az nincs rendben, hogy itt tolvajok mászkálnak az országban, én meg csak itt villamosozok. De ezt nem kell nagyon áttételesen értelmezni, konkrét villamos, konkrét tolvaj, konkrét én.

– Kicsoda? – lendültem tehát akcióba. (Akcióim, lám, mondatok.) A nő már csak tátogott, mutatójja követte a pénztárcát. Ekkor csukódott volna a villamosajtó, a mozgásra mozdultam, közbettem a lábam, leugrottam. A nő utánam.

A férfi visszanezett; arca nyugodt, nem kezd el szaladni. De mintha gyorsítana. – Tolvaj! – kiáltom erre. – Álljon meg! Csodák csodája: a férfi nem áll meg. Utánaindulok, tíz méterre lehet tőlem, nem futok, valami olyasmire gondolok, hogy nem kéne elijeszteni. Ezért kicsit halkabban ismétlem: – Tolvaj. Álljon meg.

Nemcsak, hogy ő nem áll meg, de az ott várakozók sem mozdulnak, mit mozdulni! – az arcuk nem rezzen. Mintha ott se volnék. Ez a mondat láthatatlanná tett. Amennyivel halkabban szóltam, annyival gyorsabban mentem. És most már ezt mondtam:

– Tolvaj! Tessék megállítani! – Az az igazság, hogy az én arcomon se ijedség volt vagy fölháborodás, hanem csak csodálkozás. Ezt láthattam viszont a környező arcokon. Ekkor egy idősebb férfi lágyan felém hajolt: – Jó napot, Kornél úr. – Az összes homoerotikus tartalékaimat mozgósítva biccentettem vissza, majd most már rendesen fölördítotam.

– Tessék *mán* megállítani!

Mint egy westernben, puff, egyszerre futni kezdtünk, a tolvaj – én meg utána, és üvöltöttem. Szerintem akkor már féltem. Az emberek udvariasan utat adtak. Újabb s újabb nézőkhöz értünk, és én igyekeztem őket információval és cselekvési programmal ellátni, nevezetesen, hogy amaz egy tolvaj, és tessenek megfogni.

Nem közelítettem hozzá, ám jól tartottam magam. Átrohantunk egy útke-resztesződésen, és egyszer csak nem volt senki, csak mi ketten. Megállt. Lihegve odaértem. Most látszott csak, hogy egy kiöregedett futballista az, ki van öregedve, egy szót sem bírtam szólni. Most se nézett ki tolvajnak, olyan volt, mint bármelyikünk, csupán jobban bírta nálam a futást. Nekem a morális alapozás adott szárnyakat.

– Felezzünk – mondta rokonszenvesen. Röhögni se bírtam, lekötött a levegő vétele. Istenem, mily marcona lehetek én, hogy bevesz a buliba. Hallgatásom megerősíthette őt, hogy helyes volt nem kikezdenie velem. – Na, baszki, ne faszozz, itt a fele, aztán tűnjünk el!

Ténylegesen nem tudtam, mit kéne most csinálni. Egyszerűen nem volt olyan mondat, melyet mondani bírtam volna. Uram, kegyed egy pernahajder! – legföljebb. Kirántottam a kezéből a tárcát, és kezdtem visszafelé szaladni, ő utánam, át a keresztesződésen, és akkor ezt kellett hallanom:

– Tolvaj! Fogják meg! – ezt üvölti utánam a tolvaj. Szegény anyám, ha ezt megérhette volna. Az emberek ismét utat adnak, most kicsit nagyobb érdeklődést váltunk ki (plusz posztmodern terror), én közeledek a nő felé, a gyerek már bög, a tolvaj közeledik felém, nyilván jobbszélsőt játszik, azok tradicionálisan gyorsak.

Nem lehet megállni, elfutok hát a tulajdonos előtt, az rémülten néz, szeme elkerekül, ennyire nem érteni valamit szinte nem is lehet már, utánam a tolvaj, kajabálva, hogy fogjanak meg. A villamos előtt hirtelen átvágok a túloldalra, épp jön egy taxi, beugrom, csak hajtson gyorsan!, mondom, mint egy filmben, azonnal szinkronizálva. A taxis bólint, nézi a tárcát a kezemben, nem szól. Két utcával arrébb megállítom, kiszállok.

Óvatosan visszaóllalkodom a villamosmegállóba. Senki ismerős. A tárcában semmi irat, csak 2400 forint. Most mit csináljak.

Szabó Gábor

Április 14., mint június 16.

Esterházy Péter hatvanadik születésnapjára

A kortárs magyar próza egyik legjelentősebb – a kritikai beszédmódok kondicionálása, illetőleg a poétikai változások befolyásolása tekintetében pedig alighanem a legfontosabb – kötete a *Bevezetés a szépirodalomba*.

Olvasható ebben többek közt egy születésnap eseményeiről megemlékező szöveg, melynek ürügyén a továbbiakban az irodalmi apaság, a leszármazás, az utódlási viszonyok, azaz a Szerző születésének és térfoglalásának, *megtestesülésének* bizonyos elemeit veszem szemügyre Esterházyval kapcsolatban.

A kérdéses írás – a Beatles jól ismert slágerére utalva – az *Egy nehéz nap éjszakája* címet viseli, és számos formajegye révén kapcsolódik a *Bevezetés...* szövegéhez tematikus csomópontjaihoz.

Így többek között ahhoz a gondolatkörhöz, amely a kötet több szövegében felbukkanva, a legváltozatosabb formákban a szerzői világrajövetel, az irodalmi atyákkal folytatott (hiábavaló) küzdelem, a szerzői identitásképzés lehetőségeivel vet számot. Ez a motívum-sor a mű egészének individualizációs törekvéseivel hozható metonimikus összefüggésbe, hiszen a *Bevezetés...* maga is – *A szavak bevonulása* című enumeráció megalapozó aktusából indítva – a poétikai alakzatok, technikák, mintázatok karneváli cserélgetésén, próbálgatásán keresztül egyfajta önéletrajzként meséli el saját megképződésének folyamatát.

Az individualizáció története, az önteremtés vágyának narrativizálása azonban nem csak a *Bevezetés...* egyik kiemelt szólama, hiszen már az 1986-os kötet előtti művekben – így a *Spionnovellában*, vagy a *Fancsikó és Pintában* – is fontos szerepet tölt be, amiképpen a *Bevezetés...* utáni írások – kiemelten nyilván a *Harmonia caelestis*, de a *Javított kiadás*, a kulturális eredetkeresés szempontjából a *Hahn-Hahn grófnő pillantása*, vagy legutóbb a *Semmi művészet* szövegeiben is alapvető kérdésként jelentkeznek.

A születés traumájának kérdésköre tehát a kezdetektől átszövi Esterházy prózáját, életműve e szempontból az önteremtés folyamatos munkáját, illetőleg az „önmagasság technikáinak” makacs feltérképezését végzi.

Műveinek sora olyan pszeudo-önéletrajzot látszik formálni, amelyben a színre lépés pillanatának és körülményeinek viszonyrendszerét kötetről kötetre más aspektusaiban megjelenítve – Lejeune szavaival élve – valamiféle *személy* követeli létét.

Az életmű erősen önéletrajzi jellegének formai jele a szövegek közt gyakran felbukkanó naplóforma, az önéletírás műfaji imitációinak megjelenése Esterházy prózájában: így például *A fogadós naplója*, a *Halassi irkája*, *A tizenhét hattyúk*, vagy a HC számozott mondatsora is az „én” reprezentációs kísérleteinek megannyi önéletírás-szerű variánsa.

Az *Egy nehéz nap éjszakája* ennek megfelelően olyan belső tükör, amelyben egyrészt e szül(et)és pillanata és körülményei rögzítődnek, ugyanakkor az életmű e fontos kérdésköre esszenciálisan, egyfajta – talán töredékes – poétikai tartalomjegyzékként

van benne jelen. Ahogyan tehát *A szavak bevonulása a Bevezetés...* eredetkijelölése, születésének pillanata, s ugyanakkor a kötet egészét a későbbiekben formáló elemek katalógusa, úgy az *Egy nehéz nap...* azoknak az én-maszkokat cserélgető, lokalizálhatatlan Szubjektumnak a világrajövetelét jelenti be, aki a későbbiekben minduntalan újabb alakot öltve (részint a már imént említett szövegekben, részint meg a kötetben lépten-nyomon felbukkanó éndefiníciók formájában) kísérli meg tisztázni saját identitásának kérdéseit.

A *Bevezetés...* nemlineáris szövegépítkezése persze nem valamiféle célvív fejlődésregény narratív sémái szerint meséli el az „én” történetét, mégis, érdekes, hogy a kötet elején találhatunk olyan szövegnyomokat, amelyek a lacani Tükör-stádium első, téves énrögzítésének jeleiként is olvashatók. A számos tükör-effektus közül most csak a legeggyértelműbben idevágó passzust idézem:

„Saját magára csak hosszas keresgélés, a tárgyi világnak a tükörbélivel való folytonos és aprólékos összehasonlítását után talál.”

Míntha valóban az én elidegenült, illuzórikus identitásának Lacan által copyrightolt fejlődési szakaszáról olvasnánk itt, hogy aztán az ekképpen önmagát egy imaginárius Másikban felismerni vélő „én” szükségképpen a Szimbolikus nyelvi rendjében – a *Bevezetés...* idézetektől, allúzióktól átítatott, azaz a mindenkori Másik szavaira utalt szövegterében – veszítse el önmagát, s váljék e veszteség révén *szubjektummá*.

Az *Egy nehéz nap éjszakája* kizárólag újságcikkek idézeteiből összeállított szövege így nemcsak az ollózásos technikát a művészet fegyvertárába emelő *Hogyan írjunk dadaista verset?* Tzaráját idézi, de a nyelvben való elidegenedés, az ént átszelő újabb hasadás lacani elképzelését is.

És mielőtt ezt az amúgy csupán zárójeles megjegyzésnek szánt Lacan-vonalat berekeszteném végre, idekíváncozik, hogy a kötet utolsó mondata, a „MINDEZT MAJD MEGÍROM MÉG PONTOSABBAN IS” olvasható e lacani narratíva reflexiójaként.

Így a *Bevezetés...* nem-lineáris corpusán belül anarchisztikus módon mégiscsak fellelhető egy koherens szál, ami az imaginárius és a szimbolikus stádiumain keresztül vezet el az ezekre vonatkoz(tathat)ó elméleti reflexió kimondásáig, az én (hamis) öntudatra ébredésének lacani eposzát szöve bele a *Bevezetés...* szövegfolyamába.

És hát a pontosítás vágya a már említett 1986 utáni művekben is egyértelműen a szövegek egyik kiemelten fontos mozgatója lesz, a „térsegi”, az „apa” és „anya”-regények (ez a címkézés persze felületes, hiszen minden esetben a genealógia, a származás felfedezésének egymásba csúszó szimbólumairól van szó) tovább árnyalják a *Bevezetésben* megképződő „én” körvonalait, igyekeznek megszilárdítani annak meglehetősen szétzilálódott kontúrjait.

Ebből a szempontból az *Egy nehéz nap...* különösen fontos szövegnek tekinthető, hiszen a világrajövetel itt rögzített pillanata jelölheti ki a szubjektum narratívájának azt az origóját, ahonnan az identitásképzés kérdésköre, történeté formálódása egyáltalán értelmezhetővé válhat.

A „születés” körülményei egyfelől nyilván meghatározóak a fejlődés további alakulására nézvést, ugyanakkor a születés mozzanata éppen az az üres hely, hiány, amit a későbbi célvív struktúrák termelése próbál (mindhiába) kitölteni és értelemmel felruházni – érdemes ezért közelebbről megnézni e jelentőségteli éjszakáról tudósító szöveg kísérletét, ahogyan megpróbálja magát visszairni a kezdet pillanatába.

Az önéletírás – írja Lejeune – már elejétől fogva befejezett, mivel a kezdődő elbeszélésnek a leírás pillanatához kell érkeznie. Az *Egy nehéz nap...* mint kezdet és egyben aktuális végpont már csak ezért is magába sűríti azt a tudást, amely az eredet rögzíthetőségét a jelenig ívelő időbeliség tapasztalati vonatkozásaival visszamenőlegesen ruházza fel.

A szöveg az 1950. április 14-én – s mint rögtön az első lábjegyzetből megtudjuk, e dátum „E. P. születésnapja” – történt események újságcikkekből összeálló sora, vagyis a történeti emlékezés tere, amely a társadalmi, politikai, kulturális viszonyok hálózatának függvényében helyezi el a születés aktusát.

Míntha a világ minden egyes eseménye csupán ennek a pillanatnak az előkészítésére szövetkezett volna, gondos előzékenységgel ám eltökélten jelölve ki a születés elkerülhetetlen és szükségszerű bekövetkeztét. A világ az „én” világrajövetelének segítőkész díszleteként jelenik meg, mint harsány és ígéretes színpad, ahol minden kellék a drámai csúcspont eljöveteletét szolgálja.

Esterházy szövege azonban – ahogy az imént Lejeune kapcsán említettem – már magán viseli a rendezői emlékezet akaratlagos módosításait, hiszen jó néhány megidézett esemény – legalábbis a hivatalos történeti tudat normái szerint – nem az 1950-es évhez kapcsolódik. Így pl. Hamvas Endre csanádi püspököt 1951-ben veszik házi őrizetbe, és csak ez év júniusában bocsájtja ki a kormánnyal lojalitást vállaló nyilatkozatait, aminthogy a Sztálin bírálataival kapcsolatos sorok sem születhettek 1953-nál előbb. Emellett a szöveg bizonyos megjegyzései szintén az íródás jelenidejének értékkategóriáit érvényesítik, a „*Lábjegyzetek az európai olvasóknak, akik vagyunk*” mondatban megfogalmazódó kulturális identitás felvállalása például bizonyosan nem kapcsolható az 1950-es dátumhoz.

A laza illesztésű szövegdarabok egy halmaza tehát egy későbbi tudás által befolyásolt és átszínezett emlékezésformát teremt, egy már megmunkált világ képzetét vetíti vissza az eredet alapvetően „nyers” pillanatába, amellyel, bármennyire is igyekszik, soha nem kerülhet fedésbe.

A „milyen is lehet a Lét, mielőtt elgondolnám?” kérdése nyilvánvalóan öncsaláson alapul, amely megfeledekzik a kezdet – ahogy Merleau-Ponty írja – tudás előtti állapotáról, és abba az illúzióba ringatja magát, hogy reflexivitása valaha is egybeeshet az azt létrehozó „konstitutív princípiummal.”

A szöveg modalitása ezért érezhetően megteremt egy határozott distinkciót az írás és a történések jelene közt, hiszen a lelkesült hangnem, az ötvenes évek berendezkedésének ájtatos reprezentációja ugyan nem foglalja magába azt a későbbi pozíciót, ahonnan nézvést mindez erős revízió alá eshetne, ám az időbeliség beleíródása a szöveg jelenébe mégis igen erős idézőjelek közé szorítja a naivan átszellemült tónust, amit ezzel az ártatlanság ironikus imitációjává értelmez át.

A világrajövetel kitüntetett pillanata a szövegben így kontextusok, időrétegek, téves tulajdonítások, pontatlan dátumozások és különböző értékszempontok ütközésének, egybecsúszásának dinamikájában valósul meg, igencsak kétségessé téve az imígyen megszülető én homogén tisztaságát.

A pszichoanalitikus elképzelések mellett ezek a körülmények is magyarázhatják a kötetben felbukkanó szimulált identitások, éndublőrök karneváli kavalkádját, akik közül az egyik különösebb köntörfalazás nélkül „egy kis crise d’identité”-ként nevezi meg magát. (Ami, ha az „én” Csokonai Liliként történő egyik későbbi inkarnációjára gondolunk, nem is tűnik annyira túlzó diagnózisnak.)

A születés napja – a június 16-i dátum méltó párjaként – ironikus módon szintén egyfajta Világnapként jelenik meg a *Bevezetés...* terében, nem csupán e kötet időviszonyait fókuszálva ezzel, de lehetőséget adva az életmű további fejleményeinek eredetkijelölésére és az önéletrajzság befogadói kódja felőli olvasására is. (E Világnap jelentőségét a szöveg azzal is alátámasztani látszik, hogy a történet végén a szülésbe vélhetően belehal az anya, azaz a világrajövetel és annak reprezentációja expressis verbis „élet-halál” kérdéseként jelentkezik.)

Az *Egy nehéz nap éjszakája* a szülés és a születés aktusainak egymásba játszatásával újabb lehetőségeket is nyit az értelmezésben. A szöveg második része ugyanis az anya alakján át a vajúdás kínjait, a szülés teremtő aktusát részletezi, jóllehet a *születésnap* és a *szülés napja* elvileg különböző jelentéstartományokat körvonalaz, hiszen az egyiknek a gyerek, a másikkal az anya a főszereplője.

A szöveg viszont azzal mossa el ezt a különbséget, hogy a szülést a szöveg világrahozatalaként dramatizálja, következképp a szöveg és a megszülető „én” (a „szerző”, aki mindeközben a mű létrehozója és „terméke”) azonosíthatóvá lesz.

Egymásba tükrözésük hozza világra a szöveggént felfogott szubjektum és a szubjektumként viselkedő és jellemezhető szöveg képzetét, vagyis azt az énművészetet, amely Esterházy életművének mindmáig állandósult toposza.

A szülés-születés kérdésköre mindemellett a szöveg, sőt az Esterházy-életmű szoros határain túlmutatva a bábáskodás (szókratészi) tevékenysége értelmében is felfogható, figyelembe véve Esterházy prózájának rendkívüli hatását a kortársi poétikák világra segítésében. A születés Esterházy-féle scéájában, úgy tűnik, minden szerep szerepek sorát foglalja magába, egyszerre fejez ki és leplez megosztottságot, szembenállást és szét-tartást.

A szöveg már érintett formajegyei mellett, amelyek elrendezik az április 14-i Világnap dramaturgiáját, és a ready-made szövegelemek frivol és esetlegesnek ható montírozásával mintegy a commedia dell'arte spontaneitásának könnyedségével ruhazzák fel, a színház gondolköre tárgyszerűen is megjelenik a szövegben.

Több alkalommal is szóba kerül ugyanis Szergej Obrazcov Sztálin-díjas bábművész, színházi vezető és rendező, egyszer egy fiktív (?) levélrészlet emlékezik meg bölcs humanizmusáról, aztán a törzsszöveg tudósít a bábos magyarországi látogatásáról, a történet végén pedig az „Obrazcov él!” lelkes felkiáltása nyugtathatja meg az aggódó olvasókat. (Mely mondat szintén csak az utólagosság pozíciójából íródhat vissza a szöveg jelenébe.)

Kézenfekvőnek tűnik Obrazcov szerepeltetését első körben a szöveg poétikai tudatoságának belső tükröként, azaz – ironikusan – a Világnap dramaturgiáját egy univerzális rendező utasítására létrejövő premierként értelmezni. Mindemellett pedig az *Egy nehéz nap...* szereplőgárdájának gépies lelkesedése, irányított, megkoreografált ambíciói, a tudósítások dinamikussá stilizált retorikájának mechanikus csikorgása egy óriási marionett-színpad képzetét keltve kapcsolódhat a bábszínház képzetéhez.

A bábszínházhoz fűződő szimbolikus asszociációk révén – mint a manipuláció, a személyiség és a szabad akarat elvesztése, a kiszolgáltatottság és a hatalom viszonyrendszere, a cselekvések irányítotttsága – Obrazcov alakja tágabb vonatkozási keretbe is helyezhető, azaz egy korszak metaforikus jellemzésének szolgálatába állítható.

Ráadásul az „Obrazcov él!” figyelmeztetése alapján joggal feltételezhető, hogy nemcsak a születés időpillanatának teret adó korszakra, de a szöveg íródásának jelenére nézvést is érvényesíthető módon.

A keresztül-kasul manipulált és ideologizált kelet-európai létezés ábrázolása Esterházy több művében is visszavezethető erre a bábszínház-metaforára, pontos szöveghelyek említése nélkül most csak a *Bevezetés...* lapszélein rengetegszer felbukkanó, üres pillantású babafej képre utalnék, ami a kötet egészét a bábszerű létezés egzisztenciális terébe helyezi, a *Daisy* bábjátékváltozatára, vagy mondjuk a – szintén egy születésnapra koncentráló – *Búcsúszimfóniára*, ahol az Apa (többek közt) bábként neveződik meg. És arról is érdemes megemlékezni, hogy Vallai Péter annak idején fergeteges bábjátékként scenírozta Esterházy *Spionnovella* című szövegét.

Poétikai szinten pedig, ismét csak általánosságban utalva az életmű egészére, a báb és a bábos, tárgy és használója, a manipulátor és a manipulált kettősségei úgy mosódnak

egygyé ebben az obrazcovi képzetkörben, ahogyan az *Egy nehéz nap...* játszik el szülés és születés, szerző és szöveg, világrajövetel és pusztulás, eredet és utólagosság kategóriáinak újrendezésével. Még egy, kissé talán bizarrnak tűnő kapcsolatra térnek ki a szovjet bábművésszel kapcsolatban. Jeleseül arra, hogy utolsó, 1989-es beszédében a nem feltétlen az Esterházy-próza emlőin nevelkedett Kádár János csapongó gondolatársításai közben maga is többször utal Obrazcovra, mégpedig vélhetően egy hasonló szimbolikus térben mozogva.

Izgalmas, ahogyan a felelősségével sikertelenül elszámolni próbáló, homályos képekben, zavaros utalásokban fogalmazó Kádár minduntalan vissza-visszatér a bábos említéséhez: kimondatlanul is a „ki-kinek volt bábja?“, „milyen szálak mozgatták a rendszer mechanizmusát?“, „bábos voltam-e vagy pusztán báb?“ színpadi metaforikával fedett hatalomtechnikai kérdéskörét feszegetve. (Kádárban talán Obrazcov önéletírása, *Az emlékezés lépcsőfokain* című kötet indíthatta el a bonyolult tudattalan képzetársítások szövevényét, ahogyan az *Egy nehéz nap...* is olvasható az emlékezet lépcsőjárataiba történő leereszkedésként.)

A szubjektum pozicionálása, a test anatómiájának megformálása Esterházy hírekől összemontírozott szövegében egy ideológiai mechanizmus hatása és reprezentációja, amiképpen maga az emlékezés aktusa is – ami a szöveg időbeliségét az ironia szempontrendszerén keresztül értelmezi újra – sok tekintetben szintén ideologikus. Például azért, mert alapvető jellegzetessége a szelekció, amely már előzetes értékítéletek alapján preformálja az emlékezet anyagát, és mert a majd megőrzésre érdemesnek ítélt múlt különböző elemei szintén csak egy értékhierarchia részint ideologikus rendező elvei szerint állhatnak össze elbeszélhető történeté.

Esterházy életművében az emlékezés – és ezen keresztül az ideologicitás működésének kérdése – központi szerepet tölt be, szövegeinek a poétikailag újraformált emlékezés mintegy a nyersanyag.

Irodalomfelfogása Musil azon elképzelésének továbbgondolása, mely szerint az irodalom voltaképpen azzal a formai és tartalmi tradícióval azonos, melyet magába olvasztott, így hát természetének konstitutív alkotója az emlékezet és (meg)időzés. Esterházy prózájának önéletrajziséga talán innen, az irodalom emlékezetként történő felfogásának egy olyasféle radikalizálásából is eredeztethető, melynek során a szöveg (szerzője) a saját függőségi viszonyaival való lázas számvetést is végezve, bármiről is szóljon, mindig a maga történetét írja.

Esterházynál ez nem csupán a szövegemlékezet reprezentációját jelenti, hanem annak a szubjektumnak a folytonos újraalakítását is, aki az emlékezés időbeliségében ideológémák, kulturális kódok, kontextusok metszéspontjaiban formálódik. Az *Egy nehéz nap...* esetében a születő „én” és az őt mintegy kitermelő kulturális, ideológiai tér egymásra utaltsága egészen világosan jelentkezik.

Ugyanakkor a kultúrát átjáró osztársadalmi rendszerek itt hangsúlyozottan mediális közvetítettségük – újsághírek – révén, azaz már eleve értelmezett formában jelennek meg, amit aztán az utólagosság privilégiumát élvező szerző/emlékező hatalmi gyakorlata a maga érték kategóriái szerint értelmez újra.

E többszörös, ellentmondásos relációkat is kitermelő közvetítettség mint az eredet és a hatás szubjektívációs technikáinak modellje Esterházy prózájának gyakran és sokféleképpen poetizált eseménye. Az ezek nyomán teremtődő referenciális zavar így tulajdonképpen a szubjektum átlátható tisztaságára, autonómiájára, függetlenségére vonatkozó kétely szemantikai jele.

Az *Egy nehéz nap...* lendületes ironiával jeleníti meg a mindenkori szubjektum függőségi viszonyait, az eredet heterogenitásának kulturális, történeti, ideológiai meghatározott-

ságát, emellett pedig mindennek szövegszerű, az irodalmi reprezentáció kérdéseit illető vonatkozásait is. Azaz már ez a rövid, korai szöveg is érinti az irodalom politikájának, vagyis az irodalmi és az irodalomról szóló beszédformák hatalmi beágyazódásának, a megszólalás keretfeltételeit biztosító társadalmi/politikai közeg azon kérdéskörét, ami az életműben mindvégig jól kitapinthatóan van jelen, és a *Javított kiadás* kapcsán válik majd egészen explicitté.

Az *Egy nehéz nap...* esetében ugyan a születéshez elengedhetetlennek tűnő Apa nem említődik meg konkrétan, de világos, hogy ezt a funkciót itt maguk az újságcikkek által reprezentálódó hatalmi normatívák, fegyelmező előírások töltik be, amelyek oly bőséges kontextust biztosítanak az „én” világrajöveteléhez, majd későbbi helyének kijelöléséhez.

Esterházy életműve az Apa kifejezés kulturális értelemben rendkívül terhelt szimbolikáját a narrativizálás, cselekményesítés segítségével bontja ki, akinek alakja így a Vallás, a Hatalom, az Ideológia, a Hagyomány stb. „atyai” utalástománnyának képzetait reprezentálja. Szövegeiben az Apa személye alapvető vonatkozási pont, egyfelől az ideológiai felettes én, másfelől az „utód” önmagává válását akadályozó, tehát leküzdendő hatalmi pozíció betöltőjeként lesz a szubjektiváció döntően meghatározó tényezője. (A *Harmonia Caelestis* egyik hosszabb – jelöletlen – idézete aztán kétségtelenné teszi, hogy prózája e tekintetben milyen erős szálakkal kötődik Donald Barthelme roppant hasonló metaforikával dolgozó *The Dead Father* című 1975-ös regényéhez.)

Az *Egy nehéz nap éjszakája* nem csupán színre viszi az „én” világrajövetelének örömteli hírét, de magában hordozza azokat a formajegyeket is, amelyekből életre kel, kifejlődik Esterházy életművének számos olyan sajátossága, amelyek itt még mintegy embrionális állapotban rejtőznek a szöveg méhében.

A szöveg Világnapja így egy poétikai forma, egy szöveg univerzum születését ünnepli, jelezve anatómiájának, karakterének későbbi alakulását. A szövegben fejlődő embrió és a szöveg mint embrió a magzati és a szövegtest párhuzamos megképzését hangolja össze, olyan élő pergamenként kezelve együttesüket, melybe belevésődik az egzisztencia krónikája, és amely szülész(nő)ként asszisztál a kortárs magyar prózafordulat elindításában.

Dobozi Eszter

Stoppos a XIX. századból

*Ő volt, Istenuccse, mondom, ahogy
mondaná, két helysége között
az Alföldnek, útfélre kitett
bábként állongott a sötétben,
kajlán s képtelenül integetett –
hogy „megállj!” – a világító szemű
nagy bogaraknak
miért is ne gondolhatná, hogy ezernyi, millió
pincebogár fut, viharzik át
a földre terített pántlikán
végestelenül, óriásan,
most itt szalad egy, minutányi időt se
hagyva a szemnek, hogy követhetné,
s már amott tűnik el a semmiségbe,
boszorkák suhantak ily sebesen
ama vitéz feje körül amodaát egykor,
vagy hullócsillag hasít ketté eget, éjszakát
így, csak hogy ez mind
csattog, csörög, zúg, morog,
morajlik, valahány jó s tovairamlik,
s íme megáll itt egy,
belsejébe mint házajtón
léphetni be,
s hát amit még odabenn
kikémlelhet a betérő...!
ily mulathatnékem
csak egy s más kócnyelő
csepürágónak szemfényvesztése nyomán vala egykor,
mint látva e némbert,
ahogy tomporával
holmi székbe szegezve
két lábbal kalimpál
valami lábítószerűségen,
kereket mialatt keze forgat,
majd ide-oda csápokat illesztget...*

Dobozi Eszter József Attila-díjas. Szerkesztőtársunk kitüntetéséhez szeretettel gratulálunk.
(A Szerkesztőség)

Egy népdalra

„Az hol én elmegyek, még az fák is sírnak...”

*Ott, ahol én jártam, ma már nincsen út se,
nem hajt semmi arra, mögöttem nincs farkas,
fölöttem se holló, csak a fű nő, csenkesz
s kalászhányó perje, lábnyomok nem futnak
se oda, se vissza, gépdobok poklában
vergődik egy levél, erezete még zöld,
szára is eleven, de a szárnya sebzett,
hulló angyal-pászma húz át a sötétben:
egy lesz – nedves földdel kökényszínű égbolt.*

Egry József: Szent Kristóf a Balatonnál

Bálint születésére

*A végtelenségen ki hozott át, Fiú?
Kié a vállgödör, melyben ott csücsültél?
Ki karja tartott meg, s aki vont magához,
ki volt? Kié a test, az oszlopmagas törzs?
Honnan támadt az a kolosszusi erő,
mely – egész világot – úgy hordozott, cipelt,
mégis mint a pihét, s benne mintha minden
esendőség súlya volna összegyúrva.
Ami csak létező: élet és a halál
e kicsinybe volna behöhömbölgetve,
mert kétségünk sincsen, hova fut az az út,
és a végkifejlet nagyon is ismerős,
de mindezeknél is izgatóbb: a „Honnan?”.
Honnan indultál el, Fiú? Honnan hozod
a jelet arcodon, s ki néz a szemedből?
A kezdet és a vég Teveled üzen így?*

GreCsó Krisztián

Mellettem elférsz

„Nincs bennem semmi a múltból.

Kassák Lajos

„[A] múlt az, ami jelenemet és jövőmet nagy részben meghatározza”

Ugyanő, 11 évvel később

Én a testemmel szerződést kötöttem. Az inak, szalagok, izmok legyenek mindenütt lazák, akár egy szárítókötél. Ha előrehajolok, érinteni szeretném a földet, nyújtott lábamban közben húzódjon, feszüljön az izom, a combomban, a vádlimban jajgassanak az inak, de áhítsák a próbatételt. A has legyen természetesen lapos, a bőr mindenütt feszes és friss, a szemem körül is, a halántékomon oldalt, ahol a nevetés és hunyorgás már goromba árkokat hagyott. Egészséges akarok lenni, mert a múlt tele van halállal, és én érezni akarom, hogy bírom a halált, a családom, a régi idők emberei nem kezdenek ki. Hogyan viseljem az emléküket másképp? *Miért kellene őket elviselni?*, kérdezte tőlem nemrég Kákossy autószerelő, a Balaton-parti nyaralóját akarta eladni, és már percek óta azt ismételtette, hogy egy ilyen férfiembernek való éppen, aki már nem kamasz, szédítheti a nőket. *A fenyők mellett, egy vékony csíkban látszik a víz.* Az angyalföldi közfürdő termál- és fertőtlenítőszagú folyosóján álltunk, a szauna előtt, szétkentem a zúzott jeget a szívemen. *Magammal akarok tisztában lenni*, mondtam, aztán a tarkómra tettem a jégkását. Húsz percet ültem bent a sima szaunában, a forró lapockámon csúszott le a jég. Nem volt odavaló a mondat, a szerelő nem értette, mit akarok, kínálgatta tovább a nyaralóját. *Gatyában, gondoltam, nem látszik, kinek mire futja, nem tudom megvenni a nyaralót*, mondtam. Kákossy fölhúzta az orrát, visszament az aromásba. Kiléptem a papucsból, ráálltam a letaposott jégszőnyegre, égetett, belülről forró voltam, a jég, úgy éreztem, lemarja a talpamról a bőrt. Ezt ilyen egyszerűen és nyilvánvalóan még senkinek nem mondtam, gondoltam bele, Kákossyval meg egyszerűen közöltem. Egy idegennek, egy autószerelőnek mondtam meg, akinek mellettem a kabinja, és mindig mikor jön, kacsint, fekete nejlonszatyorral jár úszni, mint én, gyorsban megy negyven percet, én mellben harmincötöt, de még sohasem váltottunk egy szót sem, és most, mikor nem vettem meg a nyaralóját, megmondtam, miért akarom én ezt az egészet.

A nyomozást.

A szakértőkkel nem ment ilyen egyszerűen, a szakértőkkel rosszul jártam, pedig nem is a nyomozás miatt mentem, azt nem mertem volna elárulni nekik, féltem volna, hogy bolondnak néznek. *A helyemet keresem*, ezt mondtam, szó szerint, mégsem értettük egymást. Először paphoz mentem, úgy tanultam, a papok

a lélek emberei, nem a pszichológusok: vége volt a húsvéti misének, az oldalsó ajtón sétáltam be, mintha ismerném a járást, vagy a parókiára tartanék, a piacon üvöltött egy férfi, *állj meg, nem bántalak!* A pap fáradt volt és morcos, csokoládét ehetett, elkente a száján, nem merem szólni, hogy törölje le, mert így nem tudom komolyan venni, amit mond, a csokoládé miatt falánkknak és gyerekesnek látom. Izzadságszaga volt, nagyon verejtékezett, pedig hideg volt a templomban, olyan volt, mintha rajtakaptam volna valamin, pedig egészen biztosan nem, nem rezdült össze, mikor beléptem. Nem most ette a csokit, gondoltam, talán úgy tartotta az esti misét, hogy csokoládés volt a szája. Azt mondta, Jézusban megtalálom magam. Fölnéztem a feszületre, *ott sajnos nem.* Az nem fog menni. A kerületi hírmondóban olvastam egy hirdetést: *lélekmosás*, napokig aszaltam magamban a tervet, aztán nem volt jobb ötletem.

A Róna utcában volt a lakás, egészen közel az Erzsébet királyné útjához, hatvanas években épült tömb, zárt folyosó, egy ötvenes, beesett arcú nő volt a lélekmosdató, Klára, így hívták. Azt állította magáról végzett pszichológus, de otthagya a szakmát, csalódott bennük, helyeslően bólogattam, kértem kávé és vizet is, azt mondta, benne van az árban. Tízezer forintot kért, előre, elmosolyodtam, próbált úgy tenni, mintha nem vette volna észre, de éreztem, hogy rosszul esik neki. Nem bántam, a kurváknál kell előre fizetni. Az érdekelte, mi indított el, miért akarok többet tudni magamról. A szomszéd szobában valaki aludt, hortyogott, a kórházra láttam az ablakból, cibálta a tar fákat a szél, *a férjem éjszakás volt*, bólintottam, hogy értem, és megnyugtattam, hogy nem zavar, de nem mondtam igazat. Nem fog érteni, gondoltam, és nem érdekli, mi van velem, ezt is gondoltam, mégis belekezdtem, tétován, tavaly embereket bíztak rám, meséltem Klárának, a lélekmosdatónak, akinek a férje éjszakás volt, és miközben beszéltem, a szomszéd szobában horkolt, az önkormányzatnál dolgozom, az adóosztályon, és nemrégén előléptettek, komolyabb álláshoz jutottam, a kollégáim döntéseket várnak tőlem, megállnak mellettem, kérdeznek valamit, és mire befejezik a mondatot, szeretnék a választ. Klára bólintott, *folytassa.* A megértés ideje maradt, a fölfogásé, ennyi lehetőségem van, de ez nekem nem elég, felelek valamit, csak úgy, aztán az emberek, akik a választ várták, benyomásokat gyűjtenek rólam, a döntéseim miatt megmérnek, megállapítják, milyen vagyok. Azt tartják rólam, ha időt kérek, akkor keresztet lehet vetni az ügyre, mert sumák a formám, nem merem azt mondani, hogy nem. Ezt a büfé előtt kaptam el, ezt a mondatot, nem vették észre, hogy ott állok, *sumák a formája*, így mondta az egyik kolléganóm a másíknak. Fönlálltam, az ablakhoz mentem, szemben, a kórházba mentő érkezett, megvártam, míg lekapcsolja a szirénát. Könnyűszívű ítéleteket mondanak, felelőtlenül fogalmaznak, előbb-utóbb visszajut hozzám, és dühöngök. Nem ismernek, hogyan mernek véleményyt alkotni rólam?

A szüleimről kérdezett, hogy nem volt-e ez így az apámmal, az ő véleményeivel is, esetleg ő is felszínesen, ne adj isten, részegen alkotott véleményt, úgy, hogy nem is tudta, mi minden történt velem, hogy nem is követte az életem, gyereknek kezelte. Helyesltem, ráhibázott, apám kiabált ki a szobájából, minden meglátása hibás volt, felszínes és ostoba, és mindig kiderült, hogy fogalma sincs róla, miről beszélek. Ő bent feküdt, én anyámnak panaszkodtam a konyhában, aztán

egyetlen mondattal össze tudott törni mindent. Megalázott, hogy könnyörtelenül igaza volt. Klára megint bólogatott, morgott is hozzá, *gondoltam*, mondta, *éreztem az aurájából*. Megállapította, hogy az apámtól elszenvedett sérelmeket termelem újra. A konyhában csörgött valami, *a sült*, mondta Klára, és kiment, *addig leállítom az óráját*, kérlelve nézett rám, *de odaég*. Újratermelek, gondoltam, kinéztem az ablakon, egy idős férfi állt az utca túloldalán a járdán, mereven, mintha megbé-
nult volna. Figyeltem, míg Klára vissza nem jött, nem mozdult. A hivatali féligaz-
ságok is ilyenek, mint az apám féligazságai, és a hatásuk is ugyanaz, azt a téves illúziót keltik, mintha a környezetem jobban ismerne engem, mint én magam. Bűntudatot keltenek bennem, azt sugallják, hogy szájalmasan keveset tudok magamról. *Én tényleg nem sokat tudok*, mondtam erre. Akkor is le kell győzőnöm a szüleim okozta bűntudatot, és meg kell nyugodnom. A férj kiszólt a szobából, hogy éhes. Klára kilépett az ajtóhoz, mintha úgy kevésbé hallanám, *páciens van*. *Nem zavarok*, mondtam, *ennyi elég volt*. Marasztalt, maradt húsz percem, ne her-
dáljam el. Nem akartam a húsz percemet, dühösen mentem le a lépcsőn, de rájöt-
tem, mégsem volt haszontalan a látogatás. Nem a sérelmeimet akarom kibeszélni, nem apámnak akarok megbocsátani, nem a viszonyokat akarom tisztába tenni: anyámmal, az öcsémmel, a családommal – ezt megértettem. Ismerni akarom az állományt, mindent, ami rendelkezésemre áll, a géneket, a szokásokat, a múltat, a lejárt köröket, az újrafutott pályákat.

A szauna előtt, a jeges pultnál ki is mondtam, aztán kimentem a kimondott szentenciámmal az állott szagú, sötét folyosóról, a téli büfé előtt Ferike kézen-
álláshoz készülődött, úszás és szauna után kézen állt a meleg vizes medence melletti virágos állványon, oldalt fogta a betont, éppen annyira lökte meg magát, amennyire kell, meglendült, dolgoztak az izmai, nem ingott meg, szikár teste állt, mint egy dór oszlop, sokkal hosszabb ideig állt, mint rendesen. A törzsvendégek elhallgattak, április volt, megmagyarázhatatlan kora nyár, a bőr, a vér, a szem sokallta a fényt, és éppen a tornamutatvány alatt újra előbújt a felhők mögül a nap. Mindenki Ferikét nézte, a gyógymedence üvegfala mögül, a gyepről, a büfé előtt, mellém lépett Kákossy, már megemésztette, hogy nem veszem meg a nyaralóját, kamillaszaga volt, félhangosan mondta, hogy Ferike, ha akarja, hallja, ha akarja, ne, *meddig játszik, bazdmeg, ez itten a sorssal*.

Hiába találtam ki ezt az egészet, a nyomozóságot, úgysem csináltam volna semmit. Idővel elfelejtettem volna, vagy eszembe jut, és örült dolognak gondolom, ha nem betegszem meg újra és újra, néha egészen komolyan. Igyekeztem a testem ked-
vében járni, sokkal többet adni neki, mint korábban, mégis jeleket küldött, üzent, kért, követelt. Kidőltem, ártalmatlan megfázások jöttek, ágynak estem, hetekig nem bírtam kimozdulni. Ezek még nem voltak elég erős pofonok, ha fölépültem, ugyan-
ott folytattam, ahol abba hagytam. Betöltöttem a harminchármat, heti hat alkalom-
mal ittam este, és nem volt ritka eset, hogy képtelen voltam fölvenni a telefont. Visszafogtam az italt, elmaradtak az esti kimaradozások, erőnek erejével fölvettem a telefont, ha csörgött. *Én a testemmel szerződést kötöttem*, mondtam magamnak, *bírom*. Biztató jeleket kaptam, mégis éreztem, nem lesz elég. Sohasem járok orvos-
hoz, de kénytelen voltam a kerületben doktort keresni. Egy fiatal férfit találtam, pattogós szavú, kemény ember, kiderítette, baj van a májjammal. Megkérdezte,

mennyit iszom. Kinéztem az ablakon, ragyogó fehér virágok fedték be az akácfákat, meg halványkékek, a rendelőben is éreztem az illatukat. *Bolondulásig*, ez a szó jutott eszembe. Azt kérte, ne igyak egy hónapig, bénultan ültem, mint aki oltásra vár, és látja a fecskendőn túlcsonduló mérget, savas fájdalom szaladt végig az izmaimon, egy hónapot túl sem élek. Azt mondtam, *persze*. Kimentem a rendelőből, leültem az utcai padra, diákok kopogtak végig a járdán, hosszú fehér botokkal verték a padka szélét, véget ért az intézetben a tanítás. A fürtös akácvirágokat néztem, az öreg utcában öreg fák álltak, a kúriák, villák, kastélyházak udvaráról jött a mézédés illat, micsoda mennyei séta lehet ez vakon, gondoltam, behunytam a szemem, de nem éreztem jobban semmit, pedig talán többféle virágitat is keveredett ott, nem csak akác, orgona és aranyeső. Idén nem volt tavasz, csak egy betoppanó nyár, egymásra folytak az időrétegek, az akác és az orgona. Egy világtalan lány állt meg a pad előtt, megütögette az ülőlap szélét, *szabad? Igen*, feleltem, és azt szerettem volna tudni, hogy érezte meg, hogy itt vagyok. *Annnyira jólesik a napsütés*, mondta. A fény felé fordult, levette a szemüvegét és nyitott szemmel belenézett a napba. Behunytam a szemem, próbáltam én is irányba fordulni, de még a csukott szememen át is annyira égetett, hogy nem bírtam. Aki vak, az nem sötétet lát, nem lát semmit. Ekkor lettem nyomozó. Nem önszántamból, nem nyomozónak lenni sokkal kényelmesebb dolog, nem nyomozónak lenni felelőtlenség, mert a nyomozók önmaguk után mennek, saját magukat kergetik, a nyomozók maguknak hagynak nyomokat, hogy aztán kínnal-keservvel megfeytsék saját jeleiket. Aki egyszer nyomozó lett, többé nem lehet nem nyomozó, de ez nem jelenti azt, hogy bármit is megfeyt, kiderít, bármi is világosabb lesz munkája nyomán. A nyomozó kérdéseket tesz föl, következtetéseket von le, de a játszmának, a játékkal ellentétben, nincs vége, mert újabb jeleket hagy magának – a folyamatosság a rendszer lényege.

Nem tudtam, hogyan fogjak hozzá. A lélekmosdatás után biztos voltam benne, hogy szükségem van minden szilánkra, de azt is tudtam, tágan kell mozognom, nem maradhatok magamhoz közel. A Varsó utca árnyában álltam, mikor eszembe jutott egy egészen kézenfekvő ötlet: előkeresem Juszt mama önéletírását! Harsogóan zöld volt a lomb, fáztam a hűvösben, a lombornyó elvett minden fényt, elképzelttem magam, a Varsó könyökéből fölnéztem az égre: a tömbházak között voltam, akár egy göröngy, egyre távolabbról néztem, de nem tudtam olyan messziről, hogy a telep benne legyen. Nem a horizont volt szűk, nem azért. Úgy van ez, mint a budai hegyekkel. Amikor a piactérre állok, messze, az út végén, a Duna túloldalán a hegyeket látom, de a hegyek nem eltakarják a kilátást, hiszen, ha nem lennének ott, nem látnék olyan messzire. A hegyek látszanak. Így van a múltam és köztem is: a valóságos távolság nem számít, vagyis éppen a távolság miatt tudom, hogy bennem van.

Nehezen betűztem ki a kézírását. És bosszantott a sok következtetlenség. Aztán: imádtam olvasni. Tucatszor végigrágtam, ahogy a végére értem, kezdtem előlről, mint valami szent szöveget, melynek már nem is az értelme volt a fontos. Közben figyeltem magam, hol dobog jobban a szívem, melyik részt unom, mely mondatoknál szorul el a torkom. Minden jel és üzenet, csak meg kell fejtenem, mi van benne.

Egy telepen születtem, pusztai telep, nem messze a falutól, a telepek akkoriban tűntek el, olvadtak be, mikor én voltam gyerek, a telepeknek a nyolcvanas évek közepére vége lett, én meg eljöttem, és sokféle helyet kipróbáltam, mielőtt idekerültem a kerületbe. Mint egy tenyér, olyan nekem a telep, nem az én tenyerem, hanem egy természetes, kérges tenyér: az életvonalban megül a por, mint a sírkövek vésett betűiben. A telepnek teste van, fáj neki, sajog, a telepet elhoztam magammal, a telep az én testem is, mint régen az úttörők nyakkendője – a sok kicsi vörös háromszög a nagy vörös zászló szétszabdalt része. Így része az én testem a telep testének. A gyári oldal házai mögött – innen a forgós tetejű, holland típusú szélmalmon, túl a sportpályán meg a lódombon – a gyár parcellái kezdődtek. Áztató tavak, csupa szigetes, nádassal benőtt láp, szűk csatornák, átfolyások, füzes mocsarak és akáccal szabdalt ingoványok, mindent beborított az ázott kender barna bőre, csupa halott víz volt az, a gyaloghidak, deszkacsapások egy dermedt világ labirintusába vezettek. A tavak a gyár és a földek között voltak, a tavakon túl házfomára rakták a kenderboglyákat, akkora boglyaházak magasodtak ott, mint benn, a telepen, a vályogból vert valódiak, és körülöttük, akárha indiánsátrak lennének, kévébe kötve száradt a friss szár. A kendert kis nyomtávú számárvasúttal hordták, sosem értettem miért, de nem csak platókon, de csillékben is, szamarak húzták a billegő kocsikat meg a platós hosszú vágányokat, azok elé akár négy-öt állatot is befogtak. A tavakon innen magasodtak a gyár kegyetlen kéményei, ontották a füstöt, esős téli napokon megszorult a szürke, kenderszagú szmog, és levegőt sem lehetett kapni. A grófi oldal házai a temetőnél kezdődtek, azért nevezték grófinak, mert egykoron a Károlyiak szérűskertje volt: megsüllyedt, letaposott terület, hátul a gépállomásig, a téesz-csatornáig és a termáltavakig tartott, melyek egy balul sikerült próbafúrás után maradtak a határban. Évekig senki sem törődött vele, hogy ömlik a forró termálvíz a földekre, aztán befogták, és előbb üvegházakat fűtöttek velük, és csak utána folytak ugyanoda. Hal, béka ebben sem élt meg, elborított a halott víz mindent, kilométereken át, ameddig a szem ellát, gőzölgött a határ. A telep szélén volt az állomás, vonat a gyárba jött, de napjában egyszer személyvagont is csatoltak rá, és ott volt a fűrésztelep, emerről meg, alig húsz perc járásnyira a falu. Így nézett ki a gyerekkoromban, ez volt az én telepem, pontosabban nem ez, mert ezek csak tárgyak, jelek a térképen. A telep inkább a rendet jelenti, és az ottani rendet én örökké magamban hurcolom. Pedig nem egyformák a telepi emberek! Egy család sem ugyanolyan, még a régi, alacsony homlokú telepiek is különböznek, hiába sok az alacsony, görbe hátú, keserű asszony, meg a gyári férfiak, akik fulladósak és korán halnak a kenderpótól.

A gyári oldalon laktunk, együtt a nagyszülőkkel, a nagybátyámmal, a nagynénémmel, és szeretők, férjek jöttek-mentek, kétszobás, minden komfort nélküli vályogház, szinte összezsúfolódtunk, ha mindenki hazaért, csak a kert volt tágas meg az árnyékos gang. Ritka volt a csönd, a nyugalom, ezért is emlékszem, hogy milyen különös délelőtt volt az, merev és mozdulatlan. Ketten voltunk otthon Jusztai mamával. Kinn ültünk a gangon, ahonnan kiláttunk a kertbe, július volt, nyár dereka, a dinnyeérés szezonja, mama megszegett egy érett, illatos sárgadinnyét, és megkérdezte, kérek-e hozzá kenyeret. Az almához is finom, de

a sárgadinnyéhez különösen javallott, különben órákig nem lehet rá vizet inni. Hasmenést okoz. Alsós voltam, gyerek, a kertet néztem, a gang és a gyümölcsös között árnyat adott egy nagy, lombos fa, már nem emlékszem miféle, csak hogy lakott rajta egy harkály, és mindig kopácsolt. Juszti mama rábeszélte, egyem kenyérral a sárgadinnyét. Jó volt, a gyümölcs levével olvadt a kenyér fehér bele, szopogattuk, különös csemege volt, sokáig úgy hittem, szeretem kenyérral a sárgadinnyét, mert akkor jólesett, leginkább az, hogy szót fogadtam, rendes fiú voltam, és én szerettem szófogadó lenni. Összemosolyogtunk Juszti mamával, néztünk ki a gangról a kertbe, ami inkább olyan volt, mint egy őserdő, gyümölcsfák véletlen keveredése. Azt mondta, gyerekkorában ették így, és hozzátett még valamit, amit percekig föl sem fogtam. Bólintottam, hogy értem. Vágtam még egy cikk dinnyét, és haraptam rá kenyeret. Többször próbáltam azóta, ehetetlen, hiába rágom olyan sokáig, hogy már összeédesedik a kettő, rossz. Nem tudom, mi változott ilyen sokat, a levegő vagy a szám íze, így mondtuk, hogy eszerint vagy nem aszerint való, vagy talán a helyzet tette, ahogy ott ketten ültünk, és Juszti mama elárult valami egészen fontosat az életéből, amit majdnem elengedtem a fülem mellett.

Árva lány volt.

Hatéves lehettem, addig sohasem mondta. A kis Jusztika törvénytelen gyermek volt, intézetben nevelkedett, néha nevelőszülőknél, akik közt akadtak kedvesek, a kistelekiek különösen, így emlegette őket, nem nevet mondott, hanem a biztonságos gyerekkorszelet szentséges helyét nevezte meg. Egészen sokára, percek múlva értettem meg, mit mondott. Nem reagáltam semmit, úgy tettem, mint aki tudja, tudta ezt, ösztönös, gyermeki daccal akartam körön belül maradni, de közben járt az agyam, elképzeltem, hogy árva vagyok, nincsen se anyám, se apám, se Juszti mama, aki erről mesél, csak a közös szánk íze van, a sárgadinnye meg a kenyér. Most jövök rá, talán ez: a megértés vágya és az átélés reménytelensége volt izletes, az, hogy azt hittem, mindenképpen meg akarok érteni valami fontosat Juszti mama életéből. Pedig magamra figyeltem, megkönnyebbülést éreztem, amiért nekem nem kellett átélnem ilyesmit. A kudarc, hogy mennyire nem tudtam, mama miről beszél, nem keserített el, sok mindent éppen emiatt a botor önzőség miatt tudtam meg róla. A lényegét mindenesetre nem értettem. Nem volt világos, hogy ez nem egy régi szokás, hanem a szorongató kényszer emléke: azért ették kenyérral a dinnyét, mert nem ettek mást. Juszti mama tudta, hogy nem látom az éhség és a szegénység logikáját, de nem mondott semmit, és nem azért, mert nem akarta sajnáltatni magát, hanem mert tényleg nem sajnálta. Nem panaszkodott, csak elmondta, hogy gyerekkorában, de már cselédként, így ették a dinnyét, megmagyarázta, mi a párosítás oka. Az ársaság volt az oka. Langyos idő volt, mama virágos otthonkában, lábán tornacipő, fejcsúcsán, hátul megkötve kendő, alacsony, görbe asszony volt már, de még mozgékony, fürge. Rajtam klottgatya és koszos fehér trikó, akár tornaórán. Azt kérdeztem, félt-e az anyja nélkül, mikor elvitték, mint egy árut, kiválasztották, és sírt-e, mikor visszacsereálték, ez érdekelt a legjobban. A csere. Nem válaszolt, kifelé nézett, a porta meredélyén az erős szélben hajlongtak a gyümölcsfák, a virágok és a gaz, egy erősebb lökéstre elfeküdt az egész dzsumbuj.

Olasz Sándor

Európa elrablása

Mítoszok és mítoszrombolások

Ratto d' Europa. Márai Sándor a római Venezia palotában lát egy apró 16. századi szobrocskát, mely a közismert mítoszi jelenetet ábrázolja: Zeusz bika képében elrabolja a szépséges királylányt, Európét. Az író több hónapos utazása alatt mindvégig azt tapasztalja, hogy a szellemi Európát, melyre olyan jó volt fölnézni, elrabolták, Európa nincs a helyén. Miközben amúgy minden megvan. 1946 novemberében indul, 1947 februárjában érkezik haza, útiránya Svájc, Olaszország, Franciaország. Zürich, Genf, Bern, Lausanne, Milánó, Róma, Párizs, Bazel – a jól ismert helyeken úgy találja, hogy a világ arca megváltozott, „*ráncosabb, komolyabb*” lett. Európa nem ad olyan spirituális ösztönzést, mint amilyet tíz, húsz évvel ezelőtt adott, az ember nem tud mibe kapaszkodni, „*a nyugati szellem mély válságon esik át*”. „*A világra leng, és lehet, hogy Európa felett leng el*” – írja az utazásról beszámoló *Európa elrablásában* (1947). Az utazás élményei, fölismerései sok más műben visszacsengenek. Például a *Föld, föld!...*-ben¹, ami „*fagyos, didergő vesszőfutásként*” jellemzi azt az utat, melytől korábban az értelmi élmények sokaságát kapta. A második világháború utáni Európa nem állt úgy össze, mint az első háború után, nem maradt olyan kohézióban a helyén. „*Egyszerre finoman elkülönöződött minden, mint mikor valaki hazudni kezd.*” Görög-római műveltség, kereszténység, humanizmus, aufklárizmus – nincs kedve jelesre felelni Európából, mivel nem érzékeli a hivatástudatot. „*Volt egy európai műveltség – az európai –, amelyről azok, akik éltek benne, évezredek óta azt hitték: hivatás.*” Ez nem egyszerűen egy bomló, kifulladás civilizáció „reklámszava” volt, melyre rá lehet írni Made in Europe. A keserves eszmélés ott van a naplóban is.² Egy följegyzés 1952-ből arról beszél, hogy csak országok, országhatárok, vámhivatalok, szellemi és világnézeti határok vannak, csak éppen Európa nincsen.

De hát mikor rabolták el Európát? Vajon nem arról van szó, hogy ez a szépséges kontinens-királylány az utóbbi évezredekben is folyamatosan valamilyen elraboltság állapotában volt, s harmóniát kereső görögségélményünk lopta bele a Márai emlegette Eszmét és evangéliumi Jó hírt? De ne menjünk ilyen messzire, maradjunk a mögöttünk lévő roppant ellentmondásos századnál. A nyilvánvaló veszedelemnek milyen jelei, megnyilvánulásai vannak? Poszler György gyönyörű esszéjében³ (*Napnyugat alkonya vagy évezred hajnala?*) ezt az elhaló, szervesen állapottól három dologban véli fölfedezni: a kultúra agóniájában

1 Márai Sándor: *Föld, föld!...* Bp. é. n. 146–47.

2 Márai Sándor: *Napló 1945–1957.* Bp. é. n. 196.

3 Poszler György: *Napnyugat alkonya vagy évezred hajnala?* In: *Ars poetica, ars teoretica.* Válogatott tanulmányok. Bp., 2006.

(és a barbárság tényeresében), az abszolút, a totalitárius állam torzóságában, valamint abban a technikai csapdában, mely egyfelől a civilizáció újabb és újabb áldásaival ajándékozta meg az emberiséget, másfelől önálló, uralthatlan életet él.

Hogy elit és tömeg végzetesen kettéválik, Ortega vészharangja óta közismert. Kultúrateremtő elit és a civilizáció vívmányait használó tömeg, igény és igénytelenség, múlttudat és az örök jelenben való élet, miközben az elit egy része is válságban van (lásd a Julien Benda kezdeményezte, Babbitstól folytatott *Az írástudók árulását*). A válságfilozófiák jól érzékelték, megszületett a barbárság. A századelői tömeglélektani kutatások (Tarde, Le Bon) is ebbe az irányba mutattak. Karinthy *Barabbása* annak a ráismerésnek a novellisztikus megfogalmazása, hogy az egyes ember másként viselkedik a tömegben, pontosan az akaratával ellenkezőt teszi. Jellemző, amit az olasz kiadóvezető mond Márainak: csak egyfajta amerikai moziromantika kell neki. *„Mi ez? – kérdezi Márai – Életöröm? Nem, a tömeg vinnyog, keresi az ingert és a feledkezést. (...) Lehet-e még igényt és ellenállást remélni, erkölcsi ellenállást, szellemi igényt?”* Egy műveletlen társadalomban azonban csak a gyűlölet uralkodik, s otthon is ez a legelviselhetetlenebb. Virágzik a vad amerikanizmus, a „materiális barbárság”. Még Franciaországban is azt tapasztalja, hogy a könyvtermelés, az üzlet megölte a könyvet, mely nem az olvasók, hanem a fogyasztók számára készül. Egyéniség, szabad gondolkodás eltűnőben, s a jelenség mélyén visszafordíthatatlannak tűnő morális válság rejlik. *„Milyen ritka az emberszabású ember! Mind ritkább. A többi csak éppen olyan, hasonlít.”* Efféléket persze korábban is leírt magyar író, később szó esik még erről. A 46–47-es nyugat-európai út tehát csak megerősíti Márai egyik központi gondolatát, hogy ez az új középkor valójában megöli a betűcivilizációt, s helyébe a látványt, az ábracivilizációt állítja. Az irodalom a sülyesztöbe kerül, s ezt – szerinte – az előző nemzedék még nem érzékelte. A *Föld, föld!...*-ben fejtegeti, hogy az a generáció mást értett Irodalom címszó alatt. *„Számukra az Irodalom még egyszerre volt játék és liturgia, összeesküvés és mesterség, eleusisi szertartás és cinkosi vérszerződés. Az olvasó arcát már ő (Kosztolányi – OS) sem látta tisztán, de még hitt benne, hogy van valahol.”* A mindent elárasztó „parairodalom” sikere is azt bizonyítja, hogy az emberek (ha egyáltalán választ várnak valamire) nem a szépirodalomtól várják a választ. Nem hiszik, hogy a könyv segít, eligazít. Ám a könyvekkel is történt valami. A szépirodalom egy ötvenes évekbeli naplóbejegyzés szerint talán azért sem kell, mert nem „szép”, bölcs, harcos és pártos akar lenni. *„Talán, ha a szépirodalom egy napon megint – szépen – irodalom lesz és mesélni kezd, színesen, romantikusan – miért ne legyen egy »roman« romantikus? – tehát az lesz, ami: az emberek megint odafigyelnek.”* Míg korábban maga az író is az utazás legfőbb értelmének gondolta a Nyugati Könyvekkel való találkozást, most csak hiányérzetéről tud beszámolni. Ezért is jó romokban heverő, megalázott és megszomorított hazájába visszatérni; ott még hisznek a könyvben. *„Menjünk haza Nyugatról, valóságosan és képletesen. Várjuk meg, amíg (Európa – OS) megint tanítani kezd.”* Az úti jegyzetekben még azt is megkockáztatja, hogy a magyar (és a kelet-közép-európai) szellem ellenállóbb.

Roppant tanulságosak ezek a finom ambivalenciák. Hiszen egyfelől adva egy műveletlen ország, ahonnan menekülni kell, másfelől Európa eme lepusztult vidékén még becsülete van a szellemi teljesítménynek. Európa nem tanít, ámde a picit is tanító irodalomnak sincs renoméja az író szemében. Egyrészt a morálnélküliség az oka mindennek, másrészt mély pesszimista meggyőződésként fogalmazódik meg, hogy *„az ember időlegesen kormányozható, de morálisan nem nevelhető.”* Létezik-e akkor – áttérve a Poszler György említette második veszedelemre – hatalom és etikum harmóniájára épülő állam? Igaz, a század két rettenetes diktatúrája – állami mindenhatóságát mindenféle erkölcsi meggyőződés fölé emelve – végsőkig feszíti a húrt. Márai a háború utáni helyzet alapján Tocqueville-t is joggal idézi: a két nagy mágnes között, a szuperhatalmak szorításában

Európa megsemmisül, marad – Amerika és Oroszország szorításában – Euramerika vagy Eurázsia. Így, kiszolgáltatva, mibe kapaszkodhat az ember? A San Pietróban arra gondol, hogy az egyházzal is sokan mehetnének. A trascendenciához viszont „új, forradalmi töltés” kellene, s a nyugati ember a keresztény műveltségnek nem tud új erőfeszítést adni. Ilyen „töltés” hiányzik a nemzetekből is. („A »nemzeti« jelző újabban mindenütt azt jelenti, hogy valami nincs rendben, nem az többé, aminek lennie kellene.”) Ugyanakkor szkeptikus, amikor a „nagy egységekről”, a nemzetek és osztályok feletti világtképről hall. Az egymásra acsarkodó nemzetállamok azonban törvényszerűen riasztják azt, aki Európát nemzetként, nemzetek felett álló elvként képzelte el. Ne feledjük, az értékek eme omlásának riasztó látványához a könyv írása idején már nemcsak a második világhégés és a vészidőszak járul hozzá. Hirosima és Nagaszaki után vagyunk, s a történelemnek ez az újabb traumája csak erősíti a praktikummá emelt technika ember fölé kerülésének veszélyét. Az ember kozmikus erőket tud termelni, „e kozmikus erők felett egy lény rendelkezik, akinek semmiféle morális gátlása nincsen”. Az Európa elrablása azt a technikai, technokrata civilizációt vetíti előre, amely megírása idején még csak csírájában létezett. Ám a szerző világosan látta, hogy „a világot menthetetlenül egyetlen közös sorsba fogták össze”. A Föld pusztulását, elpusztíthatóságát e könyv írója reális eshetőségnek látja. Ki mit szeretne megmenteni? Márai a Gondolatra, az emberi Gondolatra voksol, mivel Európa is egy Gondolat, s hívője, mítosszá alakítója pedig maga is egy régi (18. századi) vágású karteziánus egy, a gondolatot lépten-nyomon megcsúfoló korban. Márai itt megpendít valamit, ami a későbbi évtizedek művészetének egyik alapproblémája lesz. Krasznahorkai László *Háború és háború* című regényét említem, melyben a hős New Yorkba jutván a technika mindenhatóságát és uralhatatlanságát tapasztalja.

Előzmények. Az első nemzedék. A tudomány tökéletes, de az ember miatt zavar és baj támadt. Karinthy írja az *Utazás Faremidóba* című utópiában: „...nagy baj érte a világot, amit a tudomány megeremtett, mert az ember akar valamit, és ez az akarat szembekerül a dolgok folyásával”. Karinthy ily módon nem a tudományt és a civilizációt támadja, hanem a helytelen alkalmazást, visszaélést, manipulációt.⁴ Márai keserű fölismerései – látjuk – nem elszigeteltek és nem teljesen újak. Az előző generációból elég Babits esszéibe belelapozni, lépten-nyomon hasonló gondolatokkal találkozunk. A történelem logikátlansága, értelemnélkülisége, a „veszedelmes világnézetként” Európán végigsöprő antiintellektualizmus bizonytalanságot és nyugtalanságot szült. „Lassan eltűnt a szellemi erőd szilárdságába vetett hit, a könyvek összevissza csúszkáltak, mint a rossz téglák, a toronyról, melyet a jövőnek építettünk, leverte a vihar a glóriát. Észre kellett vennünk, hogy senki se figyel ránk...”⁵ (*Curriculum vitae*) Ráadásul az irodalom, a filozófia sem mer igazán a kor arcába nézni. Európa szellemi ereje hanyatlik.

Az első Nyugat-nemzedék azonban többnyire optimizmussal néz az Európát megtestesítő Nyugatra. Márai is utal Ady „lihegésére” a Gare de l’ Est-en. Vagy olvassuk csak el Kosztolányi *Párizs* című versét: „Gazdag szívem keleti gyöngyei / és színes álma mind arany szemét, / te százszor áldott, százszor átkozott, / te szép és szörnyű kiöntöm eléd.” Noha Kosztolányi és Márai világa, mentalitása között (szólt erről az irodalomtörténet) meglehetősen nagy a hasonlóság, lehetetlen nem érzékelni a szemléleti és stílári szakadékot, melyet az *Esti Kornél kalandjai Barkochba* című novellája is pontosan jellemez. Az önvallomással kezdődő, majd szinte irodalomtörténeti eszmefuttatásba bonyolódó, s a tulajdonképpeni novellát csak ezután kezdő írás néhány mondattal találó képet ad a

4 Veres András: „Rajongó tudomány, az a baj...” A tudomány fogalmának és szerepének változatai Karinthy prózájában. In: *Bíráló álruhában. Tanulmányok Karinthy Frigyesről*. Bp. 1990. 91., 103.

5 Babits Mihály: *Curriculum vitae*. In: *Tanulmányok, esszék*. Bp. 2005. 590.

századelőn és az 1920-as években indulók különbözőségeiről. „Ezek a fiatal emberek nem csalódtak. Csalódni csak az tud, aki valaha hitt. (...) Mi a korunk sivár eseménytelenségében fölnagyítottuk a kis eseményeket, hogy meg ne semmisüljenek. Ők, szegények, a nagy eseményeket voltak kénytelenek lekicsinyíteni, ugyanebből a célból. Mi folyton cigarettáztunk, rontottuk magunkat, szép és rút szerelmek lázában éltünk. Ők nem dohányoznak, tornáznak, korán megőszülnek. Mi naponta ötször-hatszor meg akartunk halni. Ők inkább élni szeretnének, ha lehetne.” De az is tanulságos, ami a számozott Esti Kornél nyitó fejezetében olvasható. Esti mondja a fikciós íróknak: „De a mi stílusunk homlokegyenest ellenkezik. Te újabban a nyugalmat, az egyszerűséget kedveled. Klasszikusok a példaképeid. Kevés dísz, kevés szó. Az én stílusom ellenben még mindig nyugtalan, kócos, zsúfolt, cifra, regényes. Javíthatatlan romantikus maradtam. Sok jelző, sok hasonlat.”⁶

Ezt a lelkendező, a világ ezernyi csodája előtt nyitott, „javíthatatlan romantikust” látjuk, ha Kosztolányi úti jegyzeteit olvassuk.⁷ A Forum és a Colosseum egy darabkáját akarja hazahozni, az idegen életekben kíván „elterülni”. Játékos, személyiségsokszorozó hajlamát utazás közben is kiéli, s az Európa című vers tanúsága szerint „míg mások az éjbe kongatva temetnek, / harsány dithyrambba én terád vig / jó reggelt köszöntök”. A bomlást azonban ő is érzékeli („Berlinben a legszörnyűbb történelem folyik...” – *Berlini utca*, 1934). Hollandiából hazafelé tartva az jut eszébe, hogy ez a széthúzó kor egy dologban még össze tud tartani, a műveltségben. Nincsenek olyan „egyetemes hatású” zeneszerzők, mint Beethoven, vagy olyan írói lángelmék, mint Tolsztoj. „A mai ember a fülbosszantó dalok és lélekmentő szövegek embere, aki semmiféle műveltségben sem gyökerezik, semmiben sem hisz, semmit sem akar, ami viszont nem életcél. Van néhány jelszava, melyet készen vásárolt. Szakadatlanul ezt ismételteti, mert a többiek is ezt ismételtetik. (...) A gyári áruknál számomra utálatosabbak a gyári lelkek, a gyári agyvelők.” Itt vagyunk Kosztolányi egyik alap gondolatánál: a teremtés nagyüzeméből (l. *Aranysárkány*) csak „unalmas gyári áruk” kerülnek ki.

Az írások egy részét belengi valami szomorúság is. Az Európa-óda hangjaiba – nem csak az úti jegyzetekben – elégia, nosztalgia vegyül, megmozdul az európai kultúra válságáról szóló viták szövevénye. Az *Alakok* rajzaiban, álinterjúiban például megkérdezi az ékszerésztől, melyik a drágakövekben leggazdagabb földrész, s kiderül, Európa a legszegényebb. „A mi szomorú világrészünk nem tud álmodni ilyen forró és tündökletest.” A tűzoltónak szánt kérdés: hogyan ég el egy könyvtár? A könyvek nem szikráznak, büdösek. „Vajmi kevés könyvben van igazi szikra.”⁸

Kortársak. Az 1930-as években föltűnően sokasodnak a rossz közérzet, az Európa-mítosztól való búcsúzás dokumentumai. Cs. Szabó László *Doveri átkelése* (1937) és Márai *Napnyugati őrzárata* (1936) mellett Szerb Antalnak a *Nyugatban* 1937-ben közölt *A harmadik torony* című írása emelkedik ki ebből a sorból. Utolsó szemlátomás az eltömegesedéstől való rettegésben, az individuum védelmében. Mi okozza a malaise-t, a rossz érzést? Ravennában például az jut a szerző eszébe, hogy itt küzdött Bizánc és a germánság Európáért, s most spanyol földön ütközik két erő, „két világ, a kollektívizmus két formája”. Aztán San Marino tetején a harmadik toronyban érti meg nyugtalansága okát: itáliai útja során magányát féltette az emberek „csordai boldogságától” és „az európai jövőtől”. A torony, ahová már senki nem mászik föl, az övé és nem Mussolinié. *Könyvek és ifjúság elégijája*, *Író, ne írj* – itt gyűrűzik tovább mindaz, ami majd a háború után Márainál olyan elemi erővel

6 Kosztolányi Dezső: *Esti Kornél*. Bp. 1981. 22., 346–47.

7 Kosztolányi Dezső: *Európai képeskönyv*. Bp. 1979. Kosztolányi életében kötetben csak az írások töredéke jelent meg: *Tinta*, 1916, *Hátrahagyott művek*. *Elsüllyedt Európa*, 1943.

8 Idézi Kiss Ferenc: *Az érett Kosztolányi*. Bp. 1979. 329., 333.

tör föl.⁹ Beszél itt az érdektelenségről, a közönség közönyéről, de arról is, hogy valójában a szellemmel van baj, a szellem „ormánysági letargiájával”; az írók behódolnak az üzletnek, eladják magukat a politikának. „*Ne alakulj át irodalmi üzemmé*”, s a szónál olykor többet ér a hallgatás.

Németh László, aki 1935-ben *Magyarság és Európa* című könyvében jövőbeli helyzetünket próbálta elképzelni (helyünk lesz az újjászülető Európában, de sem a konzervatív Nyugathoz, sem a kísérletekhez – orosz, olasz, német – nem szabad „fözlárcózni”), kortársaihoz (Márai, Illyés) hasonlóan egy jövőbeli Európa arcát kutatta. A „magyar mérleg” lesújtó: „*kérges, mozdíthatatlan ez az egész társadalom*”. A nyugat sem ad „*tápláló nedvet*”. „*A legnagyobb nehézség, hogy Európában egyelőre nincs és nem is látszik nemzet, mely a szellem szándékát és az élet tapogatózó ösztönét új államteremtésbe tudná összekapcsolni.*” 1934-ben – a reform, a mozgalmi, a közéleti tapasztalatok okán – még optimista, „*a század friss erőkezletéről beszél*” (*Görögök vagy a halott hagyomány*). Az 1935-ös *San Remó-i napló* már érzékelteti a váltást. A kor „*sötét kockázatokkal játszik*”, de az együttérzésre, megértésre, sorközösségre remény van, még ha ezt a gondolatot egyelőre a szembenúszók, az „*ellenséges környezetben*” „*dacos szellemek*” képviselik csupán.¹⁰ Az Európára leselkedő veszedelmet, a náci veszélyt azonban teljes nagyságában – miként Vekerdí László megállapítja – nem ismeri föl.¹¹

A kortársak munkái közül különösen izgalmas összevetni Illyés Gyula *Franciaországi változatok. Öt hét Párizs* című művét¹² az *Európa elrablásával*. Az utazás ideje (1946) is majdnem egybeesik. Illyés baloldali írói körökben mozog, hatalomba került hajdani szürrealistákkal (például Éluard) találkozik, lendületük, bizakodásuk őrá is ráragad. Párizs a javára változott. Hosszan sorolhatnánk a Máraitól eltérő mozzanatokot. „*Csak az emberi akarásban hiszek.*” Ezt akár Márai is írhatta volna. Írta is az *Egy polgár vallomásaiban*. A népek együttműködésében, egy nemzetek fölötti Európában is hisz. „*Nyugodt vagyok. Egy szívós és nyugodt nép fia vagyok, amelynek nem kis pajzsa a derű.*” A derű Illyés könyvében, olykor mélységes pesszimizmus Máraiban.

Illyés tanulni megy Párizsba, élményeket akar szerezni, azt azonban még monográfiaírója sem tagadja, hogy néha rejti vagy nem meri megfogalmazni csalódottságát.¹³ Határozott, amikor az irányt látja (Európa a termelőeszközök ellenőrzése és birtokba vétele, a munka és a jövedelem igazságosabb elosztása felé halad), ám az eredményben bizonytalan. Apróbb hullámzások lesznek vagy viharok? „*Megeshet, hogy katasztrófa nyel el még egy nemzedéket.*” Másik, ugyanebben az időben született írásában (*Egy falu Dél-Franciaországban*, 1947) abban látja Európa egységét, hogy a különböző népek műveltséget, gondolatot cseréltek. „*Európa: az érintkezés. Igazi határai addig nyúlnak, ameddig ennek a bámulatos eszmecserének egysége terjed.*” Később, annyi keserves tapasztalat után is kitar emellett. A *Dólt vitorla* című kötetből (1965) egy vers (*Vér az érben*), melyben Európát, a „*fehér civilizációt*” szólítja meg: „*Te vagy ma is a legelőbb, / táplálóbb szervezet.*”

9 Szerb Antal: *A harmadik torony, Könyvek és ifjúság elégiája, Író, ne írj*. In: *Gondolatok a könyvtárban*. Bp. 1971.

10 Németh László: *Görögök vagy a halott hagyomány*. In: *Európai utas*. Bp. 1973. *Magyarság és Európa, San Remó-i napló*. In: *Sorskérdések*. Bp. 1989.

11 Vekerdí László: *A San Remó-i pillanat*. In: *A Sorskérdések árnyékában. Kalandozások Németh László világában*. Tatabánya, 1997. 92.

12 Illyés Gyula: *Franciaországi változatok. Öt hét Párizs*. In: *Szíves kalauz. Útirajzok*. Bp. 1974. Uo. *Egy falu Dél-Franciaországban*.

13 Tamás Attila: *Illyés Gyula*. Bp. 1989. 182.

Utazások, utazási műfajok. Fiktív és non-fiction műfajok végtelen sorában kínálja a század irodalma azokat a változatokat, melyek autobiografikus jellege, bizonyos tény-szerűsége vitathatatlan, éles határvonal mégsem képzelhető el. Hiszen az útleírás is írói alakítás, melyben az empirikus író élményeiről olvashatunk ugyan, a fikcionálás különféle módozatai azonban szüntelenül fölfedezhetők. Mi az utazás célja, értelme? „*Utazni annyi, mint játszani, minden szerepet egyszerre*” – mondja Kosztolányi; a lehetőségek végtelen gazdagságát akarja kihasználni, a megszokott környezet híján „*afféle átutazó játékéletet*” él, melyben képzeletbeli utazások és látogatások is eljátszhatók. Minthogy a képzelet mindig nagyobb mester, mint a valóság, az élmények gyűjtögetése nem lehet cél, az „egységese-dő” világban otthon néha több újdonságot lehet hallani. „*Az útról hazahozhatsz egy és más élményt, föltéve, hogy azok akkor is veled és benned voltak, mikor otthon vonatra szálltál.*” Bálint Péter Szentkuthy utazás-„leírásaiban” vette észre, hogy olyan utazóról van szó, akit az „eredeti” helyett jobban izgat az „egyéni”.¹⁴ Nem elsősorban tájra, városokra figyel, noha Kosztolányi ebben is kimeríthetetlenül gazdag. De sok esetben a látotthoz ő is hozzáren-deli az olvasottat, a tudottat.

Az élménybeszámolót ígérő *San Remó-i napló* írója minimálisra redukálja az utazási napló elemeit. „*Most azonban nem országot akarok látni. Az utazás csak kulissza egy szellemi utazás mögé...*” A társas út néhány mozzanata föl villan ugyan, a szöveg jelentős része viszont esszé. Az élményrögzítés iránti kétely Illyés munkájában is megfogalmazódik: „*Voltaképpen nem szeretek utazni. Főleg íróként nem szeretek. Tudom, hogy az élmények pontosan olyanok, mint a madarak: minél határozottabban – minél egyenesebben – közeledem feléjük, annál bizonyosabban elröppennek...*”

Márai „útközben írt jegyzeteiben” – jöllehet végig Márai Sándor benyomásairól olvas-hatunk – érzékelnünk kell egy másik, fiktív beszélőt, aki utólag a fontos és lényegtelen történéseket (az emelkedett pátosztól az iróniáig, gúnyig) különféle hangnemben közli, kommentálja.¹⁵ A föltűnő képeket, jelképeket aztán rövidebben vagy minisszébe illően értelmezi. A mozaikosság, fragmentumjelleg általában jellemző az ide sorolható műfaji változatokra, de Márai – a terjedelemtől függetlenül – egységesebb gondolatmenetet ad, mint Kosztolányi szertelen, metaforikus prózája. Utóbbiban a képnek, életképnek van kitüntetett szerepe. *Itália. Képek az útról* írja egy 1924-es írás fölé. A pálmafa levelétől a firenzei koldusasszonyig, a minden érzéket megmozgató nápolyi utcáig minden apróság „az élet kapuit döngeti”, s az utazó befogad, fölhabzsol. A *Londoni levelek* (1927) egyik része ezt a címet kapta: *Szövegek képek alá. Stockholmi képek, Úti képek*, a vonatablakból felvil-lanó ezer és egy kép olyan műfaji kavalkádot ad, melyre maradéktalanul érvényes az *Esti Kornél* poétikai alkuja. A közösen írt mű egyszerre legyen útirajz, életrajz és regény. Igen, „regényes életrajz”, bár a regényszerűség hagyományos kritériumainak nehezen felel meg. Ámde a cselekmény fordulatait itt az utazás eseményei adják. (Lásd a század másik nagy utazóját, Karinthyt, akinek kellően máig nem méltányolt regényében – *Utazás a koponyám körül* – a betegség különféle szakaszai jelölik ki az egyes szegumentumokat.) Márai az *Európa elrablásában* is rejtőzködőbb. Igaz, átereszt magán a szenzuális élményeket, írása azonban fogalmibb és erősen értelmező. Ám ebben az intellektuálisan telített prózában is ott bujkál a leírhatóság iránti kétely, mely aláaknázza a tökéletes reprodukció szándékát. Az említett töredékességnek, mely minden tárgyalt műre vonatkozik, alighanem ebben rejlik a magyarázata.

Mi történt azután? Mi várható? Hálás és könnyű feladat volna összegezni, amely ezek-ből a helyzetjelentésekből, jóslatokból a mögöttünk lévő században megvalósult. Poszler

14 Bálint Péter: *Utazás-„leírások” Szentkuthy naplójában.* Tiszatáj, 2010. 1. sz.

15 Erről Fried István: *Napló, útleírás, önéletrajz.* Kézirat.

György említett tanulmánya egyértelművé teszi, nem hátra, a civilizáció elé, hanem egy „kézben tartott civilizációban” előre kell néznünk. Megvannak-e ennek a feltételei, amikor az elmúlt évtizedekben a gondolkodás esélyei romlottak. Az ember – miként Thomas Bernhard mondja – elfelejtett gondolkodni. Amit Aurelio Peccei javasol, szép és vonzó dolog. Az új humanizmus azt jelenti, hogy a kiüresedett életet erkölcsi, bölcséleti, társadalmi, politikai, esztétikai és művészi indításokkal, tartalommal kell tölteni. Csak az a baj, hogy összemérhetetlen erők állnak szembe, s nehezen képzelhető, hogy a spirituális és erkölcsi egyhamar legyőzi a kemény matéria és praktikum világát. Ebből a helyzetből érthető meg a hagyományos művészet szerepének csökkenése. A kozmikussá szélesedett és antropológiaivá mélyült válságban „a művészet profanizálódik, nem a hétköznapi szakralizálódik. A tradicionális művészet végveszedelme.”¹⁶

---

16 Poszler György, i. m. 511.

Lengyel András

Az író-életrajz: egy ősi forma mai lehetőségei Újabb lapok egy műhelynaplóból

1

Azok a dekontextualizáló és deperszonalizáló tendenciák, amelyek a magyar irodalomtörténet-írás utóbbi két évtizedében meglehetősen erős pozíciókra tettek szert, s az intézményrendszeren keresztül egyre inkább meghatározzák a tudományos utánpótlást is, az életrajz lehetőségét teljességgel figyelmen kívül hagyják. Képviselői valami avitt, érdektelen, tudományos szempontból teljességgel irreleváns rekvizitumként kezelik ezt a kutatási területet. Hágiográfiát írni csakugyan nem célszerű – azok az életrajzok, amelyek így jellemezhetők, vallási, üzleti vagy politikai célzatú, tudományon kívüli produkciók. Elutasításuk teljességgel jogos. Ugyanakkor éppen e tudományon kívüli gyakorlat föltűnő hatékonysága jelzi, hogy az életrajzban van valami, ami valódi szükségletet elégít ki – olyannyira, hogy még visszaélni is érdemes vele. Ez érthető. Az életrajz: az egyéni élet története ugyanis végső soron maga az ember – vagy legalábbis az, ami mások számára belőle utólag hozzáférhető.

Ez az összefüggés mindjárt két rendkívül fontos módszertani következménnyel jár. Az egyik: az életrajz nem szűkíthető le a múltól független, a múltól „megtisztított” életre, külső eseménytörténetre, az élet és mű kettősség logikája szerint. Az élet azzal együtt élete valakinek, hogy az ember műveket alkot, kifejezi önmagát, vagyis mentális reprezentációi tárgyiasulnak: mások számára is hozzáférhetővé válnak. Az életrajz, ha csakugyan életrajz, ennek az önkifejezésnek a figyelembevételéről, azaz értelmezéséről nem mondhat le. A másik következmény ennek éppen a reciprokja: a műalkotás, mivel az ember műve (s nem például valamilyen automatikusan működő, személytelen kombinatorika következménye), nemcsak előfeltételezi az őt létrehozó embert, de csakis azzal összefüggésben, mint annak teljesítménye érthető meg. (A viszonyokra és mechanizmusokra való hivatkozás, bár realiztikus elképzelés, éppen az alapösszefüggést függeszti föl, így magát a viszonyok és mechanizmusok működését teszi megérthetlenné, mitizálva azt, amit magyaráznia kellene.) Ennek az összefüggésnek a figyelmen kívül hagyása, bár megkímélheti az értelmezőt különféle bonyodalmaktól, s így csakugyan „kényelmes” eljárás, végső soron megengedhetetlen redukció. Valami nagyon bonyolultnak valami primitivizáló esetlegességre való leszűkítése, miközben elszigeteli azt mindattól, aminek létét és milyenségét köszönheti.

Az életrajzírás persze, értelemszerűen, erősen meghatározott az életrajzíró emberfelfogásától, antropológiai előfeltevéseitől: attól, hogy szerinte mi az ember, s amikor egyedi, konkrét emberről beszél, abban milyen emberalkotó komponenseket vél keresni és megtalálni. Ez, látszólag, a szubjektivizmus elemét viszi be az életrajzírásba, hiszen – tudjuk –

többféle, viszonylag koherensen előadható antropológia létezik. Való igaz, itt sincs királyi út, s aki életrajzot ír, óhatatlanul „félreértelmez”, hiszen van, amit fontosnak vél a rekonstruálandó emberi élet történetében, s van, amit nem. Az pedig, hogy ki mit vél fontosnak, a modern kor viszonyai között meglehetősen nagy szóródást mutat. A szubjektivitásnak ezt a tézisének azonban nem célszerű túlzottan erőse fogalmazni, mert megtévesztjük magunkat. Igaz, sok és sokféle az „elmélet”, s az „érdek, mint a gazda, úgy igazgat”, elvileg tehát nagyon sokféle interpretációja adható minden egyes egyedi emberi életnek. Ám ha nem helyezkedünk a „szabad”, azaz önkényes értelmezés pozíciójába, hanem tudomásul vesszük, hogy értelmezésünk lehetősége eleve meg van kötve, hiszen igazodnunk kell az úgynevezett tényekhez, akkor azonnal kiderül, az értelmezés kínálkozó önkénye a gyakorlatban erősen leszűkül, elfogadható mértékűvé válik. A „tény”, pontosabban a tények sorozata egy meghatározott összefüggésrendben tartja az értelmezést. S értelmezésemet e „tények” ha nem is kötik teljesen meg, hiszen sorozatuk nem maradéktalanul teljes és zárt, de mindenképpen körülhatárolják: meghatározott pályára helyezik.

Itt persze újabb problémával találjuk szemben magunkat: mi a tény, konkrétan: mit tekinthetünk olyan konkrét mozzanatoknak, olyan faktumnak, amely a tárgyból, a vizsgált életútból következik, s nem az értelmezői beállítódásom hozza létre? Az „elméleti” válasz ma az, hogy ilyen tény nincs, minden tény: konstrukció, s a ténynek vélt konstruktumot maga az értelmező hozza létre, az értelmező matrix megteremtésével. Ez a vélekedés kétségkívül nincs minden alap nélkül: a tények konstruktum volta nehezen tagadható. De az adottság és az értelmezés ilyen fölfogása megint célirányosan túlfeszített, sőt maga is meghatározott érdekeltségű elméleti konstrukció eredménye. A (filológiai) gyakorlat ugyanis maga jelzi, hogy mi az értelmező „szubjektív” konstrukciója, s mi a számunkra adottságként létező. Lehet, hogy nem tudom megadni például a kés egyetlen, mindenki számára minden körülmények közt elfogadható meghatározását, de ha a késnek nem a markolatát, hanem a pengéjét markolom meg, a kés azonnal figyelmeztet kés voltára: észreveszem a tény és a konstrukció különbségét. S ezt a különbséget a mégoly megalapozott határozatlansági elv és elmélet sem teszi nem létezővé – legfőlőbb határok közé szorítja. Magyarán, a tények egy bizonyos köre önmaga ad magáról, mibenlétéről hírt, s ha az értelmező nem az elmeügyintézet lakója, ezt a realitást képes is érzékelni, fölfogni. (A probléma az önmagukat megjelenítő tények körén túl kezdődik, hiszen ott már e tények absztrakt módra fölfogható relációival, hatásával stb. szembesülünk.)

Mindazt, ami viszonylagosításra csábítja a teoretikus eszt, ma már, ha akarnánk sem tudnánk figyelmen kívül hagyni. De a teljes fegyverletétel olyan luxus, amelyet – önmaga fölszámolása nélkül – a „szakma” nem engedhet meg magának. A szakma maradék presztízse is elvész, ha föléli a teoretizáló gyakorlat, amely mindent, így önmagát is dekonstruálja, lehetséges funkcióját szünteti meg. Ha dogmatikusan kötődünk valamely divatos, de efemer „elmélethez”. A cél inkább az lehet, hogy tudomásul véve valóságatlanító korunk valóságatlanító mechanizmusainak tényét, megőrizzük legalább a realizmus minimumát. Azaz kialakítsunk (újrafogalmazzunk) egy olyan módszertant, amely elhagyva hajdani naiv előföltevéseit, de őrizve a megismerés lehetőségeinek tudatát, magából a kínálkozó empirikus anyagból próbálja megérteni, hogy mi is történt s történik a kései modernitásban, s e történetekben mi volt, illetve mi ma a szerepe az egyes embernek, s mi az egyes emberek tevékenységéből föléjük emelkedő emberi viszonyoknak. A misztikus Isten vagy az absztrakt törvényszerűség embereken uralkodó hatalmának tételezése kétségkívül lehetséges föltevés, de igen kevés problémára ad használható magyarázatot: az ember ugyanis – bár ez nem föltétlenül írandó javára – maga is alakítja életét és világát, s a „külső”, „idegen” hatalom (akár Isten, akár törvényszerűség) csak annyiban alakítja „önállóan” az ő életét, amennyiben – félreértve lehetőségeit – aggály-

talánul internalizálja azt. Az adottságok tudomásulvétele persze más kérdés: az adottság mindig többféle reakció lehetőségét engedi meg. Rajtam, az egyes emberen múlik, hogy közülük mit veszek észre, s mit választok, azaz egyénileg mit emelek a létezés realitásának rangjára. Az „ön”-tudat, mint a világ gondolati inverze, az ember számára az optimális cselekvőség lehetősége és eszköze. Lehetővé teszi, hogy – az emberileg lehetséges mértékig „megértve” világunkat – föladjuk az önkényesség vonzását, s azt tegyük, ami adottságaink börtönében számunkra viszonylagos szabadságként mégis megmarad. Ez a „szabadság” persze kétségkívül nem sok, s ami erről állítható, az csak a rabság filozófiája, de minden más, mégoly szabadnak vélelmezett ambíció rosszabb helyzetet eredményez. A fogoly belegabalyodik saját hálójába, amely már amúgy is behatárolta mozgásterét, s ez végleg megpecsételi sorsát.

Az emberi élet empirikus anyagába való, megértést ambicionáló visszavonulás tehát per definitionem csak korlátozott eredményességű gyakorlatként tételezhető. Nemcsak nem jelent ez valamiféle kényelmes királyi utat, de lehetséges eredménye is szükségképpen körülhatárolt. Az ember „önmegvalósító”, egeket ostromló ambícióit nem elégíti ki, akár földhözragadtnak is mondhatjuk – ámde egy előnye van: a realitásban mozog. Nem téveszti össze a vágyak elvont totalizációját, a képzelt „szabadságot” a kisszerű, gyarló, a magas emberi ambícióknak szárnyát szegő, de valós mozgástérrel. S ez valódi mozgásteret ad, sőt megadja a ráismerés örömét is, miközben lényege szerint emancipatív: tanulságaival akadályozza a másik ember eszközként való „használatát”, minden ilyesmit illegitimként tárva föl.

Ami ennél több az egyes emberi élet bemutatása során, az már művészet. Az a művészet, amely nem üzemszerűen, hanem csak az alkotás ritka, kivételes pillanataiban jön létre, akkor, amikor minden körülmény szerencsésen rendeződik össze: amikor az ember önmaga fölé nő.

2

*Miből írható életrajz? Szakszerűbben kérdezve: mik azok a források, amelyekből rekonstruálható: összerakható és fölvázolható utólag egy életút? A válasz látszólag teljességgel evidens: minden olyan forrás becses az életrajzírónak, ami valamit hozzáad az életút rekonstrukciójához, s minél több van e forrásokból, annál jobb. Ez a válasz nagyjából-egészéből el is fogadható; általánosítva valóban ez a helyzet. Ám ily röviden, ily általánosságban mozogva nem intézhető el a probléma. Először is, már az sem evidens, hogy mit csinál az életrajzíró, amikor a forrásokkal találkozik. Rekonstruál? Vagy konstruál? S ha rekonstruál, akkor miért kell rekonstruálnia? Miért nem *adottság* a tényekből „összeálló” életrajz? Miért nem kapjuk készen? Az alapprobléma itt nyilvánvalóan az, hogy minden, ami megnyilatkozik, el is múlik: csak *nyomai* maradnak, s a nyomok sohasem azonosak az egykor volt történéssel. Kevesebbek és esetlegesebbek annál, lényegük a megismerni vágyottnál szűkösebb és töredezetebb, minden szempontból esetlegesebb nyom jellegű lét. A lábnyom a homokban, bár sok mindent elárul, de nyilvánvalóan nem mindent: a nyomokat olvasni kell tudni, hogy valamit megtudjunk arról a homokban lépkedő emberről (vagy állatról), akinek léte és mozgása, számunkra rejtőzködő céljai stb. fölkeltek érdeklődésünket. Ám ha nyomolvasóvá válunk, abból a potenciális életrajzíró számára azonnal legalább két dolog következik: rekonstruálnom és konstruálnom kell. A nyomok számbavétele és értelmezése rekonstruktív jellegű, maga a rekonstrukció azonban óhatatlanul magában foglalja a konstrukció elemét is. Nem hétköznapi értelemben vett *kitaláció* ez, persze; nem életrajzírói önkényről van szó, hanem a nyomok sorozatából*

elvont, érvényes logikai következtetések tudomásulvétele zajlik. Nem más ez, mint a nyomok sorozatának: a két-két lábnyom közötti *relációnak* a fölismerése, *logikai összekötése*. A homokban megmaradt egymást követő két lábnyom között ugyanis távolság van: nyom, szünet, nyom, szünet s így tovább. Szigorúan véve csak annyi bizonyos, hogy két lábnyom között ismétlődően megszakad a kontinuitás. Ám a két nyom közötti „üres” tér, azaz a „semmi” maga is informatív: e két lábnyom közötti távolság a lépés hossza, s ebből már kiszámítható a lépő ember hozzávetőleges magassága stb. De kérdés: mi ez az így nyert magasság? Valóság vagy fikció? Sem egyik, sem másik: ez a két nyom közötti *érvényes összefüggés*. S ugyanígy vagyunk azzal a ténnyel is, hogy a lábnyomok sorozata, ha hosszabb távon követjük, egy útirányt is kirajzol. Aki a homokban hagyta lába nyomát, verbálisan, *expressis verbis* nem mondja ki, nem mondja meg nekünk, hogy honnan hová halad, de hátrahagyott nyomai ezt mégis elárulják. A nyomkeresés és -olvasás persze nem egyszerű és nem problémátlan, tévedni is lehet. De a gyakorlat bizonyítja, hogy – ha jól csináljuk – meglepően eredményes lehet. A programos, elvi agnoszticizmus álláspontja pedig, bármily meggyőző is esetleg, nem több, mint retorikai teljesítmény: meghatározott érdekeltséget kifejező ideológéma. A gyakorlat a megismerés lehetőségét tanúsítja.

Ha azonban az életrajzírást egy sajátos nyomkereső és -olvasó gyakorlatként fogjuk föl, ebből az evidensnek mutatkozó beállítódásból megint csak több minden következik. Az első és legfontosabb kétségkívül az, hogy kettős kiszolgáltatottsággal kell számolnunk. Az életrajzíró ki van szolgáltatva a nyomok számának, jellegének és relevanciájának: csak abból tud következtetéseket levonni, ami nyomként megmaradt, s mint ilyenhez hozzáférünk. Az életrajzíró, vagy valaki más előzetesen már megtalálta, rögzítette és így számba vehetővé tette a nyomokat. Aminek nincs nyoma, az elveszett, fölismerhetetlenné vált. De az életrajzíró nemcsak a nyomoknak van kiszolgáltatva: önmagának is ki van szolgáltatva. A nyomkeresés és -olvasás ugyanis maga is a tudásnak egyik nagyon speciális, bonyolult és sok tapasztalatot, sőt invenciót is igénylő formája. Ugyanazt a nyomot egészen más hatásokkal képes értelmezni egy tapasztalt és invenciózus „nyomolvasó”, mint egy hozzá nem értő. A nyomot igazában nem a szemünk, hanem előzetes kondicionáltságunk, tudásunk teszi láthatóvá. (Ezt a tényt, persze, lehet relativizáló céllal bemutatni, s a nyomolvasás lehetetlenségének vagy önkényének bizonyítékaul fölhozni. Ahogy gyakran teszik is. De valójában nem erről van itt szó. Az értelmezői tapasztalat, tudás és invenció, ha tetszik: „a nyelvi megelőzőttség” nem az önkény vagy nem-önkény tengelyen helyezkedik el, hanem az *érvényes* vagy *érvénytelen* tapasztalatok skáláját rajzolja ki. A részlegesen érvényes tapasztalat pedig nem az érvényes tapasztalat megszerzésének elvi lehetetlenségét mondja ki, hanem csak a megismerés fokozatosságára hívja föl a figyelmet.) Egyvalami persze tagadhatatlan: mint minden emberi gyakorlat, a „nyomolvasás” is lehet hibás. A tévedés semmiféle teoretikus pozíció elsajátításával nem zárható ki. Nem lehetek olyan elmélet birtokában, amely a pusztá elsajátítás révén garantálja a tévedhetetlen gyakorlatot.

Minden nyomolvasás kikerülhetetlen gyakorlati kérdése, hogy egyenrangúak-e a fennmaradt nyomok, vagy van valami latens hierarchiájuk, azaz – leegyszerűsítve a problémát – az egyik nyom fontosabb-e, mint a másik? Elvileg minden nyom ugyanarra vonatkozik, ugyanannak a megmaradt nyoma, nem tehetünk tehát közöttük elvi különbséget. A gyakorlatban viszont általános tapasztalat, hogy bizony a rendelkezésünkre álló nyomok (a hagyományos értelemben vett „források”) nem egyenrangúak: van, amelyikből több, fontosabb és könnyebben tudható meg, s van, amelyikből alig valami, sőt „megszólatlatni” is nagyon nehéz. Ez, ha jól meggondoljuk, természetes. Minden nyom ugyanarra az összetett valóságra vonatkozik, de másképpen. Így az, amire vonatkozik, könnyebben vagy nehezebben, „közvetlenül” vagy áttételeken keresztül érzékelhető belőle. Ám ennek tudomásulvételénél fontosabb annak szem előtt tartása, hogy mindenkor a nyomok (for-

rások) *sorozata* és *rendszere* az igazi „forrás” számunkra, nem pedig az önmagában álló, elszigetelt egyedi nyom. A *sorozatot alkotó nyomok* rendszere az, ami igazán hatékonyan interpretálható, ami igazán informatív. S minél bonyolultabb történes vagy viszonylat összefüggéseinek faggatásáról van szó, annál inkább. Márpedig egy ember, kivált egy mentális reprezentációit nyelviileg is megformáló és rögzítő író igencsak bonyolult „történekként” mutatkozik meg.

A nyomok köre és használhatósági hierarchiája ráadásul „belülről” is jól érzékelhetően tagolódik. Egy író életrajzának legalább három, jól elkülöníthetően különböző jellegű nyoma (forrástípusa) marad. Az első azoknak a nyomoknak a sorozatából tevődik össze, amelyeket az író élete alakulása során mintegy automatikusan hagy maga után: a születési anyakönyvi bizonylatoktól az iskolai produkció irattári dokumentumain és a hétköznapi élet termelte „mosószámlákon” („sajtcédulákon”) át a halotti anyakönyvi bejegyzésig. A második nyomtípus maga az alkotó munka eredményének belsőleg is tagolódó szövegtörzse: a mű (s egyáltalán nem utolsósorban: a munka közben megszülető műhelyforgácsok); mindaz, amit az író élete során *íróként* létrehozott. (Hogy ez is élete nyoma, forrása, „józan előtt nem vitás”. Az író, amikor ír, önmagára is referál: ezt figyelmen kívül hagyja badarság.) A harmadik nyomtípus az életút valamelyik szakaszában tudatosan, önéletrajzi szándékkal létrehozott, hivatalos vagy „művészi” jellegű narratívumok csoportja. A rövid, egy-két lapos *curriculum vitae*-k, a soktöretes önéletrajzi regények és memoárok, vagy a külső kérdezők kérdéseire válaszoló, eleve nyilvánosságnak (vagy az „utókornak”) szánt, különféle technikával rögzített interjúk egyaránt ide tartoznak. (Újabban, aligha véletlenül, meglehetősen általánossá vált a sok-sok órás *oral history* jellegű életútinterjú készítése és archiválása is. Olyannyira, hogy vannak, akik – tévesen – egyenesen ezzel az anyaggal akarják „lefedni” az egyes alkotói életutakat, mintegy ezeket nevezve ki standard, sőt „hivatalos” életútleírásoknak.) Mindhárom nyom- és forrástípus valamit elárul az íróról, akinek életrajza számunkra rekonstruálódóvá vált. Nyilvánvaló, hogy mindhárom típus más és más szempontból forrás, más és más összefüggésekre következtethetünk belőlük. A kérdés csak az: „mi mire jó”, melyik forrástípusból mire lehet érvényes következtetést levonni?

E kérdéskörrel kapcsolatban általában két vélekedés szokott markáns formát ölteni. A „széplelkű”, esztéta magyarázók (nagyon gyakran maguk az írók is ilyen szerepben lépnek föl) azt mondják: csak a mű a lényeges, minden, ami igazán fontos, a művekben van benne. Ami ezen kívül van, az érdektelen magántörténet, irreleváns, vagy esetleg egyenesen félrevezető vonatkozás. S mint ilyen, a műtől tereli el a figyelmet. A „mű” és az „élet” hagyományos bipoláris tematizációjának ez az életrajzot elutasító újrafogalmazása ma is erős pozíciókkal bír. Annyi bizonyos is, az író a művéért dolgozik, a műve által, a műve révén író: ezért érdekes közössége számára is. A mű tehát mindenképpen centrális jellegű entitás, az életrajz sem hagyhatja figyelmen kívül. De az is tagadhatatlan, hogy az író sem csak ír, élete nem egyetlen – megszakítatlan – alkotásfolyamat (bár szeretik ilyenként föltüntetni), közben ennie, innia, aludnia stb. – egyszóval „élnie” is kell. Mindezeknek az érdektelen apróságoknak a hiányában maga a mű sem tud létrejönni. Valamilyen viszony tehát „élet” és „mű” között mindenképpen van. S az is bizonyos, valamiképpen az „élet” is megjelenik a műben: a mű nem tud mentes maradni alkotója és annak világa összefüggéseitől. Hogy „élet” és „mű” hogyan tartozik össze, az persze a legbonyolultabb kérdések egyike; más összefüggésben még szólnunk kell róla. Itt egyelőre annyit elegendő leszögezni, hogy a mű, lett légyen mégoly tökéletes, nem mond el mindent az életről (s így írója életéről sem), mindig szegényebb, mint az őt megszüülő élet. Az egyéni életnek mindig van olyan dimenziója vagy vonatkozása, amely, ha explicit alakra hozzuk, mást vagy másképp vall az íróról, mint műve; ami a műhöz képest is többlet. Ez természetesen

nem a mű leértékelése, sőt. Azt kell mondanunk, éppen a mű az, amely mint megjelenítő szerepű és megvizsgálható („olvasható”) szövegkorpusz, az íróra jellemző releváns vonatkozások leglényegesebbjeit rejtí magában. A feladat éppen az, hogy ezeket a rejtőzködő, de öntudatlanul mégis kifejeződő implicit összefüggéseket az életrajzíró explicit alakra hozza, s az élet összefüggéseiként értse meg. Ez az eljárás természetesen nem azonos a mű esztétikai interpretációjával, jellege és célja más, s nem is helyettesítheti azt. Ez ugyanis a művet – horribile dictu – nem öncélként, hanem eszközként kezeli, s mint ilyen, esztétikai nézőpontból kétségkívül barbár. Varázstanít. De mint az emberi világ lehetséges megértésének egyik stádiuma, mely bizonyos összefüggéseket éppen ebben a stádiumban képes csak fölmutatni, teljességgel legitim eljárás. A mű tehát – jöllehet nem „eseménytörténeti” értelemben, nem genetikusan – az életrajz egyik fontos forrása, megértési lehetősége. Az írónak a műve keletkezési idejekor való állapotáról, kondicionáltságáról, mentális reprezentációinak jellegéről és szerkezetéről semmi más forrás nem vetekedhet vele.

A másik divatos, de valójában súlytalan magyarozói vélekedés, amely még a mű esztétikai tekintélyét sem tudja maga mellett fölvonultatni, az önéletrajzokra szűkítené le az életrajzot. Esetleg, jobbik esetben, az életrajz gerincének, vázának tekintené az író saját, visszatekintő önértelmező szövegeit. Ez a pozíció, látszólag, teljesen kézenfekvő, hisz itt maga a „legilletékesebb”, az író mondja el, írja meg élete történetét – s aztán „ő csak tudja”, mi történt vele. Az önéletrajzok mindegyik formája, még a fikcióba átjátszó úgynevezett kulcsregény is, csakugyan sok mindent elárul az íróról. S bizonyos, hogy van egy sor olyan „adata” az ilyen szövegeknek, amelyet más forrás nem őrzött meg számunkra. Ergo: „nélkülözhetetlenek”. Azonkívül – írók produkciójáról lévén szó – e szövegek „jól elmeséltek”, „érdekesekek”. Az önéletrajzok anyaga tehát, vélhetik, ideális egy életrajzi narratívum fölépítéséhez, újrameseléséhez. Az önéletrajzok anyaga „kiegészíti” adatainkat, az önértelmezés mint jellemzés átvehető, az így forrásként kezelt szöveg ráadásul plasztikus, s mindent a „hitelesség” fényével von be. Ez a fölfogás azonban csalóka, látszatokra hagyatkozik. Ha eltekintünk is az önéletrajzot írók tudatos megtévesztési stratégiáitól, a memória szükségképpen kihagyásaitól és kompenzáló szerepétől, egy probléma még akkor is van minden önéletrajzzal – a legőszintébb, leghitelesebb verziókkal is. Minden önéletrajz ugyanis írója életének egy adott pontján születik meg, s amikor az önéletrajz megformálódik, benne írója aktuális én-ontológiája legalább akkora szervező és megjelenítő erővel van jelen, mint a földidézett életrajzi mozzanatok, a „tények” logikája. Sőt, mivel egyetlen „mozzanatot” sem lehet maradéktalanul kifejezni, nyelvileg „visszaadni” (lásd Proust példáját), a földidézett „tény” nyelvi formáját, retorizáltságát jelentős részben nem maga az esemény belső logikája, hanem az író gondolkodásában érvényesülő, önmagyarozó, én-ontológia alakítja ki. Az az újságírók, „szociológusok”, sőt egyes irodalomtörténészek körében is kedvelt eljárás, hogy azt, akinek életrajzát adom, saját emlékeiből visszakovetkeztetett „tényekkel” írom le s jellemzem, kényelmes, de naiv eljárás. Az ilyen életrajz éppen a tudományos életrajz legfontosabb funkcióját számolja föl vagy hagyja kiaknázatlanul: legendát gyárt, miközben lemond a bemutatni vélt élettörténet igazi összefüggéseinek megértéséről és megmutatásáról.

Az önéletrajzok szükségképpen korlátainak figyelembevétele természetesen nem jelenti azt, hogy le kell mondanunk az önéletrajzok életrajzírói fölhasználásáról. Csak e fölhasználás lehetőségeinek körét kell világosan látnunk. Az önéletrajzok két vonatkozásban is becsesek, olykor nélkülözhetetlenek. Az egyik: az önéletrajz elsőrendű forrás keletkezése idejének, az író akkori önértelmezésének megfigyeléséhez és megértéséhez. (Igazi író szövege egyúttal, egy más összefüggésben, esztétikai relevanciával is bír: mint „regény” is érdekes.) A másik: az önéletrajzban szereplő „tények”, szigorú kontroll után, megrostálva, beleilleszthetők az életrajzi rekonstrukcióba. De szigorúan csak mint ellenőrzött kiegészítő

mozzanatok, s nem mint az életrajz gerincét alkotó strukturális elemek. S mindezen túl: az önéletrajzok (még a szándékosan csúsztató, saját életútja eseménytörténetét tudatosan átrajzoló írók esetében is) a *kutatás kezdetén* inspiratívak lehetnek. Kijelölik azt a kört, amelyet az életrajzíróknak mindenképpen át kell vizsgálnia, s ez nagy könnyebbség, hiszen a világ gyakorlatilag áttekinthetetlen gazdagságából így, hipotetikusan, kirajzolódik egy terület, amelyen mozognunk kell s lehet. (Más kérdés, hogy a kutatás egy fejlettebb stádiumában mindezt felül kell írunk: igazolnunk kell vagy elvetnünk, új összefüggésekre kell figyelniünk, vagyis az anyag természetéhez igazodva *korrigálnunk* kell magunkat.)

Az önéletrajzok életrajzi hasznosíthatóságának regisztrálásakor nem árt azonban szem előtt tartanunk, hogy az életrajzírás forrásai az autenticitás szempontjából sajátos fordított arányosságot mutatnak. Az egyik véletlet a nagy, áttekintő és összefoglaló önéletrajzok jelentik, a másik véletlet az apró, már-már az életrajz kontextusától is „független” kis tények, amelyeknek narratív funkciója nincs vagy elenyésző. Felületesen szemlélve a dolgokat, az előbbi látszik könnyen és jól hasznosíthatónak, az utóbbi pedig indifferensnek, elhanyagolhatónak. Valójában a helyzet éppen fordított: az apró mozzanatok – olykor egyedileg, olykor tömegükben – adják azt a bázist, amelyen a rekonstrukció elvégezhető. Ezek – éppen a nagy elbeszélésektől való viszonylagos érintetlenségük révén – megadják egy realitásokhoz igazodó, érvényes történet rekonstruálásának esélyét.

A nagy tömegű, apró tényre visszanyúló, azokból építkező rekonstrukció persze meglegelősen idő- és munkaigényes. Az érvényességnek, mint mindig, ára, még hozzá nagy ára van. S ez az életrajzírás kemény korlátja: a munkát csak egymást követő nemzedékek egymásra épülő – kumulatív – tevékenysége végezheti el. Márpedig erre a mai, gyors sikereket ambicionáló kutatásszervezési föltételek között viszonylag kevés lehetőség van. Nem csoda tehát, hogy a tudományos életrajz kiszorulóban van a piacon. Ami életrajz mégis megjelenik, az többnyire a deperszonalizáló elméletek pusztá illusztrációja, vagy az üzleti és piárszükségleteket kielégítő zsurnalizmus terméke. Ezek persze csak a hágiográfiáknak a kései modernitás alantas igényeit kielégítő reinkarnációi.

3

Az önéletrajz, életrajzírói szempontból, „rosszul begombolt mellény”, amelyet „újra kell gombolni”. Ahhoz, hogy ez sikerülhessen, nagy tömegű, apró, a magyarázó narratívák torzításaitól viszonylag mentes „adat” szükséges. Bizonyos mértékű „torzítás” persze minden, nyelvilleg rögzült adatban van (erre joggal mutatnak rá a viszonylagosítás képviselői), de egyáltalán nem mindegy, hogy ez a narrációból fakadó torzítás milyen mértékű – a torzítást minimalizálni kell s lehet. Míg a nagy elbeszélések anyaga elsődlegesen magától a narrációtól alakítva olyan, amilyen, a kicsi, „jelentéktelen” adatok, éppen kicsiségük miatt, ettől a narrativizációtól nagymértékben függetlenek. Azaz, bármily paradox is, a mosodai számlák (s a hozzájuk hasonló, „elhanyagolható”, csupa „érdektelen” részletet megrögzítő dokumentumok) fölértékelődnek. Nagyon jellemző, hogy a fiatal Kosztolányi még lelkesen kiállt a „sajtcédulák” mellett, mondván, hogy ezek olykor fontos források, a frázisok azonban sohasem. Ő ugyan ezeknek az „apróságoknak” csak a hangulati értékét látta meg, s olyan elemekként fogta fel őket, amelyekkel jellemezni, vagy inkább érzékeltetni lehet egy író emberi világát – de ösztöne jól működött. Hogy később mégis földalta ezt az elvét, s ő is úgy vélte, csak a mű az érdekes, nem az alkotója, az pályája ismeretében jól magyarázható. Az „érett” Kosztolányi, már túl sok mindenben, mint egyik verse is tanúsítja, abban volt érdekelt, hogy *„gyarló valóban meg ne lássatok”*. Rejtőzködött. S egy ember rejtőzködését egy jól sikerült, valóban tudományos életrajz lehetetlenné teszi;

föltárja azt, ami rejtve volt. Azt is megmutatja tehát, amit nem szeretnék megmutatva látni. Ennyiben az életrajz kegyetlen műfaj, van benne valami „embertelen”. De a sebésznek a húsba belevágó szikéje például ugyanúgy embertelen, mint az életrajzírói „leleplezés”, mégis nélkülözhetetlen. Ezeknek az embertelenségeknek a révén valami olyasmit tudunk meg az emberről, ami – túl az egyediségen –, legalább potenciálisan, valamennyiönkre érvényes. Az emberlét önismeretét szolgálja. S ezt szem előtt tartva nyilvánvalóvá válik, hogy az apologetikus vagy egyéb módon célzatos életrajz, bármily praktikusnak tetszik is, végső soron értelmetlen és kártékony: lényege szerint csak ösztönös vagy tudatos manipuláció eszköze.

4

Az apró adatoknak a száma és köre a modern korban szinte kimeríthetetlen. Az egyes ember, nemcsak az író, de az úgynevezett kisember is, élete során oly nagy mértékben érintkezik a „hivatalok” működésével, hogy utána óhatatlanul nagy mennyiségű különféle „papír” marad. Nem egyetlen helyre összegyűjtve, persze, hanem nagy szóródásban – s a nehézséget éppen ez jelenti. Az „adatok”, amelyek nagy bőségben maradnak ránk, részben meglehetősen vegyes értékűek, részben ezerfelől kell összegyűjteni azt, ami speciális megközelítésünk számára is releváns, amivel lehet valamit kezdeni. Az úgynevezett írói hagyatékok ugyan, ha szerencsénk van, együttmaradva vészelik át az időket, s ezeknek anyaga, bár vegyes értékű, de a számunkra fontos részletekben is gazdag. A személyes okmányok, fényképek, a különösen fontos levelezés stb. többnyire együtt marad – „csak” beléjük kell „kotorni”. Az író saját levelei – azok, amelyeket nem ő kap, hanem ő ír – persze már sokfelé szétszóródnak: ahány címzett, annyi potenciális lelőhely, s ezeknek a leveleknek egy része örökre el is veszett már, s csak egyik, általában kisebbik része az, amely más írók hagyatékában viszonylag könnyen föllelhető. A működés megannyi nyoma pedig eleve a hagyatékon kívül, a rendkívül nagy kiterjedésű papírtömeg valamely alig-alig átlátható, nehezen megközelíthető szegmensében húzódik meg. A kutatóknak sokszor még e létező, megmaradt, ám „elrejtőzött” dokumentumoknak a pusztja létéről sincs sejtelve. Ez, értelemszerűen, újabb komplikációkkal jár. A feladat, amelyet a kutatónak meg kell oldania, oly nagy, oly sok időt és erőt igényel, hogy mérlegelnie kell: megéri-e a várható eredmény a munkát? Érdemes-e a tűt keresni a szénakazalban? Nyilvánvaló, hogy nagyon sok esetben nem. Ám ez a szelekció, amely így automatikusan megvalósul, s az irodalmi élet szereplőinek jelentős részét eleve a feledettségben hagyja, a kutatás egy pontján visszaüt. A kutató munka közben ugyanis gyakorta olyan problémával találja magát szemben, amelynek tisztázásához egy olyan író vagy más szereplő „adataira” lenne szüksége, akit a munka ökonómiája már kiszelektált; akit „nem érte meg” senkinek földolgozni. Ezzel azonban az értelmezés elvi esélye a gyakorlatban beszűkül és deformálódik.

A másik nagy probléma, amely itt fölmerül, kétségkívül az, hogy a föl kutatott, s mégoly „beszédese” és „tisztá” adat is értelmezésre szorul. Még az „egyszerű”, csupán rekonstrukcióra törekvő, az „adatokat” időrendben fölsorakoztató, eredményében a prózáiróéval analóg munkamódszerű életrajz is tartalmaz bizonyos előzetes, implicit értelmezést. Az „adatok” jelentésének megértése és kapcsolódásuk logikájának föl ismerése nélkül ezeket a mégoly „kemény” adatokat sem lehetne elrendezni, összekapcsolni. Hallgatólagosan tehát valami értelmezési rendnek kell érvényesülnie, hogy az életút – ha mégoly vázlatosan is – föltáruljon. A nagyobb igényű, bonyolult viszonylatokat átvilágítani igyekvő életrajz pedig végképpen nem lehet meg komoly előzetes elemző munka nélkül. S ez nemcsak azt jelenti, hogy az életrajz írója nem zárkozhat be valami kisszerű, rutinból végezhető „adat-

bogarászásba” (amivel sokan jellemezhetőnek vélik az életrajzírást), hanem azt is: az egész munka sikere legalább annyira az értelmező beállítódásán, fölkészültségén, invencióján múlik, mint az empirikus adatföltáráson. S ez annál inkább is elmondható, mert voltaképpen ez az értelmező beállítódás határozza meg azt is, mit látunk meg, s mit ítélünk fontosnak a föltárandó empirikus anyagban. A jó kutató számára olyan forrás is beszédessé, sőt fontossá válik, amelyiket egy középszerű kutató nem is igen érzékel.

Más kérdés, hogy a gyakorlatban a források egy bizonyos köre már előre, a korábbi kutató nemzedékek tapasztalatai nyomán kijelölhető. Az anyakönyvi bejegyzések, az iskolai iratok, köztük a nyomtatásban is hozzáférhető úgynevezett közös értesítők, az írók levelei, a könyvekbe írott ajánlások, a nyilvános recepció nyomtatásban is megmaradó dokumentumai stb. – mind olyan típusú dokumentumok, amelyekkel előre lehet számolni. S a rutinos kutató módszeresen számba veszi a szóba jöhető lakcímjegyzékeket, telefonkönyveket, tisztai címtárakat stb. is. Minderről egy életrajzírói praktikum keretein belül tekintélyes terjedelmű áttekintést lehetne adni.

5

Az életrajz, felületesen nézve, eseménytörténet, s annál jobb, minél részletesebb. Bizonyos, hogy egy csakugyan részletes életrajzi-eseménytörténeti rekonstrukció föltétlenül érdekes. Az értő olvasó sok mindent megtudhat egy ilyen munkából. A rekonstrukció azonban nem lehet meg anélkül, hogy ne értelmezze a nyersen, véletlenszerű esetlegességben eléje kerülő „adatokat”, s ne próbálna meg fölismerni a bennük érvényesülő összefüggéseket.

Néhány összefüggés még a legszűkebben fölfogott életrajz megírása közben is tisztázandó relációként merül föl. Az egyik ilyen viszonylat kétségkívül az, hogy egyetlen alkotó sem önmagában létezik: „magánemberek” és „szakmabeliek” kisebb-nagyobb köre veszi körül. A kapcsolatháló, amelyet ezek az emberek pusztá létükkel az alkotó köré szerveznek, viszonylag jól meg is fogható. S ennek rekonstruálása több szempontból is fontos. 1. A kapcsolatháló különböző rendű és rangú résztvevői interakcióban állnak az alkotóval, s így elárulják számunkra az alkotó társadalomba való integrálódásának jellegét, mértékét és módját. 2. A kapcsolatháló finomabb rekonstrukciója megmutatja, hogy a network központja az élmények és világmagyarázatok mely körével érintkezik – s mely körével nem. Mindkettő fontos. Potenciális világom kapcsolathálóm élményeivel és vélekedéseivel azonos. A másik összefüggés az alkotó identitáskonstrukcióját érinti. Az egyén ugyanis a világot, amellyel érintkezik, magára is vonatkoztatja, s identitása, énkonstrukciója mindezeknek a vonatkozásoknak az egyedi mentális integrációját teremti meg. Az identitáskonstrukció, illetve ennek alakulástörténete (megmerevedése, módosulása, vagy esetleg radikális átalakulása) az életrajz központi eleme. Az identitás rekonstrukciója és következményeinek fölmérése nélkül egy emberről nem lehet érdemben szólni. Ez a megértés *sine qua non*ja.

Nem kétséges persze, hogy mind a kapcsolatháló, mind az identitás fölmérése jelentős szociológiai, pszichológiai és filozófiai tudást, azaz több tudományterület anyagának és módszereinek ismeretét igényli. Így az életrajz-író szükségképpen interdiszciplináris megoldásokra kényszerül. At kell vegye és saját feladataihoz kell igazítsa a kulturális antropológia, a történeti szociológia eszköztárának elemeit éppúgy, mint mondjuk a „hagyományos” művelődéstörténet-írás önmagában is meglehetősen komplex metódusának számos elemét.

A maga közegében, tehát emberek közt mozgó, élményeket, tapasztalatokat és előföltevéseket átvevő és (egy másik szituációban) átadó, másokkal szükségképpen közös

tevékenységet folytató ember, bár élete egyik releváns összefüggésében önmagát íróként jeleníti meg, alapjában véve ugyanúgy a közös szociokulturális történet része, mint bárki más. S így ember voltának történetírói fölmérése is ugyanúgy elvégzendő feladat, mint bármely más, nem író emberé. Az író is előbb ember, s csak aztán író; az írásnak előfeltétele az emberlét.

S itt, értelemszerűen, szót kell még valamiről ejtenünk. A kapcsolatháló, amely a maga hús-vér valóságában az egyéni életút szemszögéből a szociokulturális *közvetítések* jól megfogható és leírható *médiuma*, az életrajzírás kikerülhetetlen tárgya: e *folyamat* fölmérése nélkül nincs releváns életrajz. De a kapcsolatháló nem csak ilyen médium, nem csak a retrospektív megismerés szempontjából fontos. Fontos magának a network középpontjában álló individuumnak, az alkotónak is – szubjektíve is. Számára ugyanis a társadalom mint olyan: mint tőle „független” adottság is a kapcsolatháló esetlegeségeiben mutatkozik meg. Ez az az emberi reláció, amely körülveszi és alakítja, de ugyanakkor személyes világ- és önképének külső, tőle „független” szociológiai szerkezetét is megadja. S az az élménykör és tapasztalat, amelyet „az” emberi viszonyokról magamagának kialakít, amelyet tudatosít magában, szükségképpen ezen a hálón alapul. Amikor például kialakul a „minden egész eltörött” élménye és tapasztalata, vagy éppen a dolgok „síkoságának”, megfoghatatlanságának és megismerhetetlenségének tudata, e tapasztalatok a személyesen megélt network-élményekre mennek vissza. A korszpecifikus élmény tehát, amely egy második vagy harmadik fázisban logikai alakot nyer, s ideologémákká, vagy éppen a műalkotást is konstituáló megfontolásokká, poétikai alakzatokká szilárdul, egyáltalán nem nélkülözi a szükségképpeni szubjektivitás kiiktathatatlan *esetlegességének* elemét. Az ilyen formalizálódó és megszilárduló tapasztalat, bár sokak élménye lehet, sokkal kevésbé vehető valami történelem feletti antropológiai konstansnak (ahogy sokszor még a tapasztalat átélője is őszintén hiszi). Valójában ideiglenes – bár meglehet: hosszan érvényes – *konstrukció*, amelyet csak maga az érintett ember kezel „örök”, fölszámolhatatlan és megváltoztathatatlan adottságként. Az ugyanis, hogy ez az élmény (s a rá épülő tapasztalatstruktúra) milyen jellegű, szerkezetű és hogyan érvényesül, történetileg meghatározott, s így változó: benne van a fölbomlás és az újjászerveződés ismétlődő mozzanata, a *változás*.

„Örök” emberi nincs: a legnagyobb hatalmak egyike, a halál például öröknek tekinthető, de már maga a halálhoz való viszony történetileg nagyon is változó. A konkrét ember meghalása tehát, éppen e változó mozzanat következtében, egyedi, s minden más embertől különböző.

6

Az életút történeti specifikáltságából következik, hogy az életrajzírásra is áll az, amit Németh Andor a történetírásról általában mondott: *„kétféle történetírás képzelhető el: a rekonstruáló krónika, mely úgy ábrázolja a múlt egy-egy szakaszát, amilyennek az magamagát érezte és tudta, s a produktív történetírás, mely a jelenben felismert hatóerők létrejöttét és egykorú szerepét vizsgálja.”* Nyilvánvaló ugyanis, hogy az előbbinek a mégoly pontos rekonstrukciójára sem lehet leszűkíteni az életrajzírás. Azt is föl kell mérni s meg kell érteni, amit maguk a szereplők sem tudtak, „csak” csináltak – létrehoztak. *„...a történeti események jelentőségét nem lehet a szereplők egyéni szándékaiból, nyilatkozataiból, célkitűzéseiből megérteni. Ezzel a módszerrel legfeljebb a korok külsőségeit adhatjuk vissza, s azokat a közhelyeket fejthetjük ki, amiket fellengzősen örök emberinek, lélektani terminológiával pedig az emberi természet eredendő maradiságának nevezünk. Maga a folyamat, ami a tünemények [értsd: jelenségek] mögött feszül,*

csak elvontan fejezhető ki; nem lévén még terminológiája, nem is lehet véghezvivőiben tudatos.” Mindezt az életrajz-írásra konkretizálva elmondhatjuk: van egy reláció, amit maga az ember hoz létre, s amit ő maga – a létrehozás közben – nem is lát át. De ez a reláció van, létezik, s attól kezdve hat is: beépül a folyamatokba. Az életrajzíró tehát, rekonstruáló munkája eredményeinek birtokában, egy másodelemzést is kénytelen elvégezni: fölszínre hozza, „tudatossá” teszi azt, ami végigvivőjében sem volt tudatos, s ami bonyolult eredményként, külsővé válva, úgy határozza meg a tevékenykedő további életútját, cselekvési lehetőségeit, hogy önmaga sem láthatja még át. Ennyiben igaz az a régi tapasztalat, hogy az „utókor” perspektívájából vizsgálódó (és értelmező) kutató többet tud, mint maga az egykori szereplő, akiről szó van. Az, aki „csinálja”, tevékenysége közben még nem tudhatja, hogy mi is az, amit aktivitása eredményez: mi az, amit létrehoz. Hogy ez az eredmény egy politikai konstelláció-e, avagy – mondjuk – egy irodalmi mű, amely egy új paradigma alapja lesz, ebből a szempontból egyremegy. Mindkettő azonos módon – öntudatlanul, vagy legjobb esetben is részleges, korlátozott tudatossággal – jön létre.

Az eredmény mibenléte csak utólag, visszatekintő perspektívában tárul föl, elemző erőfeszítés révén. S ennek elvégzése már az életrajzíró privilégiuma.

Az író persze szöveget termel, működése eredménye – ahogy Hamlet mondja – „szó, szó, szó”. Azaz: nyelvi megjelenő képzeleti termék. S egy leírt (azaz rögzített) szöveg részletei értelmezhetőek nyelvi, retorikai és poétikai alakzatokként, az egész mű pedig ezek sajátos szerkezetű együtteseként. Az egésznek az értelmezése, amely a művet mint egészet fogja föl, elhelyezhető egy szép-nem szép tengelyen, vagyis a mű értelmezhető a „miért szép?” nézőpontjából. Esetleg – kilépve ebből az esztétikai, tetszéstani logikából – értelmezhetjük a művet érvényes jelentősége szempontjából is. Nyilvánvaló persze, hogy az újabban divatos (s követendőként kezelt) *hatástörténeti* jelentőség-meghatározás, bár kézenfekvőnek látszik, nem igazi megoldás. Megállapítható ugyan, hogy valamely teljesítmény innovációként kezelhető-e, „új” volt-e a maga idejében, s az is fölmérhető, e teljesítményt követték-e őt megerősítő, igazoló újabb hasonló teljesítmények, azaz: volt-e „hatása”? Ez azonban leszűkíti a művet – az irodalmi történet – a vélelmezett esztétikai autonómia keretein belül való mozgásra, s a hatás lényegét redukálja egy piacelvű logika „leolvasására”. Az irodalmi történet azonban, az irodalom heteronóm létmódja következtében, saját szorosan vett összefüggésein túl is hat: valamilyen, nehezen meghatározható, de valóságos funkciója van az életviszonyokban. S nemcsak „az” irodalomnak, de az egyes műnek is. Az életrajzhoz pedig az egyes művek *funkciótörténete* is hozzátartozik. S itt válik a dolog igazán izgalmassá.

Az igazi emberi teljesítmény mindig az *érvényesség* latens formáihoz és szerkezetéhez való képzeleti illeszkedés: fölismerés és igazodás. Ez az összefüggés érvényesül akkor, ha nyelet faragok a baltába, utat építek a pusztában avagy szonettet írok. Mindig valami latensen adotthoz igazodva tevékenykedem, s munkám akkor eredményes, ha illeszkedik ehhez az adotthoz, azaz fölismerem annak lényegét. De kérdés, mi történik ilyenkor? Valami készlet fogadok el adottként? Olyan baltanyelet faragok, amelyet már előttem is faragtak, s én csak megismétlem a korábbi, bevált gyakorlatot? Bizonyos mértékig csakugyan erről van szó, de az érvényességhez való igazodás mégsem fogható föl egyszerű ismétlésnek. Minden teljesítmény egyedi és konkrét, így legalább annyira innovatív keresés, mint „másolás” eredménye. Ha szonettet írok, elsődlegesen egy már létező poétikai formához igazodom, azt „ismétlem meg”, „másolom le”, de ahhoz, hogy ez a most születő szonett „élő” mű legyen, nem elegendő a másolás: úgy kell újraírnia a régi formát, hogy az újraírás révén saját relevanciája – érvényessége – is meglegyen. Ez a saját érvényesség pedig nem egyszerűsíthető le a régítől való egyszerű különbözésre, a „más”-ságra: a japán fametszet például nem is épít erre a különbözéselvre – „csak”

megismétli a beváltat. Ám ez az ismétlés, a benne megnyilatkozó kreativitás révén ilyenkor is maga az érvényes forma eltalálása. Az érvényes forma pedig mindig speciális, akkor s ott érvényes, s nem feleltethető meg a már készen lévővel. Ami készen van, nem ölt föltétlenül itt s most érvényes formát: az érvényesség a már meglévőeknek és a most létrejövőknek egyáltalán *nem* minden egyedét jellemzi. Minden, ami létezik, természetesen bír az érvényesség bizonyos hányadával: a fa, amit elfaragok, amikor baltanyelet akarok készíteni, ugyanúgy szilárd, hasítható és faragható stb., mint a baltanyél, de nem rendelkezik az érvényességgel azzal a szerkezetével, ami a baltanyélként való funkcionáláshoz szükséges. Az érvényesség mindig konkrét és lényegi érvényesség, a tér és idő koordinátáira van feszítve, s az ott s akkor fölmerülő funkciónak kell benne optimálisan megvalósulnia – annak a funkciónak, ami csak az érvényesség e formájára jellemző.

Az érvényességnek ez az eltalálása természetesen nem egyszerű és sohasem izolált egyéni teljesítmény – még a legindividuaisabbnak vélt irodalmi és filozófiai alkotó munka esetében sem. Az érvényesség latens szerkezeteihez és formáihoz való illeszkedés mindig közös emberi gyakorlat eredménye. Történetileg előfeltételezett. Önmagában, elődei és kortársai nélkül senki sem lehet elég okos és „szép”. Mindenkinek, a legnagyobb teljesítményre képes, legkreatívabb alkotónak is szüksége van arra a fölhalmozó és előkészítő munkára, amelyet a valóság érzelmi, intellektuális stb. földolgozása az érvényes teljesítményért megkövetel. Ez az összefüggés teszi érthetővé, hogy az irodalmi termelés miért produkál oly sok „selejtet”, a művek tömege miért csupán részletértékekről árulkodik, s miért oly kevés (a legnagyobb alkotók életművében is) a valóban „nagy” mű. A valóság érzelmi, intellektuális stb. földolgozása ugyanis nemcsak kollektív erőfeszítés eredménye, de ráadásul időben és térben el- és széthúzódó folyamat is, s olyan bonyolult, hogy csak kivételes, ritka esetekben áll össze olyan alakzattá az eredmény, amely már az érvényesség nagy művekre jellemző sajátosságaival bír.

A kérdés nem is az, hogy a „nagy” – azaz érvényes – mű megalkotásához extrém tehetség kell-e – ez evidens. Az igazi kérdés az, hogy az ilyen extrém tehetség, aki kivételes esetekben képes megalkotni a „nagy” művet, milyen gyakorlati viszonyban van elődeivel és kortársaival, hogyan veszi át (s módosítja) eredményeiket, mi az a történetileg kialakuló ugrópont, amikor az alkotót megelőző valóság előzetes kollektív földolgozása már lehetővé teszi az alkotónak az érvényes szerkezet és forma fölismerését, illetve az ahhoz való igazodást? S ami legalább ennyire fontos: ez a folyamat utólag, retrospektív, az életrajzíró által megragadható-e? Leírható-e? Egyáltalán: átlátható-e? Avagy maga a folyamat mindörökké megmarad a maga „misztikus” titokzatosságában?

Teljes, maradéktalan megismerés nyilvánvalóan nincs. Az ismeretlen világa úgy nő, ahogy a megismert növekszik: minél többet tudunk, annál több az „új” megismernivaló. Ez az összefüggés azonban nem változtat azon a tényen, hogy a komplex, azaz poétikai és művelődéstörténeti szempontokat egyaránt érvényesítő életrajzi filológia ma már jó eséllyel indul az alkotói folyamat életrajzon belüli rekonstrukciójáért folytatott küzdelemben. De e munka, a siker érdekében, maga sem lehet egysíkúbb, mint az a „tárgy”, az a történet, amelyet rekonstruálni akar. Következésképpen: az életrajzírás praktikuma nagyon sokféle stúdióban való jártasságot követel meg az életrajzírótól.

Ha valahol, itt bizony igen kevés a „teoretikus” lecke pusztá fölmondása. Az életrajzírás mindig csak konkrét életút és teljesítmény konkrét értelmező rekonstrukciója lehet. S mindez azzal jár, hogy az életrajzíró munka közben nemcsak „hősével” találja magát szemben, de azzal a szociokulturális mezővel is, amely e „hős” tényleges mozgásterét adja. E szociokulturális mező makro- és mikrotörténeti pedig az életrajz átvilágítandó, megértendő és leírandó összefüggéseit képezik. Az aktor már csak ezek előterében, ezek-

től determinálva, mint ezekre valamiképpen reflektáló, mint igenlő és tagadó szereplő írható le. Azaz, nem szigetelhető ki saját, történetileg kialakult viszonyaiból.

A teljesítménynek az érvényesség szerkezetéhez és formáihoz való kötése természetesen egyáltalán nem problémátlan elv. Az érvényességhez való viszony ugyanis *bináris* logikájú: elfogadó és elutasító jellegű egyaránt lehet. Az érvényes szerkezet elfogadása adott esetben, egy magasabb szempontból, veszélyes is lehet, s ilyenkor az érvényes szerkezet fölismerését nem elfogadásnak, hanem elutasításnak kell követnie, megteremtve így egy magasabb rendű érvényesség itt s most adott formáját. Ez, bár a modernitás kritikájaként funkcionál, s szemben áll a modernitás kézenfekvő adottságaival, az Auschwitz kínálta érvényesség-modell után elemi intellektuális követelmény.

Fölvethető persze, az irodalomértelmezés maradjon meg az irodalmon belül, a „szeny-nyes” gyakorlat maradjon kívül az önelvű értelmezések körén. S az esztétika autonómiájának védelme csakugyan tetszetős elv, elfogadása pedig kényelmes, ám ha jobban belegondolunk, tarthatatlan. Az irodalom létmódja, éppen mert a történeti ember műve, heteronóm. S ennek szélső esetben meglehetősen extrém következményei vannak. Olyanok, amilyeneket az életrajzíró nem hagyhat figyelmen kívül, ha meg akar felelni feladatának.

Ha az író „politikai” szerepet is vállal (például publicistaként), a mérlegelés szüksége evidens. Megállapítható róla, hogy – mondjuk – kommunista-e, avagy éppen fasiszta, s hogy milyen aktuális politikai párt, mozgalom, vonulat támogatója. Ennek tisztázása az életrajznak kínáló, s nem is megkerülhető összefüggéseit teszi láthatóvá. Egyes irodalmak, mint például a magyar is, politikailag igencsak „túlsúlyosak” – ilyen irodalmak esetében kivált nem mellőzhető e kérdéskör vizsgálata. Ennél azonban lényegesen fontosabb, bár megértése, átlátása jóval nehezebb, egy másik releváns összefüggésszint. Az, amelyiknek vizsgálata az író *tapasztalatai*, politikai *állásfoglalásai* és a műveit konstituáló *poétikai alakzatok* összefüggéseiről árulkodik, s így irodalmilag is különösen fontos. Az ugyanis, hogy az író, mint „magán”-, illetve közéleti ember milyen széles értelemben vett tapasztalatokra tesz szert élete során, összefügg politikai beállítódásaival, ilyen vagy olyan állásfoglalásaival (esetleg éppen programos *apolitikusságával!*), s ez az összetartozó kettősség egy, látszólag teljesen más síkon, valamiképpen összefügg azzal, hogy képzelete működése milyen poétikai alakzatokat hoz létre, illetve *milyeneket fogad el autentikusként*. Azzal tehát, hogy mi az, ami *számára hiteles* irodalmi megjelenítés. Az individuális tapasztalatnak, a politikumnak és a poétikumnak történetileg egy emberi életben s egy írói életműben létrejövő korrelációja olyan terület, amelynek retrospektív vizsgálata egyszerre tartozik az életrajzírás és a szorosan vett irodalomtörténet-írás körébe. Ugyanannak az összefüggésnek csak más-más oldalát tárja föl az egyik, illetve a másik – speciális nézőpontjuknak megfelelően.

E reláció megismerésének jelentőségét jól mutatja Martin Heidegger közismert, de többnyire csak félig megértett példája. Az ő „hatástörténeti” hatékonysága mellé ugyanis komoly értelmezési problémaként társul náci múltjának kérdése. Ha azonban az előbbieken jelzett triadikus szempontot konkrét anyagon érvényesítjük vele kapcsolatban, azonnal érthetővé válik egy s más. Kiderül, gondolkodását egy negatív modernítástapasztalat határozta meg, amely egy – ettől egyáltalán nem független – teorémához vezetett: az autentikus lét a halálhoz mért lét. S e két, egymáshoz kapcsolódó negatív mozzanat ismeretében már egyáltalán nem meglepő Heidegger náci preferenciája. A náciizmus ugyanis a problematikusként fölfogott modernitás (egyébként jellegzetesen „modern” módszerekkel operáló) leváltásának, kiiktatásának kísérlete, valami alapvető jelentőségűként vélelmezett premodern elv érdekében. Heidegger a náciizmusban – saját, meg nem értett „teuton” hagyományának logikájában mozogva – ennek a „leváltásnak”, kiiktatásnak a

kínálkozó lehetőségét fedezte föl. Amikor pedig ez a lehetőség az aktualitások színpadán leszerelt, maga az alapdiagnózis egyáltalán nem hatálytalanodott a szemében, csak a lehetőség reménye veszett el: „*minket már csak egy isten menthet meg*”. Ezt az egész életművet meghatározó triadikus összefüggést persze Heidegger szisztematizáló ereje, a részletfölismerések gazdagságában megmutató magasrendű kreativitása, s nem utolsósorban a tevékenysége terepéül választott absztrakt problémakezelés elfedi, sőt még az úgynevezett intellektuális baloldal számára is fölértékeli. (Ez a baloldal maga is egy negatív modernitástapasztalat szorításában alakítja ki tájékozódását.) Mindez azonban nem változtat a lényegen. Ami összetartozik, nem véletlenül, esetlegesen tartozik össze; a kapcsolódás egy ponton túl már szükségképpen.

Az életrajzírás szerepe e dimenzió értelmezésében és megértésében kivált fontos, mert – kilépve az irodalmi önelvűség bizonyos összefüggésben szükséges, ám mégiscsak mesterséges „gettójából” – megmutatja, hogy egy vakon továbbhagyományozódó poétikai attitűd és megoldás valójában milyen történeti konstelláció szülötte, s igazából mit képez le. Az éppen aktuális poétikai hagyomány eredetének ez a föltárulása pedig fölhívja a figyelmet a *poétikai alakzatok* valóságos, ám a mai mainstream irodalomtudomány számára teljességgel rejtve maradó *szociokulturális funkciójára*. A hagyomány igazi szerepe ugyanis abban keresendő, hogy bár szerepe átvilágítatlan marad, értelemszerűen mindig előzetes adottsága a jelen lehetőségeinek. S amikor egy hagyományt „választunk” (elfogadunk), ezzel egy másik, potenciálisan létező lehetőségről lemondunk. Egy-egy poétikai alakzatnak (vagy ezek egy adott, korspecifikus kombinációjának) elfogadása tehát nemcsak egy önmagába záródó irodalmi hagyománynak a továbbvitele, hanem egyúttal a születő mentális reprezentációk előzetes prefigurálása is: egy történeti út öntudatlan vállalása (s egy másiknak az implicit elutasítása).

Azaz: egy sor, állítólag *nem* irodalmi összefüggés életrajzi föltárása és megértése volta-keppen a par excellence irodalmi kérdések valódi megértésének elengedhetetlen föltétele. A mű mögött mindig ott van az ember, a maga szociokulturális (történeti) beágyazottságával és meghatározottságaival. Az az ember, aki magánreakcióval is „hitelesíti” és megerősíti azt, amit ír, vagy – másik végletként – az az ember, aki igyekszik elrejtőzni, sőt teljességgel eltűnni műve mögül. A mű mögül eltűnni, „láthatatlanná” válni persze igazában nem lehet. A textualitásban, bár kódolva, jelen van az, aki e szöveg végső alakítójaként, az alkotófolyamat betetőzőjeként rajta hagyja kézjegyét. A „láthatatlan ember” műve azonban bizonyosan másféle, mint a művét önmagával is nyíltan hitelesítő alkotóé. Hogy mikor melyik típus aránya növekszik meg egy irodalmi mezőn belül, nem pusztán egyéneléktani kérdés, s önmagában is releváns jelzése egy kornak, egy irodalom adott állapotának.

7

Az életrajzírás elvi lehetőségei és követelményei a mindennapi irodalomtörténész-rutinban nyilvánvalóan csak részlegesen valósíthatók meg. Nemcsak azért, mert az életrajzíró a maga individuális-esetleges létezésében nem rendelkezik mindazzal a kvalitással, amelyet a munka – ideális esetben – megkövetel. De azért is, s azért elsősorban, mert munkáját mindig történetileg előföltételezett esetleges körülmények közt, a forrásadottságok és az előzetes ismeretek véletlenszerű föltételrendszerében végzi. Az életrajzírás nem természettudomány (*science*), nem maga alakítja ki működése megismételhető és ellenőrizhető föltételrendszerét, hanem „csak” él azzal, ami számára történetileg adódik, vagy fölszínre hozható. S ezért szükségképpen beléje vegyül a bizonytalanság és a megalapo-

zatlanság bizonyos (a *science* szemszögéből elfogadhatatlan) eleme. A nyitva maradottság, a lezárhatatlanság. Ám az életrajz – a maga szükségképpeni korlátai ellenére – éppen a történetileg kibontakozó, és újra meg újra megszerveződő emberismeret azon lehetőségeit ostromolja, amelyet ugyan el nem érhet, de amelyet mégis meg kell közelítenie, ha érteni akarja a történeti embert.

Az analitikus ész és a filológusi valóságérzékenység, ha szövetséget köt, valami lényegeset tud kimondani a mindig csak történetileg létező emberről, alkotásairól, s legfőbb teljesítményéről, az általa is folyamatosan formált emberlét éppen aktuális lényegéről.

Mert az ember, más és más korban, térben és körülmények közt, mindig más és más ember. Az „antropológiai állandó” valójában maga a történetileg meghatározott folyamatos változás. S mint ilyen, nem ismerhető meg „végleg”, egyszer s mindenkorra.

Takáts József

Az elsüllyedt almező

A hatvanéves Lengyel Andrásnak, tisztelettel

Noha 1985–86 táján a szegedi bölcsészkarunk Lengyel András nem volt oktatója, én pedig nem magyar szakos hallgató voltam, mint ahogyan a tutori jellegű képzés is ismeretlen volt az akkori egyetemen, mégis úgy alakult, hogy ekkoriban két szemeszteren keresztül jártam az óraadó tanár Lengyel „Az irodalom társadalomtörténete” című kurzusára, s mivel előbb másodmagammal, később egyedül jártam rá, voltaképpen tutoriális képzésben részesültem. Kevés kurzuson tanultam olyan sokat, mint ezen. Döntően a két háború közti magyar irodalom történetével foglalkoztunk, intézményeivel, közvetítő közegeivel, rögzült írói rangsoraival, íróinak és olvasóinak kulturális szocializációjával, alkotásainak eszmetörténeti paneljeivel, a kritika akkori fajtáival. Abban, hogy jóval később, tíz év múlva, már irodalomtörténet-írással foglalkozva, úgy képzeltem el a tudományágamat, mint az irodalmi jelenségek társadalmi kontextusainak „sűrű leírását”, bizonyára Lengyel kurzusának történeti-szociológiai szemlélete is befolyásolt.

Arra már nem nagyon emlékszem, volt-e elméleti alapozása a kurzusnak vagy sem, olvastott-e velem Bourdieu-t, Hausert vagy Loewenthal (az ő műveik álltak akkoriban rendelkezésre művészetszociológiai szeminárium számára magyarul), arra azonban annál inkább, hogy amikor a kilencvenes évek közepén kézbe vettem a *Helikon* „Rendszerelvű irodalomtudomány” számát Itamar Even-Zohar tanulmányaival, majd amikor utánaolvastam Pierre Bourdieu mező-, tőke- és habituselméletének, akkor Lengyel egykori kurzusának a témája ötlött eszembe: úgy láttam, hogy azon kérdések számára, amelyek a két háború közti irodalom „társadalomtörténete” kapcsán felmerültek, az irodalmi rendszerek elmélete, vagy még inkább a mezőelmélet tudna megfelelő magyarázó keretet biztosítani. Sőt, az a rövid leírás, amit a francia szociológus *Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához* című írásában ad a francia irodalmi mező 1880-as állapotáról, mintha rendelkezne némi (heurisztikus) magyarázó erővel a 20. század első felének magyar irodalmi mezőjére gondolva is.

Bourdieu azt állítja, hogy a francia irodalmi mező két, önmagában szinte zárt almezőre oszlott: az egyik „az irodalmi mezőben szimbolikusan uralkodó, de gazdaságilag alávetett »tiszta művészet«” almezeje (a hozzá tartozó intézményekkel, sajátos tétikkel, tőkefajtákkal, játékszabállyal), a másik „a nagy hasznot és polgári felszentelést (vagyis akadémiai tagságot) hozó bulvárszínház, illetve az iparilag előállított művészet” almezeje. „A művészet története valójában csak [az előbbi] a korlátozott almezőt ismeri és ismeri el, s ezáltal eltorzítja a mezőt és történetét”, írja Bourdieu.¹ Valami hasonló jelenség játszódott le a 20. század első felének

¹ Pierre Bourdieu: *Alapelvek a kulturális alkotások szociológiájához*. In: Wessely Anna: *A kultúra szociológiája*. Budapest, Láthatatlan Kollégium – Osiris, 2003. 181–182.

magyar irodalmi mezőjével is: az a konzervatívnek nevezett irodalom, amely a nyugatos, modernista irodalom ellenfele volt, mindenestül elsüllyedt. Amint (1944–1945 alatt, után) felszámolódtott az intézményrendszere, és azok a társadalmi osztályok vagy rétegek is, amelyek a fogyasztói voltak, elvesztette minden esélyét arra, hogy számításba vegyék a magyar irodalmi kánon alakításakor. Noha e hatalmas, elsüllyedt szöveghalmaz az egyik legérdekesebb irodalomtörténeti jelenség a magyar irodalomban, egy-két embert leszámítva egyáltalán nem foglalkoznak vele a 20. századi magyar irodalom kutatói.²

Míg „az irodalom kettészakadásáról” készült két háború közti legerőteljesebb értelmezések (Horváth János *Aranytól Adyig* című füzeté,³ a róla írott Schöpflin Aladár-kritika,⁴ Keresztury Dezső két 1930-as *Magyar Szemle*-tanulmánya,⁵ Schöpflin irodalomtörténete) társadalmi magyarázatok voltak, a mai (már jó ideje) uralkodó irodalomtörténeti magyarázatok szinte társadalommentesek. Lengyel András munkássága azonban kivétel. A *Vasárnapi Kör „renegátja”*. A *gondolkodó Ritoók Emmáról* című nagy tanulmánya például az „*eleve és lényegileg konfliktusos*” „*társadalomtörténeti határhelyzettel*” magyarázza hősnőjének gondolkodói pályáját⁶. Interpretációja szerint Ritoók Emma műveltsége, képességei, szellemi vonzalmai miatt „*nem kerülhetett összhangba azzal a társadalmi közeggel, amely elsődlegesen szocializálta*”, azaz „*származási közösségével*”, az úri középosztály világával, ugyanakkor „*az a társadalmi közeg pedig [az asszimilálódott zsidó értelmiség világa], amelyhez műveltsége, intellektuális törekvései közelítették, érzelmileg, habituálisan mindig idegen maradt számára*”. Lengyel értelmezésében e határhelyzetben a magyar társadalomfejlődés problémái nyilvánulnak meg: hogy „*az ún. úri vagy történeti középosztály s az intellektuális pályákon mozgó asszimiláns zsidó polgárság összehangolódása nem következett be*”. Elemelve Ritoók konfliktusát, majd eltávolodását a Vasárnapi Körtől, ezt a következtetést vonja le: „*Az intellektuális rokonságot fölszámolta a származási csoportok habituális különbsége.*”

„Az irodalom kettészakadásának”⁷ már a századelőn forgalomban voltak másféle társadalmi magyarázatai is, amelyek nem a „*származási csoportok*” eltérő „*életvitelbeli, habituális és szubkulturális*” (ezek Lengyel szavai) jellegére, hanem az elkülönülő intézményi beágyazottságra, s az ebből következő szellemi magatartásformákra hivatkoztak. Ignotusnak 1911-ben, a *Nyugatban* megjelent *Jelentés a Farkas–Raskó-pályázatról* című cikke éles hangú támadás az Akadémia ellen („*huszonnyolc év alatt alig ment végbe egyéb irodalmi esemény az Akadémiában, mint Arany János és Gyulai Pál kiterítettése*”)⁸, s egyben az egyetem, a gimnáziumok és az Akadémia, illetve az újságok világának a szembeállítása. Ignotus szerint a sajtó, az irodalom, a közönség „*kilöki magából*”, „*ellöki magától*” az „*élettel nem fejlődő, s fejlődéssel nem érző*” szereplőket, „*ellenben az egyetem vagy az Akadémia az*

2 Korábbi tanulmányomban ugyanerről: *Irodalmi folyóiratok kortárs kánonai*. In: Füzi László–Lengyel András (szerk.): *Ilia. Írások 70. születésnapjára*. Szeged, Bába, 2004. 202.

3 Horváth 1921-ben kiadott füzetének, valamint Schöpflin irodalomtörténetének „társadalmi képzeletéről”: Takáts József: *Megfigyelt megfigyelők*. In: uő: *Ismerős idegen terep*. Budapest, Kijárat, 2007. 92–114.

4 Schöpflin Aladár: *Konzervatív kritika, fejlődő irodalom*. Nyugat, 1921. I. 565–575.

5 Keresztury Dezső: *Irodalmi életünk feszültségei*. Magyar Szemle, 1930. VIII. kötet, 4. (32.) szám, 335–346., uő: *Irodalmi életünk és társadalmunk*. Magyar Szemle, 1930. IX. kötet, 2. (34.) szám, 115–126.

6 Lengyel András: *A Vasárnapi Kör „renegátja”*. A *gondolkodó Ritoók Emmáról*. In: uő: *Utak és csapdák*. Budapest, Tekintet, 1994. 7–75. Az idézeteim a 9. és az 50. oldalról származnak.

7 Ez a kifejezés ugyan csak az 1927-es vitában vált központivá, de hasonló megfogalmazások már egy-másfél évtizeddel korábban is előfordultak.

8 Ignotus: *Jelentés a Farkas–Raskó-pályázatról*. In: uő: *Ignotus válogatott írásai*. Budapest, Szépirodalmi, 1969. 646.

ő választottjait rendületlenül előlépteti, vizsgadíjazza..., s hápogatja velük pályázati jelentésről pályázati jelentésre az avatatlanság s a szűkkeblőség közhelyeit. Csakis így történhetik, hogy a sajtó, minden nagy fogyatkozásai mellett, vezérlő tekintélyben áll az irodalom s a közönség előtt” – ellentétben az egyetemmel és az Akadémiával. Ignotus cikke itt mintha két, bourdieui értelemben vett almezőt mutatna fel.

Ezen egykorú intézményi magyarázathoz nyúlnak vissza voltaképpen azok az értelmezések, amelyek az ellenkultúra fogalmára építenek. Én Lackó Miklós 1988-as könyvének, a *Korszellem és tudomány*nak *Székfű-problémák* című tanulmányában talákoztam először ezzel az érveléssel⁹, most azonban nem tőle, hanem Lengyel Andrásról idézem, A szabadkőműves Móra című tanulmányából. A 20. század első évtizedében a „kanonikus, állami kulturális intézményrendszer és a szétaprózódó, marginális magánkezdemények között, az utóbbiból, a magánkezdeményekből kinőve megszületett egy egyre szélesedő és erősödő, sőt csúcsteljesítményeit tekintve sok ponton már a kanonikus állami intézményrendszer teljesítménye fölé emelkedő ellenkultúra. Ennek az ellenkultúrának sok ága-boga volt, föltérképezése mindmáig csak részben és felületesen történt meg. Ennek az ellenkultúrának ugyanis olyan magasrendű megnyilvánulásai is voltak, mint a *Nyugat folyóirat...*, a »szociológusok« szerveződésai (mindenekelőtt a Huszadik Század című folyóirat és a Társadalomtudományi Társaság), egyes filozófuszervezések (pl. a Szellem, majd a Vasárnapi Kör...), a pszichoanalitikus egyesület..., a munkás- és szocialista irodalom intézményesülése... Ez az ellenkultúra egyszerre volt leképezése az erősen tagolt, sőt lényeges pontokon immár kettéhasadt társadalom divergáló érdekeinek és igényeinek, s a magyar kultúra mint fiktív egység egészéül való modernizálásának.”¹⁰

Lackó Miklós tanulmányai általában a különböző értelmiségi foglalkozási ágak intézményeinek szemléletével, szabályozottságával magyarázzák, hogy valaki a hivatalos kultúrához vagy az ellenkultúrához kapcsolódott. Akik a századelőn szaktudósok lettek, „szükségképpen a hivatalos tudomány konzervatív intézményeibe épültek be”, írta Székfű Gyulának és Eötvös-kollégiumi nemzedéktársainak a pályafutását elemezve, míg akik irodalmárok lettek, azok a „radikális-progresszív ellenkultúra” valamely intézményében dolgoztak. Az ellenkultúra „csak ott vívott ki magának jelentősebb szerepet, ahol a hivatalos, a céhes tudomány alig rendelkezett hagyományokkal: a filozófia (a művészetfilozófia), s a »politológiától« alig elválasztható szociológia [s a pszichológia – tehetjük hozzá –] területén”.¹¹ Lackó későbbi tanulmányaiban az 1919 után visszaszoruló ellenkultúra „utóvédharcairól” is írt¹².

Mint A szabadkőműves Móra című tanulmányból vett hosszabb idézet vége mutatja, Lengyel hierarchikusan kapcsolja össze a kétféle – az eltérő származási csoportok össze nem hangolódott mentalitására, illetve az eltérő értékrendű intézményi közegekre hivatkozó – társadalmi magyarázatot, s a hivatalos kultúra–ellenkultúra intézményi szembenállását az „immár kettéhasadt társadalom divergáló érdekei és igényei” „leképezésének” tekinti. A társadalomképet, amely Lengyel idézett tanulmányaiból élénk tárul – s amely A Vasárnapi Kör „renegátja” hivatkozása szerint Hanák Péter monográfiafejezetére támaszkodik – társadalomtörténések újabban vitatják és érdekes, történeti diszkurzus-

9 Egy későbbi Lackó Miklós-dolgozatból (*Az ifjúkonzervatívok és az ellenkultúra*. Világosság, 1999/3.) tudtam meg, hogy a fogalmat a századelő magyar progressziójára először Litván György használta.

10 Lengyel András: *A szabadkőműves Móra*. In: uő: *A „másik” Móra*. Szeged, Bába, 2005. 11–12.

11 Lackó Miklós: *Székfű-problémák*. In: uő: *Korszellem és tudomány*. Budapest, Gondolat, 1988. 21.

12 Lackó Miklós: *Válságkorszak – válságelméletek. Három alapmű az 1920-as évek magyar szellemi életéből*. Múltunk, 2007/3., 38.

elemzésnek vetették alá.¹³ Van Lengyel Andrásnak is olyan tanulmánya, amelyben nem a két, eltérő mentalitású középosztályi réteg „szétfejlődését” állapítja meg, hanem éppen „összefejlődésükre” utaló nyomokat talál, pontosabban arra, hogy a két irodalmi almező olvasóközönsége nem volt zárt egymás irodalma felé (legalábbis a polgári közönség nem volt zárt a konzervatív irodalom irányába).

Ez a tanulmány, *A magyar „írói rend” összetétele 1922-ben*, ismereteim szerint megint csak szakmai kivételnek számít: az irodalomtörténészek (legalábbis az újabb korok irodalomtörténészei) nem nagyon szoktak prozopográfiával foglalkozni (holott mennyire kellene!), s a figyelmük nagyon ritkán irányul olyan forrástípusok felé, mint a lexikon. Lengyel az *Est Hármaskönyvének* 1923-as kiadású lexikonát vizsgálta, abból a feltevésből kiindulva, hogy egy újságolvasó (*Est-lapok*) közönség számára összeállított lexikon szerkesztésének döntő szempontja „bizonyosan annak a társadalmi rétegnek az ízlése, érdeklődése volt, amely olvasóként és vásárlóként a lap mögött állt...: a városi, ún. liberális polgárságé.”¹⁴ Az irodalmi szócikkek írójának (Tóth Árpádnak) tehát a nagyközönség „ideiglenes konszenzusához” kellett igazodnia; a szócikkek tükrözte írói hierarchia „nem egyéni-esetleges vélemény eredménye”. Lengyelnek ez a tanulmánya akkoriban jelent meg (1985), amikor egyetemi kurzusának a hallgatója voltam. Emlékszem a meglepetésre, amit a lexikon írói hierarchiája kiváltott belőlem: három legtöbbre értékelt írója Babits Mihály, Bródy Miksa és Szomory Dezső – közülük a középső neve semmit sem mondott nekem (ma sem sokat). A dolgozattól tudtam meg, hogy népszerű operettszerző volt. A tanulmány első tanulsága tehát, hogy a lexikon egyaránt „kódifikálta” (ma úgy mondanánk: kanonizálta) a nyugatos-modernista irodalmat és a szórakoztatóipar, a könnyű műfajok irodalmárait.

A második tanulsága pedig az volt, hogy az írói hierarchia felső negyedében a nyugatos írók fölénye mellett sok olyan szerzőt is találunk, akiket a konzervatív irodalomhoz szokás sorolni. Mindebben a szerző egy „sajátos irodalmi »dualizmus« irodalomszociológiai rögzülésének bizonyítékát” látta: „Annak tehát, hogy az az olvasóközönség, amely már a Nyugat nagyjait ismerte el »igazi« nagy írókként, ha másodlagosan is, vagy csak egyes rétegeiben, de még az ún. konzervatív és szórakoztató irodalomnak is olvasója maradt. (...) További kutatást igényel, de talán így sem túl merész kijelentés: a húszas évek elejére az olvasói ízlésben – elsősorban a liberális zsidó polgárság körében, de talán az ún. úri középosztályban is – létrejött egy sajátos ízlésszimbiózis, ízlésdualizmus...”¹⁵ Lengyel érdekes tanulmányának további tanulságaira most nem térek ki. Inkább szembesíteném következtetését egy korabeli szöveggel.

Horváth János 1913-ban kritikakötetet szándékozott közreadni *Két korszak határán* címmel, konzervatív kritikusként értékelni kívánván a nyugatos-modernista irodalom legfontosabbnak vélt jelenségeit és szerzőit. Végül a kötet nem jelent meg, s több írását – így előszavát is – a hagyatékából adta ki nyolcvan évvel később Korompay H. János. Horváth az előszóban azt állította, hogy nemcsak a két irodalmi tábor (modernnek és konzervatívok) különülnek el egymástól, de a közönségük is. A modernnek közönségéről így ír: „Egy, a magyar irodalmi klasszicizmustól még át nem járt közönség önként, a történelmi ragaszkodás ellenálló ereje nélkül hullott a Nyugat ölébe.” A konzervatívok közönségéről így:

13 A szakirodalom legérdekesebb írása: Gyáni Gábor: *Polgárság és középosztály a diskurzusok tükrében*. In: uő: *Történelemszociológusok*. Budapest, L'Harmattan, 2002. 78–97. A kettős szerkezetű középosztály Hanák Péter által kimunkált társadalomképét Gyáni „a honi társadalomtörténet közkeletű kánoná”-nak nevezte. (80.) Az újabb empirikus kutatások rövid ismertetése: 83–84. Saját összefoglalásomban: *Genus migrans: a turizmus kulturális azonosítása egy 1879-es szövegben*. In: Takáts József: *Ismerős idegen terep*. Budapest, Kijárat, 2007. 260–262.

14 Lengyel András: *A magyar „írói rend” összetétele 1922-ben. Kísérlet egy forrástípus irodalomszociológiai értelmezésére*. In: uő: *Útkeresések*. Budapest, Magvető, 1990. 15.

15 Uo. 24.

„Az a közönség pedig, mely meg van győződve róla, hogy a magyar klasszicizmus még egyáltalán nem járta le magát..., elzárkózik és mereven elszigeteli magát az újtól.”¹⁶ Horváth tehát 1913-ban (és 1921-ben: az előszó fejtegetései részben átkerültek a szerző ekkor megjelent *Aranytól Adyig* című füzetébe is) két teljesen elkülönülő közönséget látott – épp ellenkezőleg, mint a kései kutató.

Mi lehet ennek az oka? Egyrészt úgy van, ahogyan Lengyel András írta már 1985-ben: „további kutatást igényel”, hogy létezett-e az ízlésdualizmus jelensége (s mindkét társadalmi csoportban létezett-e). Másrészt, lehetséges, hogy míg Horváth megállapítása egykorú önképről, tapasztalatképzésről számol be nekünk, addig Lengyel következtetése olyan folyamatról, amely végbement ugyan, de az értelmezéseket hátrahagyó szereplők számára nem volt érzékelhető, talán éppen önképük miatt. Horváth és Lengyel állításainak viszonya emlékeztet némileg az úri középosztály és az asszimilálódott zsidó polgárság viszonyát megragadó korabeli interpretációk és a mai empirikus társadalomtörténeti kutatások megállapításainak a viszonyára. A kortárs értelmezők az elkülönülést, sőt a „szétfelődést” hangsúlyozták, a mai kutatók viszont gyakran az életmódok és értékrendek közeledését, összenövését. Ám ezzel nem azt akarom mondani, hogy az egykori értelmezők saját ideológiáikat beszélik el, míg a mai kutatók a valóságot. Ennél bonyolultabb a helyzet: az egykorú értelmezők ideológiái, önképük, identitásmunkájuk nagyon is valóság volt; a mai kutatók pedig értelmezéseket állítanak elő, bármennyire is „kemény adatokkal” dolgoznak.

Ugyan jóval kisebb alaposággal, mint annak idején Lengyel, s némiképp más céllal is, átnéztem néhány 1923 után, ám még a húszas években megjelent lexikont, hogy megtudjam, milyen kortárs írói hierarchiát állítottak fel bennük, s különösen: milyennek láttatták a konzervatív irodalom szerzői kánonát. 1925-ben zárták le, valószínűleg 1926-ban jelent meg a Vályi Ferenc szerkesztette, zömmel akadémiai, konzervatív kötődésű középiskolai tanárok által készített *Magyar irodalmi lexikon*; szinte egyidős vele a Benedek Marcell szerkesztette 1927-es *Irodalmi lexikon*, számos nyugatos munkatárssal; s ugyancsak 1927-ben jelent meg *A Napkelet Lexikona*, melyet a *Nyugat* ellenlapjaként 1923-ban elindított irodalmi-kritikai folyóirat, a *Napkelet* kiadója jelentetett meg. A *Magyar irodalmi lexikon*ban nemcsak szerzők, de művek is kaphattak címszót (a *Toldi szerelmét* például akkora terjedelemben ismertették, mint a különben kiemelten kezelt Gárdonyi Géza teljes életművét). A leginkább előnyben részesített szerzőknek a szócikkében közlik az aláírását is, valamint elkülönítve élet-, illetve pályarajzát. A Benedek Marcell-féle lexikonnak ellenben külön aláírásoldal-, illetve fényképmelléklete van, a szerzői szócikkek pedig kiemelt esetben kis portrégrafikát is tartalmaznak. A *Napkelet Lexikona* általános műveltségi lexikon, ugyanakkor sok élő író szerepel benne, gyakran csak néhány sornyi ismertetésben. Néhány íróról itt is közölnek képet.

A *Magyar irodalmi lexikon*ban a szignóval kiemelt élő szerzők között a szócikk hosszúsága a következő sorrendet állítja fel: Herczeg Ferenc (két hasáb), Rákosi Jenő (másfél hasáb), Ambrus Zoltán, Kozma Andor, Pintér Jenő (egy-egy hasáb), Berde Mária, Berzeviczy Albert, Makkai Sándor (háromnegyed hasáb), Gulácsy Irén, Molnár Ferenc, Reményik Sándor, Szabolcska Mihály (fél hasáb). Mint látható, a szignóval kiemelttek között nincs nyugatos szerző, Ambrus és Molnár ugyanis határeset, hiszen ők, bár *Nyugat*-szerzők, tagjai voltak a „hivatalos” irodalmi egyesületnek, a Kisfaludy Társaságnak is. A szépirok közé értekezőként az Akadémia elnöke (Berzeviczy) és a lexikon egyik irodalomtörténész szerkesztője (Pintér Jenő) került be. A rangsor elejéhez tartozik még szignó

¹⁶ Horváth János: *Két korszak határán. Előszó*. In: *Horváth János irodalomtörténeti és kritikai munkái*. V. Budapest, Osiris, 2009. 234.

nélküli háromnegyed hasábos szócikkével a költő Vargha Gyula is, s néhány konzervatív irodalomtörténész-kritikus (Császár Elemér, Négyesy László, Kéky Lajos). Herczeg fölényét a többiekkel szemben nem szócikkének a terjedelme adja, hanem a műveiről írt önálló, terjedelmes szócikkek: egy hasábot kapott például *Simon Zsuzsa* című regénye és *A három testőr* című bohózata, fél hasábot a *Bizánc*, tizenkét sort *Az élet kapuja*. Azaz különös módon éppen arról a regényéről írtak ilyen röviden (más műveihez képest), amelyet ekkoriban terjesztettek fel Nobel-díjra.

Mint az eddigiekből látható, a *Magyar irodalmi lexikon* a konzervatív-akadémiai irodalom „kodifikációját” végzi el. Vajon mekkora terjedelem jutott ugyanitt a nyugatosoknak? Az ő szócikkeik hossza hasábben nem, csak sorokban mérhető. Mivel a szócikkek terjedelme részben az életrajzzal vegyített pályarajzból, részben bibliográfiai tételekből áll, pontos sorrendet nehéz megállapítani, inkább csak az arányokat lehet. Íme: a fajvédő párthoz tartozó regény- és újságíró, Kádár Lehel szócikke tizenegy, Babits Mihályé tízsoros. Kosztolányi hatsoros életrajzánál hosszabb ismertetést kapott pl. Lampérth Géza, Komáromi János, Mécs László, Szemere György, Sajó Sándor. A lexikonszerkesztők nézőpontjából a nyugatosok szellemi teljesítménye a magyar irodalom peremjelensége.

Szegedy-Maszák Mihály azt írta nemrég egy bírálatában, hogy a „*húszas évek maradi irodalmában – Klebelsberg, Horváth János, Szekfű vagy akár Hankiss János szemében – már nem Herczeg, hanem Tormay Cécile számított irányító egyéniségnek, aki nem az 1918–19-ről szóló Bujdosó könyvvel »alapozta meg hírnevét«, hiszen az Emberek a kövek között (1911) néhány éven belül öt idegen nyelvű kiadást ért meg, s A régi ház (1914) című önéletrajzi családregegy, a pesti német polgárság magyarosodásának története megkapta az Akadémia Péczely-díját, és hamarosan kilenc nyelven jelent meg.*”¹⁷ A felsorolt személyek esetében ez igaz lehet. Ám a *Magyar irodalmi lexikon* arról tanúskodik, hogy a húszas évek maradi irodalmának központi szerzője egyértelműen Herczeg Ferenc volt. (Az 1925-ös Nobel-díj-jelölés is ugyanerről tanúskodik.) A lexikonban Tormay Cécile szignó nélküli élet- és pályarajza húzsoros. Meglepőbb, hogy az író a Lengyel által elemzett 1923-as *Est Hármaskönyvében* viszont nem kapott szócikket. Ennek feltehetően politikai oka volt: az 1921–22-ben megjelent *Bujdosó könyv* antiszemizmusa. Az *Est Hármaskönyvébe* több olyan író-újságíró nem került be, akik antiszemita és/vagy fajvédő álláspontjukról voltak ismertek (vagy ilyen lapoknál dolgoztak), s a három évvel későbbi *Magyar irodalmi lexikonba* bekerültek: például Kádár Lehel, Komáromi János vagy Lendvai István. Őket az *Est Hármaskönyve* nem ismerte el íróknak – hogy megint Lengyel kifejezését használjam.

A Benedek Marcell-féle Irodalmi lexikon a Vályi-féle *Magyar irodalmi lexikon* ellenlexikonának tűnik, s egyben az „*irodalmi dualizmus*” megvalósítójának. Alapvetően eltér az *Est Hármaskönyvétől* abban, hogy a könnyű műfajok, a szórakoztatóipari irodalom művelői jelentéktelen szerepet kapnak benne. S alapvetően eltér a Vályi-féle *Magyar irodalmi lexikontól*, mert ebben a szócikkgyűjteményben a nyugatosokra esik a kortárs magyar irodalom súlypontja. Az arcképmelléklet tizenegy élő író fényképét közli: Ambrus, Babits, Herczeg, Juhász Gyula, Karinthy, Kosztolányi, Krúdy, Mécs László, Molnár Ferenc, Móricz, Szabó Dezső. Az aláírás-melléklet tizenkét élő író szignóját közli: Ambrus, Babits, Benedek Elek, Heltai Jenő, Herczeg, Juhász, Karinthy, Kosztolányi, Móricz, Rákosi Jenő, Szabó Dezső, Zilahy Lajos. Azaz Herczeg az egyetlen nem nyugatos szerző azok között, akiknek fényképük és aláírásuk is bekerült a lexikonba.

A szócikkek közül azokat tekinthetjük kiemeltnek, amelyek portrégrafikát is magukban foglalnak. Tizenkettő van belőlük. A portrégrafikás szócikkek hosszúsága az alábbi rang-

¹⁷ Szegedy-Maszák Mihály: *Megszakított folytonosság a magyar történelemben*. Literatura, 2001/1. A világhálón: <http://nyitottegyetem.phil-inst.hu/lit/romsics.htm>

sort állítja fel: Babits (kettő és negyed hasáb), Szabó Dezső (kettő és ötöd), Móricz (kettő és nyolcad), Herczeg (kettő), Kosztolányi (egy és ötöd), Rákosi Jenő (egy és nyolcad), Tersánszky (háromnegyed), Apponyi Albert (fél)¹⁸, Kodolányi János (fél), Kozma Andor (fél), Harsányi Kálmán (harmad), Szemere György (harmad). A portrégrafikát nem tartalmazó szócikkek hosszúsága szerinti rangsor: Molnár Ferenc (másfél), Karinthy (négyötöd), Erdős Renée, Juhász Gyula (háromnegyed), Ambrus, Földi Mihály, Kassák, Krúdy, Móra, Tormay Cécile, Zilahy (fél-fél hasáb) stb. Azaz: a lexikon által legelőkelőbb helyen számon tartott huszonhat író közül csak kilencen nem publikáltak sosem a *Nyugatban*: Herczeg, Mécs, Benedek Elek, Rákosi, Apponyi, Kozma, Szemere, Móra, Tormay. Nyugatos írónak persze Molnárt, Zilahyt, Harsányi Kálmánt, Földit, Kassákot, Kodolányit se szoktuk tekinteni, noha ők publikáltak a folyóiratban, némelyikük nem is keveset. Őt olyan író van, akinek a fényképe, aláírása és a portrégrafikája is bekerült a lexikonba: Babits, Szabó Dezső, Móricz, Herczeg és Kosztolányi. Négy nyugatos, még ha közülük egy, Szabó, szembe is került ekkorra a folyóirattal.

Mint ismeretes, a *Napkelet* című folyóirat gróf Klebelsberg Kuno kezdeményezésére (részben kultuszminiszteri finanszírozásával) jött létre 1923-ban¹⁹, a *Nyugat* olyan ellenlapjának szánva, amely ugyanakkor el tudja hódítani a legjobb (nem zsidó) nyugatos szerzőket is. Horváth János, az új folyóirat kritikai rovatának szerkesztője írta még az évben barátjának, Szekfű Gyulának: „Élénkségre [ti. a *Napkelet* élénkségére] nézve igazad van. De kérdem, hol vegyem az élénkebb író? E tekintetben igen szorosán állunk... Kosztolányinak írtunk; válaszolt, ígér, nem küld. Tóth Árpád: szintén. Schöpflin: én rég akarom; [Tormay] Cécile kér, hogy »még ne«... Babits: mindnyájan akarjuk, s állítólag nemsokára jön is.”²⁰ Ám végül az itt elsorolt írók egyike sem publikált a *Napkeletben*.²¹ A kezdeti (1927 előtti) években nem nagyon lehet megmondani, hogy a főszerkesztő Tormay Cécile-en kívül kik a vezető szépírói a *Napkeletnek*. A folyóiratnak nem volt saját szépírógárdája, miközben nagyon is markáns ifjúkonzervatív értekező prózát közölt.²²

A *Napkelet Lexikona* mindenesetre másfajta rangsort rajzolt fel a kortárs irodalomról, mint akár a Vályi-, akár a Benedek Marcell-féle lexikon. „Irodalmi dualizmus” jellemzi, mint az utóbbit, de nem tekinti súlypontinak a nyugatos irodalmat, miként peremjelenségnek sem. A súlypont itt konzervatív: négy élő szerzőnek jelenik meg szócikke portrégrafikával, szócikkeik hosszúságának sorrendjében: Herczegnek, Tormay Cécile-nek, Rákosi Jenőnek és Vargha Gyulának. Babits Mihály szócikke hosszabb, mint a két utóbbi szerzőé, de kép nincs róla. A szócikkek hossza alapján a további kortárs szerzői rangsor így néz ki: Móricz, Szabó Dezső, Kozma Andor, Zilahy, Kosztolányi, Szabolcska, Mécs, Pekár Gyula, Csathó Kálmán, Ambrus, Harsányi Kálmán, Molnár Ferenc, Juhász Gyula. Kb. ezeket a

18 Apponyi politikus volt, nem író: elsőrangúnak ítélt szónoklatai miatt választották a Kisfaludy Társaság tagjává.

19 Újabb szakirodalom: Tóth-Barbalics Veronika: *A Napkelet megalapítása*. Magyar Könyvszemle, 2004/3.

20 Idézi: Lackó Miklós: *Szekfű-problémák*. In: uő: *Korszellem és tudomány*. Budapest, Gondolat, 1988. 74.

21 A *Napkelet* és Babits kapcsolatáról újabban: Kollarits Krisztina: „A hid túl messze volt”. *Babits és a konzervativizmus kapcsolata 1919–1937*. Új Forrás, 2008/9.

22 Az „ifjúkonzervatív” elnevezés használatával Lackó Miklóst követem, aki a tízes években felépített fiatal, történeti tudományokkal foglalkozó, többnyire az Eötvös-kollégium nevelte, franciás tájékozottságú egyetemi oktatógeneráció tagjait, Szekfű Gyulát, Horváth Jánost, Eckhardt Sándort, Zolnai Bélát stb. nevezi így. Más szakemberek inkább reformkonzervatívnak nevezik őket: Miskolczy Ambrus: *Szellem és nemzet. Babits Mihály, Eckhardt Sándor, Szekfű Gyula és Zolnai Béla világáról*. Budapest, Napvilág, 2001.

szócikkeket lehet a középmeretűnél nagyobbak tekinteni a lexikonban. Persze, a terjedelm nem minden. A szócikkek néha kétértelműen fogalmazottak lennének. „Sok novellát és regényt írt”, olvashatjuk Pekár Gyuláról; „népszerű, kedves hangú lírikus”, szól Szabolcskáról az értékelés.

Lehet, hogy a *Magyar irodalmi lexikon* és a *Napkelet Lexikona* nagyjából ugyanannak az olvasórétegnek készült, a Benedek Marcell-féle *Irodalmi lexikon* pedig másoknak. Én mindenesetre szócikkeik szerkesztésében, írói hierarchiáikban nem az olvasóközönségük ízléséhez, konszenzusához való igazodást vélem felfedezni, inkább sajátos irodalompolitikát, kanonizációs törekvéseket. A *Napkelet Lexikona* fényében a *Magyar irodalmi lexikon* akadémiai konzervativizmusa a modernista irodalommal folytatott 1919 előtti küzdelem utóvédharcának tűnik. A *Napkelet Lexikona* mintha egy „új [konzervatív alapú] közízlésbe”²³ igyekezne elismeréssel-bírálattal belevonni a *Nyugat* nem zsidó, s egyben az ellenkultúrához kevésbé kötődő szerzőit. A *Nyugat* 1919 után fokozatosan elmozdulni igyekezett „ellenkulturális” pozíciójából. Csak két példa 1920-ból: Fenyő Miksa tanulmánymeretű könyvbírálata Jászi Oszkár *Magyar kálvária – magyar feltámadás* című könyvéről, vagy Kosztolányi Dezső Kozma Andorról írt kritikája olyan új interpretációs modellel állt elő, amit nyilvánvalóan nem lehetett „ellenkulturálisnak” tekinteni.

A tízes évek elején a *Nyugat* harcos kritikusi, Hatvany Lajos, Ignó, Fenyő Miksa sokszor leírták²⁴, hogy milyen kár, hogy nincs színvonalas magyar konzervativizmus, s ők gyatra hazai ellenfelekkel kénytelenek viaskodni, s milyen más volna, ha olyanok volnának a vitafelek, mint a harcos francia konzervatívok, Maurice Barrès és társai. Nos, 1919–1920-ra megkapták ezeket a harcos, modern, franciás ifjúkonzervatív ellenfeleket, s ez paradox helyzetet eredményezett. A keresztény-nemzeti kurzus első éveiben a *Nyugat* egykori ellenfelei mérsékeltnek vagy liberálisnak bizonyultak: érdemes elolvasni például a *Napkelet* 1923-as számában Herczeg Ferenc mérsékelt kritikáját az oktobrista politikáról és emigrációról, egyetlen utalás nélkül a zsidókérdésre (*Emigránsok*), miközben a folyóirat a Tharaud-testvérek antiszemita riportkönyvét közölte folytatásokban (*Ha Izrael a király*); vagy érdemes felidézni Rákosi Jenő 1919 utáni fehérterror-elutasítását és szabadelvű értékek melletti kiállását.²⁵ Új, ifjúkonzervatív ellenfelek viszont gyakran antiszemita voltak (legalábbis a zsidó szellemi befolyás visszaszorításának szükségessége értelmében), s egyben nagyra értékelték a *Nyugat* nem zsidó íróinak a szellemi teljesítményét.

A „konzervatív” ugyan önelnevezés, mégis, utólag téves képzeteket sugallhat. Itt ez a fogalom sokkal inkább az ellenkultúrával szembeni kulturális konzervativizmust jelenti, mintsem politikai konzervativizmust. Továbbá nem minden, a konzervatív irodalomhoz tartozó szerző írt maradi (modernség előtti) irodalmat. Herczeg Ferenc vagy Csáthó Kálmán igen, Tormay Cécile vagy Harsányi Kálmán, azt hiszem, nem. A tízes évek nyugatos regényei nekem nem tűnnek modernebbeknek, mint *A régi ház*. A konzervatívoknak döntően nem esztétikai, hanem általánosabb, kulturális-politikai kifogásaik voltak a nyugatos irodalommal szemben. Nem egyszerűen az történt, hogy egy új, váratlan esztétikai minőség megjelenése értetlenséget és elutasítást váltott ki belőlük. A konzervatívok régóta sejtették (a nyugat-európai irodalmakból), hogy milyen lesz az új irodalom, amivel egy-

23 Vö.: Horváth János: *Új közízlés felé*. Napkelet, 1923. I. 81–84. Újabb kiadása: Horváth János *irodalomtörténeti és kritikai munkái*. V. Budapest, Osiris, 2009. 536–540.

24 Hatvany Lajos 1910-ben *Egy úri hölgyhöz*, később 1911-ben a *Herczeg Ferenc mint philosoph* című cikkében; Fenyő Miksa 1913-ban a *Beöthy Zsolt–Herczeg Ferenc*, Ignó, már idézett *Jelentés a Farkas-Raskó-pályázatról* című cikkében. Valamennyi írás a *Nyugatban* jelent meg.

25 Sipos Balázs: *Az (ellen)propaganda. Rákosi Jenő és a „keresztény-kurzus”*. Múltunk, 2005/3., 3–37.

szer majd szembe kell nézniük. Beöthy Zsolt 1901-es Kisfaludy Társaságban elmondott elnöki megnyitó előadásában például arról beszélt, hogy a modern irodalom két forrása a természettudomány és a társadalmi harc, s a fejlődés e tendenciáit nem lehet visszaszorítani, csak valamennyire „irányozni”.²⁶

Nem tudom, érdemes-e kritikái, tehát kanonikus céllal foglalkozni a konzervatív irodalommal. Némely nyugatos szerző nem volt olyan rossz véleménnyel a teljesítményükről, mint a későbbi irodalomtörténészek. Gyergyai Albert nagyra becsülte például Herczeg novelláit, különösen *Arianna* című kötetét; a művészetkritikus Farkas Zoltán nemrég közreadott visszaemlékezéseiben így írt Tormay Cécile művéről: „Az Emberek a kövek között *pedig mindig egyik legszebb novellája lesz a magyar irodalomnak.*”²⁷ De ha kanonikus okaink nem volnának is a tanulmányozásra, történetiek mindenképpen vannak: ha az irodalom két „almezeje” közül az irodalomtörténet-írás csak az egyiknek a történetével foglalkozik, „*ezáltal eltorzítja a mezőt és történetét*”, ahogyan Pierre Bourdieu írta. Persze itt nem magamról beszélek: e munka olyan kutatókra vár, akik jóval nagyobb anyagismerettel rendelkeznek a 20. század első fele magyar irodalmának társadalomtörténetében, mint aki e sorokat írta.

---

26 Beöthy Zsolt: *Irodalmi fejlődés*. In: uő: *Romemlékek II. Beszédek*. Budapest, Franklin, 1923. 183–184.

27 Farkas Zoltán: *Emlékeimből*. Új Forrás, 2008/4.

Vekerdi László (1924–2009)

Ezúttal: inkább csak ború

Felkészületlennek, következőképp alkalmatlannak érzem magam Vekerdi László életének és kiterjedt, sokoldalú munkásságának illő méltatására. Egy ilyen ágas-bogas feladat csakis több ember összehangolt munkájával valósítható meg; olyanokéval, akik az általa keresztül-kasul és oda-vissza bejárt szakterületek változatos során – legalább egyenként – képesek eligazodni.

Megvallom: nekem már a búcsú pusztá mozdulatától is újra meg újra görcsbe rándul a kezem. Annak ellenére, hogy – mint mindannyian – magam is tudtam: hosszú hónapok óta ott haladt már a szívszorító és megfordíthatatlan végkifejlet felé vezető úton.

Személyes fájdalomainknak sem könnyű méltó hangot adni; ám ez egyelőre legyen kinek-kinek a magánügye. Most viszont arra kell ráeszmélnünk – és persze: ráeszméltetnünk –, hogy mekkora a közös veszteség. Hadd írjam le ide így (bár húzódozom a szólammá váló szavaktól): a nemzet kára. Távoztával a *körkörös*en kiteljesedett emberi elme egyik utolsó hazai megtestesülése tűnt el közülünk: maga a fénylő és eleven Csoda.

Ahogy ezt leírtam, nyomban átvillant rajtam: Laci bácsi – ha tehetné – bizonyára hevesen, hangos szóval tiltakozna a fenti mondat hallatán. Talán – ahogy a mindkettőnkben közös emlékeket rezdítő Hajdúságban járja a szó – még valami *vakot is mondana* rá. Tudjuk, tapasztalhattuk: a szembedicsérgetés többnyire kényelmetlenül érintette. Minden bizonnyal oka volt rá, hisz a *valódi* megértés csakugyan többet ér a magasztalásnál. Vajon megértjük-e Őt? Vagy „csupán” hiányzik?

Igen: a hiány. A Hiány. Lesz-e még valaki rajta kívül, akihez – mondjuk – a vektoranalízis, az őshonos és reliktum növényfajok, a sejtozmózis, véredényrendszerünk működése, a hellén kultúra, Európa városi civilizációjának kialakulása, Németh László írói munkássága, valamint különféle tudományok angol, francia, német és egyéb nyelvű szakirodalma ügyében egyaránt kellő bizalommal és biztonsággal fordulhatunk? S hányunknak kell ezentúl *Őhelyette* is kiállnunk a makacsul megrögződött s újonnan születő-sarjadó balhitek meg a divatos bolondériák ellenében?

Felsorolhatatlan mindaz, amit Tőle és Általa is megtanulhattunk. Például: kósza hiedelmek helyett a megalapozott tudás az, ami megtart és előrevisz. Vagy: a dolgok és jelenségek közti törvényszerű összefüggések felismerése a dolgok s jelenségek konkrét, adatszerű ismerete híján nem lehetséges. Ugye mennyire magától értetődő mindez? Mégis mindenkor, minduntalan hangoztatni kellett és kell. Ő ezt tette.

S amit nem hangoztatott, de élete példájával bizonyította: az emberi és tudósi tisztesség egymástól elválaszthatatlan.

Így őrizzük meg Őt egymásnak s magunknak.

Buda Ferenc

tiszavirág

hóesés a tiszán

*hull a hó a tiszára
megfagyott katicára
hull a hó a befagyott
folyóra jégtáblára
hull a hó a hóra
hull a hó a tiszára
hull előre holtra
bölcsőre szemfedőre
bölc s öregre és
szendergő csecsemőre
hull a hó a tiszára
szememre szempillámra*

indián

*elmennek mind
kiket szerettem
és akik verseim szerették
nagy titkon elővették
Czine Grezsa
Vekerdi László –
lassan
egymáshoz öregedtünk:
Czine Miska
Grezsa Feri
Vekerdi Laci bácsi
így szólíhattam meg
őket
ki olvassa most
versemet
kinek írok
ha írok
kinek ír az írókéz
talán ki meg sem
született
jövendő olvasónak
talán egy mesztic lánynak
talán egy indiánnak*

dán

*fiam mikor
dániába ment
a dán követségen
intézte ügyeit
menj be Vekerdi
Laci bácsihoz
mondtam neki
ott lakik a
követség mellett
jó dán lett volna
Laci bácsiból
jut most eszembe
hű dán polgár jó
dán paraszt vagy
nagy dán professzor*

Vekerdy doktor

*csongrádon a
fő utcán láttam meg
egyszer
hát te Laci bácsi
hogy kerülsz ide
kérdeztem meglepetten
unokatestvérem
keresem
Vekerdy doktort
mondotta
ismertem jól
nagyapám orvosa volt ő
nagyapám kardiológusa
közel állt tehát
nagyapám szívéhez
hallgatta rossz szíve dobbanását
Vekerdy doktor egykoron*

hóesés a tiszán 2.

*hull a hó a tiszára
megfagyott katicára
hull a hó a befagyott
folyóra jégtáblára*

*hull a hó a tiszára
szememre szempillámra
hull a hó a tiszára
lángoló mesztic lányra
jövendő indiánra*

Pintér Lajos

Búcsúmondatok

Vekerdi László szembement a huszadik századdal.

Elsajátította, közvetítette, továbbgondolta évezredek tudását. Azt is, hogy az, ami a létfelismerések, életmagyarázatok alapja, miképpen avulhat el korzakonként.

A nyomon követéshez biztos támpontra volt szüksége: a szellem és ethosz egységére.

Sokat köszönhetek neki. Nagy tanulmányából (Valóság, 1968. 1.) ismertem meg Sántha Kálmán életét. Belőle fikcionáltam a *Ködlovas* apa-figuráját. Vekerdi László ismerte legjobban Németh László életét és életművét. Ezért nyugtatott meg, hogy minekutána két könyvben foglalkoztam Németh megkerülhetetlen szerepével a huszadik századi irodalomban, Laci jogosnak ítélte éles bírálatomat a *Kisebbségben*-ről. Ő, aki feltétlen híve volt Németh Lászlónak, maga is ízekre szedte szét ezt a pamfletet, s még azt is leírta, hogy az én *Tengerikavics*-könyvemmel kellene együtt olvasni az új nemzedékeknek

Budapesten, Kecskeméten, Szegeden, Tatabányán séta közben magyarázta, hogy az évszázados zsákutcák a parlamenti demokráciában is bezárulnak.

Ültünk egymás mellett az egyik programon. Észrevettük, hogy egyforma a barna zakónk. Néztük egymást. Nem szóltunk. Később így dedikálta a *Sorskérdések árnyékában* című könyvét: „*Sándor Ivánnak eszmei (és ruhái) azonosságunk jegyében, köszönettel, Laci*”.

Sok mondatát idézhetném. „*Én például – írta – attól a Forgács Pétertől tanultam meg, hogy mit jelent tudatosan magyarnak lenni, aki baráti körben utolérhetetlen kedvességgel, és némi cyranói öntudattal szeretett tréfálkozni (a Pápai Páriz Ferenc Népi Kollégium titkáráként) »ötezer éves« orrával...*”

Második lakiteleki találkozó 1988-ban. Ülünk a nagysátorban. Hallgatunk. „Érdemes maradni?” „Hát nem nagyon.” Beülünk az öreg, sárga Wartburgjába. Indulunk Pest felé. Mint mindig, bosszankodva, gesztikulálva, hol tartja, hol elengedi a kormányt vezetés közben. Később írta: úgy látszik, „*húsz-egynéhány éven túl egyszerűen nem illik tanulni, főleg nem politikusoknak és írástudóknak a saját hibáikból*”.

Levendel László búcsúztatására nem sokkal a temetés előtt kérte fel Levendel lánya és veje. Barátjának, a nagy gyógyítónak, mint annyian mások, ő is sokat köszönhetett. Akárcsak az akkoriban pályacsúcson álló költő is, akit a család

a búcsúbeszédre korábban fel akart kérni. De közbeszólt az, hogy akkoriban jelent meg a költő elhíresült írása. Az egykori bori munkaszolgálatos rabnak más búcsúztatót kerestek. Vekerdi, mint a kitaszítottak és szegények orvosáról emlékezett meg Levendelről a ravatalnál.

Amikor Levendel Lászlót a bori munkatáborból sokadmagával elindították a halálmenetben, Vekerdi a pesti Duna-part közelében egy nagy bérház pincéjében húzta meg magát, egyik távoli zsidó származású rokonát kereste ott fel. Nem akart azonban a terhükre lenni, elbúcsúzott. Az idős hölgy karon fogta, nem eresztette, nem engedte ki az életveszélybe, a géppisztolyos nyilasok elé, akik bujkáló egyetemi hallgatók, katonaszökevények után is kutattak. Néhány száz méternyire volt ez a ház a Pannónia utca 36-tól, ahol 1944 decemberében meghúzódtam. A magyar történelem viharai, anélkül, hogy tudtunk volna róla már akkor egymás közelébe sodortak.

Elszántan, elkeseredetten küzdött a történelem feledés, az emlékezet eltörlés ellen. A nemzetközi holokauszt-emléknapon, január 27-én, percre ugyanakkor, 11 órakor temették, amikor a budapesti Holokauszt Központban megkezdődött az emlékünnepe.

A fotóin mindig töpreng. Mindig mosolyog. A tekintete szolidaritás, felháborodás, szeretet kevercse. Az élesedik ki, ami annak jár, akivel éppen szembenéz.

Még megélte és megértette, hogy a humanista kultúrakorszak értékvilága az ezredfordulón elenyészik. Még leírta a tizenharmadik századi Albertus Magnusról: *„...a feltétlen intellektuális tisztesség nélkül nincs Európa, nincs béke, és nem lehet biztonság.”*

A feltétlen intellektuális tisztesség egyik utolsó képviselője volt.

Most már a nagy kultúrakorszak elenyészése nyomán támadt ürrel kell a *„feltétlen intellektuális tisztességnek”* szembenéznie. Felismerhetjük, hogy a világ más, mint amilyennek sokáig gondoltuk. Ennek a másnak a kifejezésére új gondolatokat, új nyelvet kell találni.

Sándor Iván

„Az ember él”

*„Hihetetlen energiával lobog benne az élet.
Az az ember él. Hiába, hogy meghalt...” (1)*

Egy már igencsak régen volt kerek születésnapján ezzel háritotta el a köszönést: *„Épp elég igazságtalanság az, hogy meg kell öregedni és halni, miért kell erre még figyelmeztetni is az embert?!”* Testi-lelki bajokkal sújtva, nehéz öregség után halt meg. Egy nehéz élet ért ezzel véget, melyre, azt hiszem, illenek azok a szavak, melyeket Kocsis István monodrámájában hőse, Bolyai János szájába adott (2): *„az ember akkor ember, ha összes választási lehetőségei közül mindig a legnehezebbet választja”*. Ő maga ezt így fogalmazta meg: *„egész életemben bajban voltam, úgy tűnik, ez az életformám”* (3).

Jó néhány baját persze nem kereste, hanem jött magától, például az olyan *„önszorgalmú kutyáktól”*, akik még a szót is egymástól véve emlegették *„az arc-képfestő tévedésé”*-t, meg *„az enciklopédista tévedésé”*-t; ezekről (valamint állásgondjairól és publikációs nehézségeiről) részletesebben szoltam a 80. születésnapját köszöntő *Forrásban* (4).

Életművét befejezte. A nem kevés szerencséseknek személyes emléküik is marad róla, a többieknek – még nagyjából a Gutenberg-galaxisban élvén – néhány fényképen, tévé- és hangfelvételen túl csak írásait hagyta. Barátja, Koch Sándor, aki egy évvel volt fiatalabb nála és pár hónappal előtte halt meg, így írt (5): *„Boldog vagyok, hogy személyesen ismerhetem őt, mert egyértelműen azok közé a (fájdalmasan kevés) embertársaim közé tartozik, akiknek megismeréséért érdemes volt megszületnem. Vekerdivel beszélni, írásait olvasni, előadásait hallgatni hasonlíthatatlan intellektuális gyönyörűség, szellemi öröm. Töltekezés tudással, tudománnyal és emberiséggel. Ilyesmit akkor érez az ember, ha a régiek közül Szókratészt, Aquinói Szent Tamást, Erasmust, Galileit, Swiftet vagy Madáchot olvassa.”*

Bőven van mit tanulni tőle a következő nemzedékeknek, de sok mindent kell tennünk azért, hogy erre legyen módjuk (és persze készítésük is).

Előbbiről, a tanulnivalóról hosszan lehetne értekezni; mivel én tanár vagyok és nyelvész, hadd emeljek ki röviden két olyan mozzanatot, amit különösen fontos Vekerdí-örökségnek tartok és amire szívesen felhívnám diákjaim figyelmét (az alkalom nem engedi meg, hogy megindokoljam a feltételes mód használatát).

Az egyik az a gondolkodásmód, amit *„megfordítottnak”*, vagy talán inkább *„megfordítónak”* lehetne nevezni, és ami rendkívül fontos akkor, ha a dolgokat valamelyest már ismerjük és tovább szeretnénk lépni. Bibliográfiai adatok nélkül csak hadd idézzem pár kérdésfeltevését, megközelítési módját:

Amikor Magyar Imre kevesellte az orvostanhallgatók általános műveltségét, Vekerdi arra kérdezett rá, hogy a nem használt, összefüggésbe nem illesztett ismeretekből ez a kevés is nem sok-e;

Amikor a magyar Nobel-díjasok számáról gondolkodott, a közvélekedéssel ellentétben fordítva nézte a dolgot: nem is olyan nagy ez a szám, a szegény országok tehetségeiből több is telne;

Apáczai munkásságáról szólva azt vizsgálta, mit hagyott ki forrásaiból, kora nyugat-európai műveltségéből, ahelyett, hogy mit vett át onnan;

A tudományos ismeretterjesztésről szólva (beleértve a vitathatatlan színvonalú nagyokat is) folyton azt feszegette, hogy óhatatlanul hamis képet festve a tudományról jóval több kárt is okozhat, mint amennyi a haszna.

A másik téma a nyelv ügye – anyanyelvé és idegennyelvé egyaránt. Maga mesélte, hogyan „tanult meg végre magyarul” negyvenes éveiben járva, miután Fülep Lajos (a maga nem éppen diplomatikus módján) ennek szükségességére figyelmeztette. (Gyakran elmesélte azt is, hogyan adta vissza neki első, szakmailag kifogástalan, de „meg nem írt” *Valóság*-cikkét Kőrösi József). Nyelvészekről vagy az anyanyelvi nevelésről szólva jelszavak és divatos egyoldalúságok nélkül „propagálta” Arany Jánost és Karácsony Sándort (egy ilyen írásáról Szépe György tesz említést e számbeli írásában).

A klasszikus nyelvekből nyilván jól felkészítették őt iskolái, de az élő idegen nyelvekre és főleg annyi sokra, amennyivel életében dolga volt, már a maga erejéből jutott. Az Onkológiai Intézetben egy volt kollégája elmesélte nekem, hogyan jegyzetelt az intézeti „önképzőkörben” az igazgató is, amikor az ifjú munkatárs román és dán szakirodalomról is beszámolt. Aki olvasta az általa angolból és franciából magyarra fordított könyveket, annak eszébe jut Pázmány Péter elvárása a fordítóval szemben, hogy tudniillik úgy szóljon a szöveg, „*mintha először magyar embertől, magyarul íratott volna*” (a nagy Vekerdi fordította francia könyvek ráadásul teljes értékű szépirodalomnak is tekinthetők mind az eredeti, mind a célnyelven!). Aki pedig olvasta az általa angolra fordított Rényi-könyvet, vagy pláne az általa eleve angolul írt hosszú és nehéz nyelvészeti tanulmányt, az igencsak megemeli a kalapját, még ha mai – igaz, nagyrészt egynyelvű – angolos időkben él is. Hát még, ha tudja: fordította Vekerdi magyar szerző embertelenül hosszú és nehéz (igaz, világhírű) könyvét is németről angolra! A tanulság (diákjainknak mondanám) ugye nyilvánvaló?

Most hadd foglaljam össze röviden, mit vélek én a magunk feladatának. Elsősorban is nem ünnepelni, nem példálózni kell vele, mivel, ahogy ő fogalmazott Gulyás Pálról szólva (6): „*mintha maga se nagyon kíváncskozna Pantheonon-belülre. Hiszen kívül a kék ég, madarak, fák, füvek, virágok meghittsége, belül a terek komor fensége, amit hiába próbál felvidítani a kupolacsúcs nyitott körén beömlő napvilág.*”

Vekerdi nagyon sokat publikált (úgy számoltam, hogy első megnyilatkozásától haláláig – minden bibliográfiai tételt egy egységnek véve – legalább kéthetente jelent meg tőle valami). Nem hiszem, hogy sok kiadatlan kézírata lenne még abban a hagyatékban, mely most munkahelye, az Akadémiai Könyvtár kézírattárába kerül (bár lehet még olyan meglepetés, mint utolsó, a pestisről szóló

könyve [7]; ilyen meglepetés – a korrektúra olvasásakor tudtam meg –, hogy a Bakos Istvánnal közös „kutatómunkátok” ötven interjúja, melyeknek egy része megjelent itt-ott, mégiscsak megvan kéziratban (Vekerdi úgy tudta, hogy elvesztek az engedélyező hatóságnál). Folytatására vár a *Véges végtelen*, aminek csak az első „évfolyama” jelent meg írásban. Az is nehezen, hiszen Vekerdi László lassú és fáradságos munkával – minden tiszteletünk ellenére sokunk véleménye szerint szükségtelenül – fölszerelte lábjegyzetek tömegével ezt a végül is a nagyközönségnek való könyvet. A további kötetek valószínűleg „egy az egyben” fognak megjelenni (ami így sem jelent persze első változatot, még csak a rádióban elhangzott szöveg kicsit stilizált változatát sem: a Herczeg Jánossal közös munka állt egy előzetes folyamatos írott szövegből, egy hangszalagra vett párbeszédes és dokumentumokkal tagolt hangzó változathoz és egy ebből készített, de eléggé átformált könyvszövegből). Úgy tudom, a Typotex Kiadó vállalja a folytatás megjelentetését is, annak ellenére, hogy sem anyagi, sem erkölcsi sikernek nem lehet nevezni az első kötetet (utóbbin természetesen a recenziókat és más nyilvános reagálásokat értve). A rendszerváltás előtt megjelent két esszékötete sem ért el az azok utániakénál nagyobb példányszámot, míg az „ismeretterjesztő” munkáinak magyarországi és külföldi összpéldányszáma a negyedmilliót is elérte. Változnak az idők!

A *Véges végtelen* „gondja” tehát megoldottnak látszik.

Régóta gondolkozom azon, hogy ha könyvkiadó volnék, milyen könyveit jelentetném meg újra, és milyen új gyűjteményes köteteket, válogatásokat adnék ki számtalan megjelent írásából. Előbbire jelöltként mindenekelőtt a Newton-könyvet javasolnám (a szerkesztőség által megváltoztatott, de a tiszteletpéldányokban általa gondosan visszajavított szöveggel, vagyis a tömérdek beleillesztett „is” nélkül persze). Nagy és vastag tanulmányköteteinek nem sok esélyt jósolok, ha a jelenlegi „Gutenberg utáni” folyamatok folytatódhatnak. Viszont rövidebb és használhatóbb tematikus válogatásoknak igen. Használhatóbbon azt értem – önkritikusan, mint a *Tudás és tudomány* válogatását végző szerkesztő is –, hogy névmutatóra mindenképpen szükség van, sőt afféle ki kicsoda függelék-re is, amelyet ő maga – szerintem ez az egyik csúcscsövege – a Newton-könyv végére illesztett, valamint alapvető továbbvezető bibliográfiára is (ezt persze elvégezték a nagy könyvek lábjegyzetei). A tematikus válogatást illetően persze csak a magam olvasói várákozásaiból indulok ki (az életmű tekintélyes részének ismeretében), semmiképpen sem a könyvpiaci lehetőségekből. Mondanom sem kell, más másképpen tervezne, és persze azt is tudom, hogy az egyes kötetek profilja hatalmas átfedéseket mutat.

Mindenekelőtt szükség volna egy a tudománnyal foglalkozó kötetre, a tudományos megismeréssel foglalkozó óriáskötet, a *Tudás és tudomány* egy rövidebb változatára (bár még van eladatlan példány belőle). A *Tudás és tudomány* anyagának egy része mellé azonban ebbe be kellene kerülnie jó néhány társadalomtudományos írásnak is (például a nyelvészet történetéről vagy a Saussure-ről szólóknak, hogy csak nyelvészeti példát hozzak). Egy másik kötet a szélesebb művelődéstörténetet foghatná át (Apáczeitől az okkultig, vagyis a *Tudás és tudom-*

mányból is átkerülhetne egy s más), egy harmadik, irodalmi témájú az irodalomkritikus Vekerdi mutatná be. Egy negyedikbe kerülhetnének az inkább politikai, azon belül is társadalompolitikainak nevezhető írások (a településszerkezetéről, a szegénységről szólók például).

Magától értetődő, hogy a Gyuris György hatalmas munkájával elkészült 1999-es Vekerdi-bibliográfiát (8) is be kellene fejezni (valamint kiegészíteni, hiszen az eleve „válogatott életmű-bibliográfia”). Domokos Mátyás úgy gondolta, hogy Vekerdi László élete egy Németh László-regénybe kívánkozik (9); ki tudja, talán akad olyan szépíró (mert ez nem filozofi feladat!), aki erre vállalkozik. A halála után megszorodott internetes beírások között – melyek egyébként Vekerdi írásainak piacon tartásáról, sőt idegen nyelvekre való fordításáról is szólnak – az egyik az életét összefoglaló könyv kiadását javasolja. Talán ez is elkészül – de az biztos, hogy a szerzőjének mindenképpen magnóval (is) kell írnia (ahogy a Vekerdi emlegette nagy modern tudománytörténészek is eljártak), hiszen számtalan kor- és pályatársa személyes emlékei nélkül a közember Vekerdi arcképe nem festhető meg (a magánemberére pedig aligha van szükség, legalábbis szerintem).

És végül: mindenképpen csinálnék egy kis „Vekerdi-breviáriumot”, melybe bekerülnének azok a mondatok, legfeljebb bekezdések, melyeket hallgatói újra és újra felidéznek, melyeket olvasói könyveiben a sorok szélén megjelöltek, aláhúztak, megjegyeztek és idéznek, melyekhez folyton visszatérnek. Azt is el tudnám képzelni, hogy összefognánk jó néhányan, és összegyűjtenénk ki-ki a maga kedvenceit és azokat tematikusan elrendezve állna össze a kis kötet. Ha volna rá módom, biztosan raknék bele képeket is (ahogy a 80. születésnapjára megjelent *Természet Világa* különszám tette). Lennének benne képek élete fontos színtereiről, mint a szülői ház (ha még megvan), tanár szüleinek az iskolái, a Matematikai Kutatóintézet, az Akadémiai Könyvtár régi és új helyiségei, szerkesztőségek, lakásának nappali/könyvtárszobája, a somlói ház, Németh László sajkódi háza, a volt bölcsészkar X. előadóterme, a chartres-i katedrális (apropó Chartres: a címlapra az onnan való és Galilei-könyvéhez fölhasznált Izaiás-képet tenném), valamint önálló könyveinek címlapjai (ahogy az említett *Természet Világa*-szám hátoldalán is). Ezekon kívül összegyűjteném (a *Természet Világa* részben ezt is megtette már) azoknak az embereknek a képét, akik fontosak voltak az életében (de a múlt idő fontos: csak már a meghaltakét), mint például szülei, az a néhány debreceni tanára, akiről mindvégig szeretettel és elismeréssel beszélt, Balthazar debreceni püspök, Karácsony Sándor, Szele Tibor, Kertész Andor, Forgács Péter, Sántha Kálmán, Németh László, Fülep Lajos, Szabó Árpád, Benedek István, Antall József, Erdei Ferenc, Rényi Alfréd, F. Kemény Márta, Varga Domokos, Kenéz Ernő, Fodor András, Tüskés Tibor, Juhász-Nagy Pál, Levendel László, Koch Sándor, Simonyi Károly, Kőrösi József, Sík Csaba, Domokos Mátyás (hogy az általa szóban-írásban legtöbbet emlegetettek közül válogassak különösebb rendezés és persze a teljesség igénye nélkül). A fotók alá írnék egy-két soros magyarázatot, bemutatást életadatokkal.

Tudom, ő maga örülne a legkevésbé egy ilyen kötetnek, és rögtön a fejemre olvasná mindazt, amit az imént a Pantheonról idéztem tőle. Azt is tudom, hogy kicsit „kommersz”-ízű a dolog, bár az a kötet, amely Németh László életét fog-

lalja össze képekben (10), illetve a nemrég megjelent Németh László-breviárium (11) – bár én ezeknek talán harmada terjedelemre gondolok –, azt hiszem, cáfolja ezt. Aligha lenne üzleti siker, de a Vekerdi Lászlót még személyesen is ismerők bizonyára boldogan működnének közre a létrehozásában s – akár előfizetéses alapon – lehetővé tennék az önköltséges (nullszaldós) megjelenést is. A közreműködést nemcsak vásárlói, hanem szerzői tekintetben is értem, ahogy már írtam: ki-ki elküldené a szerkesztő(k)nek a maga kedves Vekerdi-szövegrészletét, -megfogalmazását, esetleg a birtokában lévő képeket, és így állna össze közös munkával (mintegy „emlékfa-ültetésésként”) a kis könyv (a *Természet Világa* – már többször említettem – emlékszámra nagyszerű példa volt egy ilyen jókedvvel és szeretettel végzett közös munkára).

Ha volna még terjedelem, akkor ismét közölném (ahogy ezt megtette az „Egy szabad ember”-t szerkesztő Olasz Sándor is) a két Herczeg Jánossal és Staar Gyulával készült televíziós interjú szövegét, mely a *Természet Világában* jelent meg először, Staar Gyula *Múló szerelem volt a matematika?* című interjúját a *Forrás* 2000. márciusi és áprilisi számából, valamint a Szántó R. Tibor és Zsolnai László készítette igen fontos, de alig ismert beszélgetést Vekerdivel (12); bár irtózott tőle, régebben is készültek vele interjúk (13). És – bár ez, elismerem, morbid ötlet – talán tartalmazhatná ez a kis kötet a két „arcképfestős” cikket is; egyrészt azért, mert nem olyan könnyen hozzáférhetők (bár a *Népszabadságban*, illetve az *Élet és Irodalomban* jelentek meg, de már régebben: 1970, illetve 1995), másrészt meg azért, mert reménykedjünk: hátha eljön az az idő, amikor („az újszülöttnék minden vicc új”) már hihetetlennek fog tűnni ez az egész...

A halállal kezdtem, az ő szavaival. Ugyancsak a halálról és ugyancsak az ő szavaival fejezem be, de – ha szabad illet leírni pár nappal a temetése előtt – optimista szavakkal. Azt hiszem, őrá magára is vonatkoztathatókkal (14): „Az élet rövid, és a Halál végtelen, de [...] ez a rövid élet mégis legyőzheti a végtelen Halált. Nem bizonytalan, utódoknál fennmaradó hírnév által, nem is a földön kívüli paradicsomban. Itt, lenn a földön. Minden boldog pillanat, minden bátor tett, minden szépség, minden megvalósult harmónia segít legyőzni a Halált.”

*

- (1) Vekerdi László, természetesen Galileiről: *Természet Világa* 135(2004) I. különszám (összeállította Staar Gyula), 74. A továbbiakban erre a köszöntő számra egyszerűen „TV”-vel utalok.
- (2) Kocsis István: *Bolyai János estéje*. Bukarest 1972. Kriterion, 69.
- (3) TV 75–6.
- (4) Terts István: *Vekerdi László példája?* *Forrás* 36 (2004) 7–8. 128–50.
- (5) Koch Sándor: A Vekerdi-jelenség. TV 25.
- (6) *De hol van a tavalyi hó, avagy: Jönnök a „húszas és/vagy harmincas évek”? Kovács Lajos (szerk.): Ezüstkönyv. 1969–1993. Tatabánya, Új Forrás Könyvek 20., 322–7, az idézet helye 322.*
- (7) *Magyarországi és erdélyi pestisjárványok a XVIII. században*, Budapest 2009. Magyar Tudománytörténeti Intézet és Magyar Orvostörténelmi Társaság

- (8) Gyuris György: *Vekerdi László. Válogatott életmű-bibliográfia*. Szeged–Tatabánya 1999. Somogyi Könyvtár és József Attila Megyei Könyvtár
- (9) Tiszatáj 1999/7. 61.
- (10) *Németh László élete képekben* (összeállította Németh Lászlóné és dr. Lakatos Istvánné Németh Ágnes). Budapest 1985. Gondolat
- (11) Kovács Zoltán (szerk.): *Németh László: Breviárium*. Budapest 2002. Mundus Magyar Egyetemi Kiadó
- (12) *Szellemi függetlenség, tisztaság, tisztesség*. Szántó R. Tibor, Zsolnai László: Kétszemélyes egyetem. Tizenegy beszélgetés. Budapest 1990. Magvető Kiadó, 233–58. (az interjú 1982-ben készült)
- (13) Kiss Irén interjúja: *A könyv* 1974/4. és László Ágnes: *A mellőzöttség „haszna”*. Kurír, 1991. március 1.
- (14) *Az Oreszteia új magyar fordításáról. Kalandozás a tudományok történetében*. Budapest 1969. Magvető, 363–72, az idézet helye 369.

Terts István

A türelmetlen géniusz

Aki ismerte, tudja, Vekerdi László mindig türelmetlen volt. Nem hallgatta végig a vele beszélőt, hanem átvette a szót és a lényegre tért. Fulladt hangon, mellbevágó aforizmák zuhatagával fejezte ki rögtön, milyen keveset is tudnak mások az egész világ egész művelődéstörténetéről, és főként mennyire nem is értik azt az egészet.

Kellemetlen ember is volt. Először is mindent megtanult. Másodszor is nem volt figyelemmel a tekintélyekre, még akkor sem, ha éppen szakmai főnökéről volt szó (aki egyébként nem is mindig volt képzetlen, csak hát nem volt ...Vekerdi omnivorens szintjén)¹. Kevés pártolójának egyike (a kiváltképpen művelt matematikus, Rényi Alfréd) mondta: „Amióta ő itt van a Matematikai Kutatóintézetben, rájöttem, hogy nem az a legkellemetlenebb munkatárs, aki a legbutább. Hanem az, aki a legokosabb.” Amihez – kortársaimhoz szólva – hozzátehetem (az utókor meg úgy-egyem érti!): ebben az intézetben Szabó Árpád is menedéket nyert.

Vekerdit nem üldözték! Ő megelőzte az intézményesülő és hivatalos eltávolítási reflexet: maga volt olyan, hogy irritálta a butákat és a hivatalnokokat. (Mint mondjuk Semmelweis.) Sőt, mint már mondtam, a nem-butákat is. Amikor tanulmányt tett közzé a „modern” francia történettudományról, pontosabban az Annales-iskoláról, amelynek azonnali követésére buzdította olvasóit, két legkiváló történészünk (Benda Kálmán és Kosáry Domokos) mondta: még szerencse, hogy egy „könyvtáros” fedezte fel azt, amit mi egy emberöltő óta már „csinálunk”. Így legalább nem nekünk kell népszerűsíteni eredményeinket. – Ez az irónia jól jelzi az 1960-as években az újítók, a határokat feszegetők egymásra utaltságát és konkurenciaféltését is.

Persze azért üldözték is. Főként nézetei miatt, noha közvetlenül nem politizált, csak társadalomtudósként. A korban közismert megnevezéssel „nehéz ember” volt, a maga útját járta, a maga igazától egy lépést sem hátrált. Ezért volt „csak” tudományos könyvtáros, és nem tudományos kutató, „csak” tudománynépszerűsítő a Magyar Rádióban, és „csak” népszerűsítő könyvsorozatok megálmodója (mint a *Gyorsuló Idő*).

A türelmetlen ember nem is tudományos kutatói sarzsira vágyott, hanem arra, hogy közvetlenül „mindenkihez” szóljon, nem csupán az egyetemi oktatói szobában kevesekhez – akik majd talán egy generáció múlva adják tovább az új ismereteket –, hanem rögtön és azonnal kívánt *instauráció magnát* elérni. Kiváló rögtönző volt, akinek ötletei mintegy előadás közben jutottak kifejezésre. 1974-ben az első nemzetközi magyar jeltudományi konferencia Tihanyban volt. Odaúton a középkori európai technikai „forradalomról” beszélt, szinte prófétai lelkesedés-

---

¹ Legyen szabad, éppen a méltott szellemében őszintén írnom. Pedig már előre tudom, nem fogom elérni az ő őszinteségének (1) bátorságát, (2) tájékozottságát, (3) igazságát.

sel. A konferencia első adódó szünetében (pillanatában) meg is szervezte, hogy egy-két ember ruccanjon át az örvényesi ipari műemlék vízimalomhoz, amely akkor igazi ritkaságként magántulajdonban volt. Minthogy sokaknak ellenállhatatlanul szuggerálta a malomlátogatás ötletét, végül is majd mindenki ott volt. A helyszínen már egy másik előadást tartott – új felismerésekkel. Hát még a visszaúton Pestre (a konferencia vége előtt, mert azt már megunta)! A legfrissebb nemzetközi irodalomra hivatkozott – amit persze csak ő ismert, és a Balatonon utána sem tudott nézni, de erre nem is volt szüksége, bámulatos olvasói memóriájával újból és újból össze tudta rakni ezeket, mintegy az akkor még fel sem talált Rubik-kockaként. (Minthogy nem emlékeztem arra, Tihanyban miről adott elő, utánanéztam a konferencia tekintélyes méretű kiadványában. Itt nincs írása. Arra gondolok, leginkább Jancsó Miklós filmjeinek jelképrendszerének vitájához szólhatott hozzá.)

Szuggesztív tudománynépszerűsítő volt. Megint alighanem csak kortársaim értik, ha azt írom: ugyanúgy, mint Anghi Csaba, Öveges József, Benedek István (és még egynéhányan mások). Bár tőlük nagyon is különbözött abban, ahogy ő a tudományról beszélt. Ő ezt nem kedves anekdotákban mutatta be, nem állatkölykök hancúrozásáról beszélt, és nem is csak a középiskolai szertárban elvégezhető kísérletek megcáfолhatatlan törvényszerűségét képviselte. Ő rögtön az elméletet, a tudomány logikáját (és etikáját) mutatta fel. Nem magát állította előtérbe. A tiszta tudomány szólalt meg műsoraiban. És nem hazudott, nem blöffölt. Olyasmiről nem beszélt, amihez nem értett. Noha született ellentmondó volt, aki rögtön megkérdőjelezte, amit előtte más mondott, ám mindig valamilyen új, szintetikus és megbízható ismeret felmutatásának érdekében tette ezt. Beszélgetőpartnerét nem alázta meg.

Nyilván személyes motiváció miatt is, a meghurcolt, félreállított emberek mellé állt. Olyan népnevelő elánnal beszélt róluk, mint Karácsony Sándor vagy Németh László szokta. És ő is úgy gondolta, ezek az „ügyek” az egész társadalmat kell, hogy érdekeljék. Mintegy példaképei folytatójának tekintette magát. Ő is egész nemzetét akarta felemelni. Az „egész” szó itt igazán fontos. Gyakran megemlítik, az Akadémiai Könyvtár beszerzési osztályára kerülve mennyire hatékony volt a modern nyugati könyvek hozzánk bejuttatásában. Ám a kortársak még ennél is többre értékelték, hogy Erdélybe és más, határainkon túli magyar intézményekbe mennyi magyar könyvet juttatott el – legtöbbször furfanggal és leleménnyel. Nem véletlen, hogy külföldi magyar tudósok Budapesten legelőször hozzá mentek könyvekért. Hálából a *Korunk Könyvek* sorozatában jelent meg *A matematikai absztrakció történetéből* című zsebkönyve (1972). Mint oly sokszor, itt is ravaszul kezdi a könyvet: szinte riogatja az olvasót, milyen bonyolultnak tartott témába vágta a fejszójét. Hogy aztán élvezetesen kalauzolja végig az OLVASÓT az ókori Egyiptomtól a kortárs matematikusokig. Ma is lebilincselő olvasmány.

Viszont mára szinte „vulgármarxistának” hat, ahogy az elméleti matematikát mindig a kor társadalmi igényeihez kapcsolja. Például a valószínűségszámítást a világkereskedelem könyvelésének kibontakozásához. Gondolom, mosolyogna e minősítésen – hiszen ő aztán nemhogy vulgár-, hanem semmilyen marxista sem

volt. Csak a tényeket ismerte el, és egy kicsit az „az isteni igazsághoz” közelebbinek tartotta a matematikát, mint amilyen az valóban. Ugyanis minél inkább elméleti egy tudomány, annál inkább megvan a maga „önmozgása”. Azok a matematikai egyenletek ugyanis, amelyekkel később például a relativitáselméletet meg a kvantummechanikát lehetett leírni, nem igazában aktuális gyakorlati feladatok megoldására születtek meg, hanem a matematikusok érdeklődésének önmozgása miatt.

Kolmogorov számelméletét Puskin verseinek fonémastatisztikájára alkalmazta – ami azért nem kenyérkereső foglalatosság. A topográfia legismertebb problémái közé tartozik, hogy Königsberg (ma: Kalinyingrádnak hívják, ám ettől a probléma ugyanaz maradt!) hídjain végig lehet-e úgy menni, hogy a hidakat csak egyszer érintsük. Vagy: hány szín kell ahhoz, hogy egy kontinens politikai térképén minden szomszédos országnak eltérő legyen a színe? Amikor az 1960-as évek legvégén végre számítógépeket hoztak be Magyarországra, ha felmentünk a Központi Fizikai Kutatóintézetbe ezeket megnézni – hamar kiderült, hogy a legjobb szakértők állandóan sakkoztak –, persze számítógép segítségével és hasonló szovjet intézetek kibernetikusaival, akik sakkprogramját akkor még a volt világ-bajnok, Botvinnik irányította... Ennek sem sok volt a népgazdasági kihatása.

Vekerdi talán ifjúkorában is leginkább írónak készült. Az emberi képesség és értékvilág kifejlesztését tartotta később is feladatának, mintha mindenkitől és mindig katarzist várt volna.

Noha tekintélye évtizedek óta csorbíthatatlan volt, és utóbb még elismerő kitüntetések is hullottak mellére – mégsem eléggé. Különös, hogy 1989 után sem kapott tehetségéhez és látóköréhez méltó feladatot – mondjuk az oktatás tervezésében. Noha biztos azt mondták az ettől meghökölők, hogy Vekerdi túl sok témával foglalkozik, meg akkor már „öregnek” is lehetett nevezni. Úgyhogy az utóbbi évtizedekben továbbra is csak a kibic szerepe maradt számára. És noha magam igazán nagy izgalommal vártam legutoljára megjelent könyvét – a 18. századi hazai pestisjárványokról –, azért Vekerdi géniusza ennél fontosabb témában is megszólalhatott volna! Egy *didactica magna* megírásához nála semmi sem hiányzott, csak az alkalom... Egyébként a hihetetlen munkabírású ember élete végéig mindig talált magának fontos elfoglaltságot. Csak hát kaphatott volna ezeknél hatékonyabb feladatokat is.

Simonyi Károly nagyszerű fizikatörténete jelzi, kortársai között mások is felfedezték, hogy műveltségünk mégiscsak homogén kellene hogy legyen... Ám Vekerdi halálakor rögtön az jut eszünkbe, hogy igazi utód, igazi tanítvány nélkül maradt. Természetesen tudjuk, megváltozott a világ. A televízióvetélkedők korában már Vitray Tamás vagy Vágó István lett a tömegkommunikáció által igényelt polihisztor mintapéldánya. És akkor még nem is említettük a mára egyre szaporodó új „mintát”: a mondanivaló nélküli beszédöntő gépeket, a csak magukról fecsegőket meg a babona és áltudomány (jó pénzért) terjesztőit. Vekerdi még a tudatlanságnál is jobban gyűlölte az áltudományt, a jópofáskodás érdekében csillogtatott tudást.

Noha kegyeletsértőnek tűnik, mégis azt kell mondanom: ezt a csatáját nem nyerte meg. Persze: nem ő fogatta a történelem kerekeit.

A „legrosszabbkor” halt meg: a bejgli és a trombita ünnepei között, úgyhogy azonnal nem is vált országos hírré eltávozta. És ha most fel is fogják idézni alakját, sok „harcostársa” fog támadni, nem hiszem, hogy most rögtön folytatódni fog életműve. Pedig ránk férne egy ilyen tiszta és türelmetlen géniusz jelenléte!

Például ki lehetne adni „összes műveit”. És nemcsak írásban, hanem például a *Véges végtelen* adásait hangzó módon is. Akkor az elfojtott dühvel ismeretterjesztő nagyszerű ember valóban köztünk maradna!

Voigt Vilmos

Egy szabad ember emlékezete

Mondatrobbanásainak hulló hamujával fátyolozott hangja visszhangzik fülemben, ha Vekerdi Lászlóra gondolok. Életének számos fordulata, sőt minden megnyilvánulása a nemtudás börtönéből való szenvedélyes kitörési kísérlet volt. Nyitottsága és csillapíthatatlan kíváncsisága korán elvezette élete nagy mestereihez – megtalálásuk időrendi sorrendjében –, a pedagógus Karácsony Sándorhoz (1891–1952), az író Németh Lászlóhoz (1901–1975), a művészettörténész Fülep Lajoshoz (1885–1970). Ezek a mesterek életük egyik-másik korszakában (de mindig nagyobbik részében) kívül maradtak (kívül rekesztették őket) szakmájuk, illetve a magyar élet „mainstream” vonulatán, és külső vagy belső emigránsként éltek és hatottak, amint – visszatekintve most Vekerdi László életére – ő maga is. Mielőtt az ő sorsuknak, különösképpen pedig Vekerdi László sorsának országunkra, művelődésünkre, oktatási intézményeinkre nézve tragikus voltáról szólnék, hadd folytassam ott, ahol főntebb abbahagytam, Vekerdi László olthatatlan tudásvágyával. Természetes dolog, hogy egy kamasz vagy egy fiatalember kíváncsiságában valamely bölcs öreghez fordul, hogy tőle várja élete nagy kérdéseire a választ, amiből kitetszik, hogy a mester-tanítvány viszony úgy kezdődik, hogy a tanítvány mestert választ magának, hogy a tanítvány választ magának mestert, és a mester elfogadja ezt a választást. Ez az emberkeresés és emberre találás fázisa, amellyel minden megismerő és nevelő folyamat kezdődni szokott. A következő fázis a megismerés tárgyának kiválasztása. Egy gyermeket, egy kamaszt, egy ifjút, egy örökifjú kutató elmét, amilyen Vekerdi László egész életében volt és maradt, minden érdekel, mindent meg akar ismerni. Akármilyen kiváló mestereket választott is magának Vekerdi László, korán rájött, hogy a megismerés társas tevékenység ugyan, amely a másakra való odafigyeléssel kezdődik, de megértéssel kell folytatódjék, ami magányosan elvégzendő feladat. A megértés egyik módja, pontosabban a megértéshez vezető egyik út, amit Vekerdi László egész életében követett, a fordítás. Széles nyelvismeretét nemcsak olvasmányainak hasonlóan széles skálája bizonyítja (a görög matematikusoktól kezdve Bolyai Farkas és János latin nyelvű művein át az *Annales* folyóirat alapítójának, Lucien Febvre-nek és Marc Blochnak francia nyelven írt műveig), hanem számos fordítása ide s oda (franciából fordította magyarra pl. François Jacob: *A tojás és a tyúk*, *Az élők logikája*, magyarról angolra pedig több matematikai munkát, köztük Rényi Alfréd *Levelek a valószínűségről* és *Valószínűségsszámítás* című könyveit).

Vekerdi László időrendi sorrendben első mestere, Karácsony Sándor oeuvre-jének intrádájában, az 1933-ban publikált *Nyugati világnézetünk felemás igában* című esszéjében fölvezet az a filozófia-, vallás- és művelődéstörténeti keretet, amelyben Vekerdi László élete elkezdődött a XX. század első negyedében, és lefolyt – drámai fordulatok közepette – 2009. december 27-éig. Karácsony Sándort idézem: „A ti egész életetek legyen imádság. Az Isten lélek, és akik őt imádják, szükség,

hogy lélekben és igazságban imádják.¹ Mind a két mondat a Nyugat szentkönyvéből, a Bibliából származik. Ha az előbb mondottak ezzel a két kijelentéssel szemben is érvenyesek, akkor a nyugati ember egész életében, tehát egyéni és társadalmi létének minden megnyilatkozási formájában jellemző alapvonásként ott van a lélek és az igazság.

Megfigyelésünk sikere érdekében ne aprózzuk el túlságosan ezt a két fogalmat. Ugyancsak megfigyelésünk sikere érdekében azonban tagolatlanul se hagyjuk egészen, hiszen túlságosan általános, elvont, azonkívül pedig időnkénti folyamán jelentésváltozást is szenvedett fogalmak.

A lélek először is és mindenekfelett uralkodó fogalmi jegye szerint is lélek, tehát nem test. Tér, idő és kauzalitás alá nem vetett, anyagtalan valami. Végtelen, örök és csodálatos, ha mind a három jelzőt összesűríttem egyetlenegy kifejezésbe: szabad. [...] Ha tehát Nyugat világnézete következetes és élő erő, a nyugati életet ez a lelkeség kell hogy jellemezze. Minden életnyilvánulásában ott kell lenni a végtelenség, örökkévalóság, csoda, azaz: a szabadság félreismerhetetlen jelének, vagyis a szellemiség összetéveszthetetlen velejáráinak. Ez a szellemiség a nyugati világnézet szubjektív eleme, amely a nyugati ember lelkéből árad ki és ráömlik a nyugati világra.

A nyugati világ pedig, a nyugati ember külső világa (környezete, ha úgy tetszik), abban kell hogy különbözzék minden másfajta világtól, hogy egyszerre rejtkehelye és lelőhelye az igazságnak. A nyugati ember belső világa: lélek; külső világa: igazság. Az igazságot nem az ember teremti, nem is a világ diktálja. Az igazság nem a dolgok anyagszerűségében van, hanem azok fölött (vagy mögött, a névutó itt nem speciális jelentése szerint jelentős). Az igazság formája szerint: szép, tartalmát illetőleg: igaz, tendenciája pályáján haladva: jó. [...] Ha külön jelzőt szenteltünk a testben lakozó léleknek és hangsúlyoztuk szellemiségét, meg kell külön jegyeznünk azt is, hogy a szép, igaz és jó igazság materiális vonatkozásában: egész, s ha itt is egyetlen jelzőbe sűrítjük az igazság többi jellegzetességeit, akkor azt kell mondanunk róla, hogy az igazság in ultima analysi: szent. A nyugati élet tehát a maga hamisítatlan megjelenési mivoltában szabad, a nyugati világ pedig, akárcsak egy hatalmas katedrális: szent. A nyugati világnézet két alappillére: a szabadság és szentség." (Karácsony 1933/1991: 18.)

Miért idézem Karácsonynak ezt az – első olvasásra úgy tetszhet – „vallásos” eszmefuttatását a magát mindig ateistának valló Vekerdi László életével kapcsolatban? Mert Vekerdi László lélekben szabad nyugati emberként – hitvalló őseinek elszántságával – egész életét az igazság keresésének szentelte. A protestantizmus lényege és vallásokon, felekezeteken túli üzenete (ami mindannyiunk számára föl van ajánlva), hogy az egyén méltó a „lelkiismereti szabadságra”, amit nem adnak ingyen, amiért meg kell harcolni, s amivel együtt jár, hogy tettéért mindenki maga felel. (Más kérdés az Istenben való hit, mert az kegyelem dolga.) Vekerdi László, fölteszem, korán kiszakította magát az egyház, a maga kálvinista egyháza testületi kötelmeiből, de nem engedett semmilyen más korporatív alakulat, egyház vagy párt csábításának sem: szabad ember maradt.²

1 Az első mondat locusát nem találtam meg, a második mondaté: János 4:24.

2 Híven illegális ellenállói múltjához 1945-ben csatlakozott a kommunista mozgalomhoz, mert attól várta az emberi méltóságra tekintő, igazságos társadalom eljövételét, de tévedésére hamar rájött, és vállalva a szabad ember függetlenségének kockázatát, folytatta munkásságát ezután.

Tudósként igazságkereső volt, orvosként embertársai gyógyításának szolgálatába állott, irodalomtörténészként a szépség titkait kutatta – azaz teljességre törekedvén „szent” volt, amire bizonyosság egész életpályája: gazdagság, karrier nem érdekelt. Olykor megélhetési gondokkal küszködött, pl. amikor lelkiismereti okokból otthagyta rákkutatói állását az Országos Onkológiai Intézetben, egy ideig állás nélkül tengődött. Ekkor az ókortörténész Szabó Árpád javaslatára Rényi Alfréd, az MTA Matematikai Kutatóintézetének igazgatója segített rajta azzal, hogy bevette intézetébe könyvtárosnak, de – minthogy éppen akkor könyvtárosi státus nem állott rendelkezésére – csak „takarítóként” vehette őt állományba. Éppen akkor járt le Vekerdi László, pontosabban Dr. Vekerdi László személyi igazolványának érvényessége, s elment a rendőrségre újat csináltatni. A törzsrörmester, amikor meglátta a benyújtott munkáltatói igazolásban „takarító” beosztását, törölte doktori címét, mondván, hogy ehhez a beosztáshoz nem jár doktorátus, és beírta igazolványába, hogy „szakképzettsége: nincs”. Amivel, Terts István elmondása szerint, még évezedekkel később is nagy társaság előtt – *Épatez les bourgeois!* – kajánul „dicsekedett”. (A történetet megtörténte után nem sokkal barátja feleségétől, Kontra Györgyné Kozma Ilonától hallottam.)

Akárhol ütöm föl könyveit, mindenütt mellbevágó állításokkal találkozom: olyan fölismerésekkel, amelyek ismert, sőt közismert dolgokat állítanak új megvilágításba, addig ismeretlen összefüggésekre mutatnak rá, s amelyek egyedül az ő szemszögéből pillanthatók meg. Például Szentkuthy Miklósról ezt írja: *„Mert az a mérték, amit Szentkuthy az Odüsszeiában fölfedezni vél és dicsér, órá bizonyosan jellemző; a montázs villódzásában, meglepő társításokba törve a meghökkentő meghatározások sűrűjében, a hatásos hasonlatok hullámain, a tündér szójátékok csodaerdőjében és az ész akrobatamutatóványai közepette oly természetesen viselkedik minden egyes mondata, mintha egy meghatóan szolid irodalomtörténeti habilitációból lépett volna ki: »de milyen biztos arányérzék kell ahhoz, hogy az egészből mégse legyen Offenbach-féle mitológiai kabaré«. Igen, milyen biztos arányérzékre, már majd’ aszkétikus szigorúságra vall például, hogy az egész könyvben egyetlenegyszer, a 131. oldalon [a Prae-ről van szó!] az a nagyszerű »(hehehe!)«, kötetnyi kritikai monográfiáknál tökéletesebben jellemezve egy »szellemtörténeti szituációt« (hehehe!). Ez az arányérzék, ez a mérték, ez az »ízlés« – mondjuk ki, noha félve, hiszen annyira kompromittálták ezt a szép szót – egészen ritka mifelénk, és miatta egymagában különleges jelentőségű Szentkuthy kötete, aminthogy a mérték jelenléte is egészen különleges jelentőségű Szentkuthy kötetében. Enélkül elképzelhetetlen üdítő (idült iróniahiányban szenvedő irodalmunkban valóságosan gyógyszerként ható) iróniája. Mert humoristával természetesen bőven (tán túlságosan is bőven) meg vagyunk áldva, azonban az iróniához más is szükséges, először is olyan intelligencia, mint a Szentkuthyé, aztán olyan egészséges nonsense-érzék, azután arányérzék, ízlés, aztán még valami nagyon fontos, amit nehéz lenne pontosabban meghatározni annál, hogy – irónia, hiszen »az emberi nyelv nem arra való, hogy mértani tökéletességgel fogalmakat határozzon meg, sőt erre a leg- és legkevésbé alkalmas«, az irónia pedig épp az emberi nyelv legjellemzőbb tulajdonsága (a matematika épp ezért – fájdalmasan és szegyénteljesen – szükségképpen nélkülözni kénytelen az iróniát, és elképzelni sem lehet elkeserítőbb elnyomorodást, mint hogy egyszer az emberi nyelvet a számítógépek embertelen blablája váltja föl).” (Szentkuthy „meghatározásai és szerepei”. Első megjelenése Híd,*

1969. *Befejezetlen jelen.* Magvető, Budapest 1971: 529–530). Ha Vekerdi László Szentkuthy Miklós ízlését, arányérzékét magasztalja, én Vekerdi László váteszi szavait, mert „amitől tartottunk – ő tartott –, abban már benne vagyunk”, ti. az „elkeserítő elnyomorodásban, melyben az emberi nyelvet a számítógépek embertelen blablája váltja föl”. Tessék csak elolvasni egy átlagos „szakember” irodalomtörténeti, irodalomkritikai, nyelvészeti tanulmányát!

Vagy amikor párhuzamot von mestere, Karácsony Sándor és barátja, Ilia Mihály egymástól negyedszázadnyi eltéréssel bekövetkezett törekvései között. Miután elsorolja nagyszerű tanárait, „néhány nagy professzor világokat nyitó kollégiumának a varázsát”, azzal fejezi be dicséretüket, hogy „*De olyan kollektívateremtő és kollektivistá gondolkodásra nevelő tanárral, mint Ilia Mihály, egyetlenegygyel találkoztam: Karácsony Sándorral.*

[...] Karácsony 1946-ban (sajnos csupán néhány számot megélt) folyóiratot inspirál *Keleti Kapu* címmel a román és a magyar nemzet kölcsönös egymást megismerése és megbékélése érdekében, 1947-ben megjelent *A magyar béke* című, a valódi béke feltételeit és lehetőségeit tudós alaposággal elemző könyvében külön fejezetet szánt *Megbékélés szomszédainkkal* címen személyes élmények és tapasztalatok alapján (»Románok között«, »Jugoszlávok között«, »Csehszlovákok között«, »Ruszinok között«) a megbékélés esélyeinek latolgatására. Hangsúlyozni szeretném, mert Karácsony ki nem mondottan is nyomatékosan kiemeli: az adott Európában, az adott határok között. Mert Karácsony – ez megint párhuzam Iliával – mindig realitásokban gondolkozott és cselekedett; az »álmokat« meghagyta az »álmok álmodóinak« (akiket mellesleg veszedelmes embereknek tartott, hacsak nem poéták voltak, vagy éppen még akkor is).

Megint nem arról van szó, hogy a *Keleti Kapu* vagy *A magyar béke* valamiképp hatott volna a Tiszatáj – mondjuk így – »szomszédáspolitikájára«, a környező népek és nemzetek külön rovatokkal és számokkal is nyomatékosított megismertetésének a nagyszerű szerkesztői kötéltáncmutatványokat igénylő gyakorlatára. Ha valamiről, inkább Németh László, illetve a Tanú hatásáról lehet szó, de ez is inkább csak valamiféle erkölcsi példaképpen; Ilia saját tapasztalatai (ebben viszont Karácsonyra hasonlít) és nem utolsósorban tudományos munkássága nyomán döbben rá, hogy a határon túli magyarok sorsa elválaszthatatlanul összefügg a környező államokkal kialakított viszonyal, mégpedig a valóságossal, ami merőben különbözik a hatalom által feltupírozottól. [...] ez a távozás [a Tiszatáj főszerkesztői székéből] nem kis mértékben a Tiszatáj kelet-európai programjának a következménye volt. (Amint annak idején Karácsony bukásába is igencsak közrejátszott *A magyar béke.*)” (Vekerdi László: *Ilia. Írások 70. születésnapjára*, Bába Kiadó, Szeged, 2004: 12–13).

Mennyire aktuális mindez ma, amikor pitiáner politikai erők tudatosan hergelik a határon inneniek a határon túli magyarok – állítólagos – védelmében a szomszédok ellen! S ezt annál is inkább megtehetik, mert a szomszédos országok nyelve és kultúrája a magyar oktatási rendszerben semmilyen infrastruktúrával nem rendelkezik, így róluk alaposabban tájékozódni, műveltségüket, irodalmukat, folklórjukat ismerni nem tartozik a magyar műveltség követelményéhez. A régióban egyetlen ország nincs úgy elszigetelve, mint a miénk: a szlávok kölcsönösen megértik egymást, a románoknak ott vannak az olaszok, franciák, spanyolok és portugálok, akiknek a nyelvét különösebb erőfeszítés nélkül gyors-

san elsajátíthatják. Az osztrákoknak ott van a hatalmas német nyelvterület, és mögötte Skandinávia, Anglia, Írország. És mindre igaz, lévén indoeurópaiak, hogy angolul könnyen megtanulnak, mert csak saját nyelvük szavait kell angolra váltani, és ott is sok az átfedés, máris pötyögnek angolul. Nekünk azonban nulláról kell kezdenünk az idegennyelv-tanulást, akár angolról, németről, franciáról, illetve bármelyik szomszédunk nyelvééről legyen is szó.

Jellemző Vekerdi László elfogulatlanságára és jóhiszeműségére (közbevetőleg: e két tulajdonság nélkül – éles ész ide, hatalmas memória oda – valódi megismerés nem lehetséges), hogy mesterül olyanokat választott, akiket a tudós- és író-társadalom vagy kirekesztett, vagy megbélyegzett, sőt, akik egymást sem szívelték, mint például Fülep Lajos Karácsony Sándort. Ő mindegyiket a maga koordinátarendszerében értékelte, tudta, hogy jelentőségük éppen abban áll, hogy összemérhetetlenek (incommensurabilisek). Egyéniségük különbsége ellenére Vekerdi László mindegyikhez megtalálta az utat. És ha kellett (és mindig kellett!), kiállott mellettük. Kiállott Németh László mellett egy olyan korban, amely kritikus krédóját az állatidomároktól kölcsönözte, amelyet leginkább „a kijelölte, vagy még nem jelölte ki helyét az irodalmi életben” frázisok közti választással lehetne jellemezni. A Staar Gyula készítette életinterjúból kiderül, hogy mennyire keze alá dolgozott Németh Lászlónak a Bolyai-drámák írásakor, amibe az is belefért, hogy ő maga is írt egy Bolyai-drámát, ami azóta sajnos elveszett. (Micsoda teremtő erő! Micsoda pazarlás!) Fülep Lajossal már java férfikorában hozta össze a sors és Fülep hűséges tanítványa, Fodor András. Fülep Lajosban az itáliai reneszánsz művészet és irodalom ismerőjét, a nagy műveltségű és világos elmét, kiváló stilsztát tisztelte és – eltúrte mint autoriter kultúrzsarnokot.

Egy negyedik mesteréről is illik szólnom, Sántha Kálmán (1901–1956) agysebész és neurofiziológus professzorról, akinek munkásságát egy a *Valóság* 1968. évi 11. számában megjelent írásában foglalta össze. Az agykutatásnak, az afáziakutatásnak (és így végső soron a kognitív nyelvészetnek) ez a korát messze megelőző tudósa is bekerült így Vekerdi László „kirekesztettek pantheonjába”. Hol lehetne tudományunk, ha ezek a méltatlanul mellőzött, megbélyegzett, életükben holtta nyilvánított és korán halálba kergetett nagyszerű tudósok és tanárok, az 55 évesen meghalt agysebész Sántha Kálmán, a 37 évesen meghalt matematikus barát, Szele Tibor, a 61 évesen meghalt pedagógus, Karácsony Sándor és a szintén 61 éves korában meghalt nyelvész, Laziczius Gyula megfelelő védelmet és támogatást kaptak volna ahhoz, hogy zavartalanul dolgozhassanak?

Vekerdi László társadalmi elkötelezettségére jellemző, milyen nagyra értékelte a „jó közösséget”, amelynek leírását Veres Pétertől kölcsönözte: *„Ahogyan Veres Péter (mai »versenyképesség-centrikus« világunkban nem ártana figyelni rá) megfogalmazta: »az igazi jó kollektívákban, ahol a többség nem szól bele, hogy kik legyenek a közösség tagjai és vezetői, vagyis a kubikusoknál és más szakmányszerű vállalkozócsoportoknál, olyan jó közösségek is tudtak kialakulni (a rosszak mindig felbomlottak), amelyekben már nem lelte a helyét a rosszfajta ember, még ha véletlenül bekerült volna is. Vagy megszokott, vagy megszökött. Az ilyen csapatokban olyan jó, emberies légkör alakult ki, amelyre kevés a barátság szó, mert az csak személyhez kötött, és elfogultságokkal, részrehajlásokkal keveredhetik. Testvérinek se mondhatom, mert abban is ott van az érzelmi*

túlzás, a részrehajlás. Nincs más szó rá, mint »jó közösség«, amelyben az előbb említett elv, a spontán, magától értetődő jog és igazság a törvény.” (Nincs megadva, hol írta ezt Veres Péter. Vekerdi László: *Ilia. Írások 70. születésnapjára*. Bába Kiadó, Szeged 2004: 9–10.)

Sokan fölvetették már, hogy miért is nem kapott katedrát Vekerdi László valamelyik egyetemen, amikor megérdemelt volna hármát-négyet, és miért is nem tartotta őt méltónak az Akadémia arra, hogy tagjai közé válassza. Megmondom: az egyetemek is, meg az Akadémia is azon az alapon állott (és áll ma is), amin a személyi igazolványát kiállító rendőrhivatalnok: Vekerdi Lászlónak „nem volt szakképzettsége, nem volt megfelelő kvalifikációja”. Elterjedt róla, hogy nehéz ember, akitől félni kell, mert nem tisztel rangot, tekintélyt. Lehet, de írásait átnézve én csak azt látom, hogy szinte csak dicsér, csak olyasmit és olyasvalakit vesz tollára, amit vagy akit dicsérni lehet, mindenütt és mindenben a jót keresi, és ha megtalálja, lelkesen propagálja is.

Tragikus mulasztása társadalmunk elmúlt húsz évének, Vekerdi Lászlóval kapcsolatban ebből legalább az első tíznek, amikor még volt benne erő és tennivágyás, hogy az ölünkbe hullott szabadsággal nem élt, nem is akart élni, minthogy nem kínálta meg egyetemi katedrával, akadémikusi stallummal, bár az igaz, hogy egy vállalati középvezető végkielégítésének tizedével mérhető Széchenyi-díjat azért kapott. Lehet, hogy nem is vállalta volna, mert „ahogy egy fecske nem csinál nyarat”, úgy egyetlen katedra nem csinál egyetemet. Tudjuk, hogy volt élettörténetének egy olyan szakasza, valamikor a 70-es évek táján, amikor egy ideális egyetem létrehozásának gondolata komolyan foglalkoztatta, de akkor annak nem volt realitása. Az ún. rendszerváltozás után (vagy rendszer-változtatást illene mondanom? Inkább maradok az ölünkbe hullott szabadság elpazarolt ideje kifejezésnél) ugyan gomba módra nőtték ki a földből a különböző állami, magán, és egyházi „egyetemek”, de senki illetékesnek nem jutott eszébe, hogy talán meg kellene kérdezni Vekerdi Lászlót arról, hogy milyen is az igazi „universitas” (Itália, Franciaország, Anglia művelődéstörténetének alapos ismerőjeként ezt nála jobban nem tudta senki), hogy talán az ő tanácsára hallgatva létre kellene hozni egy „mintaegyetemet”, ami aztán húzhatná magával a többi. Hozzáértése nemcsak az egyetem fölépítésében lehetett volna segítség, de személye vonzóerő lehetett volna a professzori kar kialakításában is, szociális érzékenysége garancia lehetett volna arra, hogy körötte „jó közösség” alakul majd ki, és pedagógusi személyisége kiváló diákokat vonzott volna az egyetemre. Ehelyett a központi kormányzat „akkreditációnak” nevezett – végső soron – könyvelési büvészkedésbe kezdett, „bolognai reform” címén pedig az egyetemi és főiskolai színvonalat lefelé nivellálva züllesztette valamiféle „kötelező minimummá”, amikor a középiskolát végzett tömegeket – végeredményben válogatatlanul – beengedte az egyetemek és főiskolák falai közé, nehogy azok az utcán lézengő munkanélküliek számát gyarapítsák. A „bolognai folyamatnak” ez az egyetlen pozitívnak nevezhető vonása, aminek persze semmi köze az „universitas” eszméjéhez, és az ifjúság sorsát csak rövid távon rendezi el: így később lesznek munkanélkülivé. És közben hagyták, hogy a szakoktatás összeomoljék: nincsen rendes lakatos-, asztalos-, esztergályosképzés...

Egyetemet, akadémiát alapítani és működtetni – fejedelmi gesztus. Az egyetemek és az Akadémia sorsának alakulásán látszik, hogy sem az állam, sem az egyházak nem képesek „fejedelemként” viselkedni, azaz kiválasztani („fejükhöz választani”), megbecsülni az alkalmas emberfőket, támogatást és védelmet nyújtani tudós elméknek, elhivatott tanároknak és tudásra vágyó fiatal embereknek. Olyanok ők, mint a paragrafusokba temetkező rendőrhivatalnok: hogy kinek mi a szakképzettsége (s mi nem), azt majd ők mérik ki, és nem a tudomány emberi léptéknél nagyobb és láthatatlan ítélőszéke.

És mégis! – nem Vekerdi Lászlónak hiányzott az „egyetem” és az „Akadémia”, de az egyetemnek és az Akadémiának hiányzott ő. Ahol ő megjelent, ahol ő előadott, az volt az egyetem, az volt az Akadémia – egy egész ország hallgathatta tátott szájjal az ő rádió- és televízióbéli előadásait, és megérezhette, hogy a tudomány és a művészet világa valóban olyan, mint egy hatalmas, fenséges katedrális, amelyben nem kell tülekedni, amelyben mindenkinek van hely, amelyben mindenki megtisztelve érezheti magát, hogy meg lett szólítva, s hogy éppen ő lett megszólítva.

*

Köszönetet mondok Terts Istvánnak, Vekerdi László hűséges tanítványának a Vekerdi-irodalomról nyújtott fölvilágosításáért és önzetlen támogatásáért.

Irodalom

Gólyavári esték. *A gondolkodás évszázadai*. RTV-Minerva, Budapest, 1986

Ilia. *Írások 70. születésnapjára*. Bába Kiadó, Szeged, 2004

Karácsony Sándor: *Nyugati világnézetünk felemás igában*. [Budapest, 1933] Üzenet, Kolozsvár, 1991.

Staar Gyula: *Múló szerelem volt a matematika? Beszélgetés Vekerdi Lászlóval I–II*. Forrás 40. évfolyam 2008. 3. szám 81–91. oldal és 4. szám 109–121. oldal

Terts István: *Vekerdi László példája?* Forrás 36. évfolyam 2004. 7–8. szám 128–150. oldal

Szántó R. Tibor és Zsolnai László: *„Kétszemélyes egyetem”*. [Beszélgetés Vekerdi László könyvtárossal] *„Szellemi függetlenség, tisztaság, tisztesség”*. 233–256. oldal. Magvető Könyvkiadó, Budapest, 1990

Vekerdi László: *Kalandozás a tudományok történetében. Művelődéstörténeti tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1969

Vekerdi László: *Befejezetlen jelen. Tudománytörténeti tanulmányok*. Magvető Kiadó, Budapest, 1971

Simoncsics Péter

Így élt...

Vekerdi Lászlótól az egyetemen azt tanultam, hogy tudománytörténeten csak a reáltudományok (matematika, fizika, kémia, csillagászat, biológia stb.) történetét és az ahhoz kapcsolódó orvostudomány történetét értjük. A humán tudományok története tehát nem tartozik ide (készült ugyan kötet a néprajz tudománytörténetéről, de ez – címe ellenére – a néprajztudomány történetéről szól, így a néprajz történetének a kutatása nem tudománytörténeti feladat). Ez megnyugtató, meg az is, hogy a tudománytörténetnek vannak segédtudományai, ilyen például a technikatörténet meg az agrártörténet.

Írt is erről egykoron Vekerdi a *Valóságban meg a Kulturális Kisenciklopédiában*, ezeken az írásokon nevelkedtek az ELTE Bölcsészettudományi Karának azon hallgatói, akik tudománytörténetet tanultak tőle. Sokan voltak. Elsősorban a félév első előadásán, amikor rájöttek arra, hogy az ókori matematika megértése ugyanolyan húzós dolog, mint az ókori csillagászaté, s a Tanár Úr nem akarta terhelni szegény bölcsészeket effajta régi-régi ismeretekkel, így megnyugtatta őket, hogy aki nem tud eljönni a vizsgára, hanem csak beküldi az indexét, a négyes jegyet az is megkapja.

Így az egyes szemeszterek második előadásain már általában hatan-nyolcan voltunk, s aki kitarzott mellette, azt ő is komolyan vette, attól követelt, kemény dolgozatokat íratott, szigorúan javította, sok mindent elolvastatott, s nem egyszerű vizsga elé nézett az illető. Én is így jártam – négy éven keresztül. Párttagkönyvön kívül mindent elolvastam akkoriban, ami a szakmába vágott.

Engem a reáltudományok magyarországi története érdekelt, mert láttam, hogy arról keveset írtak, s azt is csak vázlatosan, így igyekeztem bibliográfiáról bibliográfiára haladva áttekinteni e szakma forrásait, aztán kézbe venni a forrásokat eredetiben, s értelmezni mindazt, amit Vekerdi tömören elmondott, hihetetlen összefüggésekre rámutatva. Egy-egy mondatának értelmezése akár két hetet is igénybe vett, mert át kellett nézni vagy hat könyvet, mire az ember megértette, hogy mi mihez kapcsolódik. *Tessék mondani, akkor ő hányszor hat könyvet tanulmányozott át?* Minden szakmából az első tíz könyv nehéz – állapította meg. Ezt mi is észrevettük, de nekünk a következő tíz is az maradt.

A Vekerdi-féle publikációk mögött az a csoda húzódott meg, hogy ő maga mindent visszakeresett, mindent eredetiben olvasott el, aztán megnézte, hogy a nagyok hogyan nyilatkoznak minderről, s csak ezt követően vetette papírra gondolatait. A tudományok egyetemes története esetében ez a sorrend megoldható volt, a magyarországiaknál kevésbé, mert bár az eredeti műveket át lehetett nézni, de az azokról szóló tanulmányok néha annyira szegényesek és tévesek voltak, hogy nem segítettek az eligazodásban. Ilyenkor az óvatos kutató átlépett ezeken, Vekerdi azonban – messzemenő korrektségre törekedve – mindig közölte kritikai megjegyzéseit, s ha kortárs szerzőről volt szó, akkor is. Ennek az lett

a következménye, hogy őt is elkezdtek bírálni a megbíráltak, szóval azok, akik nálánál jóval szerényebb forráskutatási és forráskritikai rutinnal rendelkeztek.

Nem volt könnyű dolga, hiszen vagy behódol a kor nagynevű írástudóinak, vagy ugyanolyan szigorú szemmel olvassa és elemzi írásaikat, mint tette azt egy ötven vagy száz évvel korábbi kutató esetében. Első komoly bírálatát egy Alexa Károly nevű „kritikustól” kapta 1970 decemberében, amikor is Alexa a *Népszabadságban* őt politikai tévelygőnek nyilvánította. Vekerdi számára ez sok gondot jelentett, hiszen kedvelte és tisztelte Németh Lászlót, s segítette őt szakirodalmi forrásokkal, amikor a két Bolyairól vagy Galileiről írt, hiszen Vekerdi tudta, hogy mely műveket érdemes elolvasni a Bolyaiakról, melyek mondanak újat és igazat, s melyek azok, amelyeket nagynevű szakemberek írtak, időtöltés gyanánt. Róluk tehát mindent tudott, de a kultúrpolitika élethálálurairól keveset. Hogy Galilei kiről mit gondolt, az megfeythető volt, de hogy Németh Lászlóról azon a héten hogyan vélekedtek odafenn, no az már aligha volt megfeythető. És aki ezt nem tudta, vessen magára – mondták Vekerdi kritikusai.

Laci bátyánk túrve támogatott tudós volt akkoriban az MTA Matematikai Kutatóintézetében, ahol matematikatörténészként és könyvtárosként dolgozott, s még nemzetközi kongresszusokon is részt vehetett. Az Intézetben Rényi Alfréd hozott létre egy kis történeti részleget, amelynek másik neves szakembere az ókori matematika és antik csillagászat történetével foglalkozó Szabó Árpád volt, de magát az igazgatót (Alexander Bernát leszármazottját, Rényit) is érdekelte a matematika históriája. Elsősorban azért, mert dialógusokat álmodott meg a valószínűségszámításról, s ehhez sok forrást kellett átnéznie, nyilván Vekerdi is segítségére volt ebben, aki emellett vállalta azt is, hogy Rényi hatalmas valószínűségszámítási monográfiáját angolra fordítja.

Vekerdi többektől is tanult matematikát az azt megelőző években, nyilván fizikatanár édesapjától, aztán egyetemistaként Sopronban, a Selmezbányáról odatelepített erdészeti egyetemen, majd Debrecenben Szele Tibortól, akit a téli időszakban afféle síoktatóként is követett a szabadnapokon, hogy beszélgesse nek Karácsony Sándor csodálatos előadásairól, no meg a relativitáselmülethez szükséges matematikai alapokról. (Szele 37 éves korában hunyt el tüdőgyulladásban, haláláért Vekerdi felelősnek érezte magát: Kalmár László akarta meghívni Szele Tibort Szegedre, de már betegesen utazott oda, az úton tüdőgyulladást kapott, ez okozta a halálát.) Vekerdi egyébként 1951-ben szerzett orvosi diplomát Debrecenben (néhány szemesztert Pesten végzett), s 1955-ben lett belgyógyász szakorvos. Aztán úgy gondolta, hogy rákkutató lesz a fővárosban Kellner Béla mellett, majd elkerült a matematikusokhoz, hogy végre legyen valaki, aki megírja az első könyvet Németh Lászlóról. Úgy tűnik, hogy logikus, egyszerű, követhető életút.

1970-ben elhunyt Rényi, nem volt, aki megvédje a Németh Lászlóról publikáló Vekerdit, kegyvesztett lett. Ekkor – egy véletlennek köszönhetően – az Akadémiai Könyvtár szerzeményezési osztályának szakembere, Kenéz Ernő meghívta őt az Akadémia palotájában lévő könyvtárba, hogy legyen segítségére a külhonból beszerzendő művek kiválasztásában. Talán 15 tudományt kellett ehhez magas szinten ismerni, hiszen aki nem járatos a nyelvtudományban, nem tud nyelv-

szeti műveket rendelni, aki nem ismeri a régészetet, nem tudhatja, hogy melyek a jelentős művek és melyek a derék autodidakták néha félrevezető munkái, aki nem ismerte a zoológiát, nem tudta kiválasztani az állattani dolgozatok közül az értékeseket. Kenéz megtanította arra, hogy hogyan kell válogatni, de magukat a tudományokat neki kellett elsajátítania, az erdészetet és a reáltudományokból az alaptudományokat már ismerte Sopronból, a biológiát és az orvostudományt megtanulta Pesten a Pápai Párizról elnevezett Népi Kollégium tagjaként, majd a debreceni orvosegyetemen Petrányi és Sántha professzor mellett, s itt még jó néhány egyéb tudományos diszciplínát tudott elsajátítani. A többit már könnyű volt hozzátenni.

Közel negyven évet töltött a Könyvtárban, s közben kutatott és előadott, és segített mindazoknak, akik kéréssel fordultak hozzá. Ez utóbbi nem gyakori dolog a magyar tudományosság egészében! Időközben megbízták, hogy az 1975-re tervezett, s az MTA alapítása 150. évfordulója tiszteletére kiadásra kerülő monográfia reáltudomány-történeti fejezeteit írja meg az 1945 előtti időszakra. Meg is írta, de ez ugyanolyan korrekt, precíz és vitatkozó fogalmazvány lett, mint a néhány évvel korábbi Németh László-monográfia, de ezt a kéziratot már nem politikai megrendelésre szedték darabjaira, hanem azért, mert az egykoron tudósnek gondolt tudósok egy részéről azt állította, hogy ők bizony csak afféle, a tudomány körül bókászó akadémikus mandarinok voltak, s ezt nehezen tűrték a tudomány múltján őrködő konzervatív személyiségek.

Közülük később csak Antall József kért bocsánatot Vekerditől, amikor rájött, hogy Laci bátyánk módszere az egyetlen hatásos és elfogadható, meg azért is bocsánatot kért, mert elfoglaltsága miatt egyik munkatársára bízta a bírálat törzsének elkészítését, ő maga pedig ellenőrzés nélkül továbbadta azt. Kéziratának csak a jegyzetektől megfosztott, s igencsak tompított változata jelenhetett meg az évfordulóra. A valódi írásművet a jelen sorok szerzője adta közre a rendszerváltozás után öt évvel, sajnos Antall József akkor már nem élt.

Számosan kezdték közben megismerni és elismerni Vekerdit, amidőn 1975-ben útjára indította – Sík Csabával együtt – a Magvető Kiadó *Gyorsuló idő* könyvsorozatát, amely úgy 10–15 éven át sikeres vállalkozásnak bizonyult. Sok érték látott napvilágot ebben a sorozatban, köztük a tiltott-túrt művé lett Szűcs Jenő-féle történeti eszmefuttatás is. (Nyilván Aczél György időnként elviselte Vekerdi ötleteit, 1970-ben még nagyon fújt rá a Németh László-kötet miatt, de úgy tíz esztendő alatt oszlani kezdett a méreg, meg hát a főcenzor is kezdett megöregedni, a rendszer meg puhulni.)

Aztán Vekerdi Bakos Istvánnal együtt egy hatalmas interjúkötetet akart összeállítani a magyar tudomány szociográfiájáról a *Magyarország felfedezése*-sorozat számára, de a politikai kritika nem engedélyezte annak megjelenítését. Két tanulmánykötete szerencsére megjelenhetett a Magvető Kiadónál, de csak jegyzetek nélkül, holott ő nagyon ügyelt arra, hogy minden állításához a megfelelő szakirodalmi forrást háttérként oda tudja állítani, ezeknél a köteteknél ezt nem sikerült megvalósítani. Az első kötetben közreadott nagy matematikatörténeti eszmefuttatását később a Kriterion külön is közreadta, az erdélyi magyar tudósok ekkor figyeltek fel rá, s ettől kezdve idézték őt, hívták meg rendezvényeikre,

kértek tőle tanácsot Bolyai- és egyéb ügyekben. Vekerdi pedig ekkor figyelt fel Benkő Samu Bolyai-kötetére, majd a hasonló nivójú kortársi publikációkra.

Az 1970 előtti időszakban, talán Rényi felkérésére, kezdte meg a 17. századi európai tudományosság kialakulásának feltárását, Galilei, Descartes, Pascal, Newton, Leibniz és mások kerültek érdeklődési körébe, s az akkor már közreadott kritikai kiadások, levelezésgyűjtemények alapján igyekezett bemutatni egy-egy fontos részletet a fenti tudósok életművéből. Leginkább Galileit szerette meg, s úgy vélte, hogy minden tőle indult el, Benedek István viszont (Vekerdi házi vitapartnere) a franciák nagy tisztelője volt, s folyt is kemény vita Chaunu Klasszikus Európájának szemléletmódja felett.

Szerény tanulóként magam is végigültem ezeket a vitákat, úgy 1974 és 1989 között, azokban az években volt ugyanis igencsak aktív a Benedek-féle Hiúzok Köre, ahol ugyan szó esett Galileiről meg a francia tudományosságról, de egyre inkább arról, hogy hogyan s merre halad a világ, s az ebbéli felvilágosító gondolatokat Antall Józsefnek köszönhattük, amelyekhez azután alkotó módon szőtt hozzá a kórboncnok Lambrecht Miklós, a belgyógyász Birtalan Győző s a körorvos irodalomtörténész Szállási Árpád. Amúgy mindegyikük megérdemelt volna egy-egy kultúrtörténeti katedrát, hiszen szűkebb szakmájuk mellett a kultúra és a tudományok múltjáról lényegében mindent tudtak, amit normál helyeken úgy ötven vagy száz ember tudott összességében memorizálni, áttekinteni, rendszerezni. És akkor nem is beszéltem Benedek Istvánról, aki maga volt a felvilágosult tudás, s ha ezt kombináljuk Antall József hihetetlenül cizellált történelmi ismereteivel, el lehet képzelni, hogy milyen volt a Hiúzok Köre. Néha azért volt egy-egy probléma, tény, adat, ellentmondó esemény, amelyet egyikük sem tudott megfejtetni, s ekkor volt szükség az amúgy szerényen üldögélő Vekerdi Lászlóra, aki a Hiúzok összenciklopédiájának kisbetűvel írt szerény fejezeteit is ismerte, mindnyájunk nagy ámulatára.

Katedrához természetesen egyikük sem jutott, Antall nem taníthatott egyetemen '56-os múltja miatt, Lambrecht hét évet töltött Vácott, mert sebesülteket látott el a forradalomban, s a többiek sem voltak igazán támogatott személyek. Még csoda, hogy Vekerdi tarthatott órákat, Birtalan meg eljutott az egyetemi tanári címig is, de Szállási is csak magántanár lehetett, professzorrá egyiküket sem nevezték ki. Még szerény személyemet sem, pedig csak egy III/III-as ügyosztálynyi fal választott el ettől, mert ha hajlandó lettem volna a Hiúzokról folyamatos beszámolókat készíteni a kedves cukrosbácsik számára, akkor nagy ember lehettem volna. Aztán beesett néhány látogató, akik ezt a feladatot helyettem teljesítették, s valóban ők mára eljutottak a tudomány hivatalbeli csúcsaiig, tehát szíves közreműködésük jutalmaztatott.

Vekerdi meg gyártotta tovább ceruzával írt feljegyzéseit az Akadémián, írt remek tudományfelvilágosító műveket Newtonról meg az európai tudományosságról (az utóbbiakat Vargha Domokossal együtt, akit ő még Sopronból ismert, mint az egyetemi újság szerkesztőjét).

Egyik születésnapjához köszöntőjében azt írtam, hogy Laci bátyánk mindent írt, kérvényen és feljelentésen kívül. Ezt most módosítanom kell, mert eszembe jutott, hogy egyszer mégiscsak írt egy kérvényt, hogy szeretné, ha a Budapesten, a Déli

pályaudvartól tíz percnyi járásra lévő lakásukba bevezetnék a vonalas telefont. A fenti ügyosztály nyilván mérlegelte a kérést (hiszen ki más döntött volna, a döntés nyilván nem a zsinórkihúzó dolga volt), s úgy látták, hogy számukra ez túlságosan kockázatos. Ha ez az ember eme eszköz segítségével mindennap bírálja a rendszert, s ezeket a szövegeket folyamatosan rögzíteniük és gépelniük kell, úgy az ügyosztály egy újabb munkatársat kénytelen szerződtetni, ami már nem fér bele a keretükbe. Ha Vekerdi valahol előadást tartott, hivatalból ott ült a Szakértő, ha tanított, akkor ott, ha a munkahelyén volt, akkor sem volt gond, de ez így mégiscsak gazdaságosabb volt számukra, úgyhogy a vonalas készülék soha nem érkezett meg hozzájuk.

*

Hogy mit köszönhet a magyar tudománytörténet-írás Vekerdinek? Először is azt, hogy a fiatal kutatókat megtanította kutatni. Aztán felhívta a figyelmüket arra, melyek azok a fehér foltok, amelyeket mindenképpen el kellene tüntetni. Bizonyította számukra, hogy kik azok, akiknek az életművére érdemes figyelni, és kik azok, akik tízszer annyit írtak, de érdektelenek. Petényi Salamon Jánosra mindig ráirányította az egyetemi hallgatóság figyelmét, ő egy madártani szakember volt, Herman Ottó tanára, akinek az akadémiai hagyatékát követői kidobták, nehogy fény derüljön arra, hogy mekkora különbség van ő és a gyengécske utódok között. Maga Herman Ottó találta meg Petényi hagyatékát – tudtuk meg Vekerditől – a Teleki téri piacon egy zöldségesnél, aki feltűnően szépen díszített papírokba csomagolta a gyümölcsöt, e díszítmények pedig Petényi madárrajzai voltak. Herman Ottó meg is vette a makulatúrát, s a híres hátrahagyott iratok (néhány addigra már elrepuült madár kivételével) meg is jelentek nyomtatásban.

Vekerdi megtanította mindnyájunknak a tudományos kutatás etikáját, amely arról is szólt, hogy kéziratárakban, levéltárakban sok név nélküli anyag is található, de nem illő azt saját név alatt, afféle kandidátusi disszertációként közreadni (hittem Vekerdinek, s amidőn egy disszertációnál bíráló voltam, magam is rámutattam erre a tényre: ez a dolgozat annyira jó, hogy nyilván nem az előttünk itt álló személy írta, mert ő ennyire nem tehetséges; emiatt majdnem ki is rúgtak az egyetemről, ami akkor már a munkahelyem volt). Vekerdi viszont mindig hangoztatta, hogy őt bármely bírálatáért nyugodtan fokozzák le, de mivel a segédkönyvtárosinál alacsonyabb munkahelyi rang már nem létezik, nincs hova kirúgni őt. Úgy vélem, hogy ő élvezte a tudomány tárházában elfoglalt helyét: legalul ül a legnagyobb, akinek tehetnek egy szívességet, de elveit nem adja fel, a legkisebb kérdésben sem hódol be, nem lehet őt mérsékleltre inteni. A magyar tudomány szerencsére tele volt karakán fickókkal, régi vágású, tehetséges tudósokkal, akik becsülték Vekerdit, előadásokra hívták, publikációkat közöltek tőle, majd amikor arra mód volt: díjakra is felterjesztették. Nem kedvelte a díjakat meg az ünnepeket, de beletörődött, ha ilyesmi akadt az útjába.

Úgy-ahogy kedvelte viszont a televíziózást, magam is elcsaltam a *Gólyavári esték*re meg a tudomány századait bemutató sorozatra, előadóként. A *Tudóra* elnevezésű televíziós sorozatomban is készült közreműködésével egy-két adás,

s időközben rátalált a rádiós Herczeg János is, s készítettek sok-sok epizódot a *Véges végtelen* adásaiban (talán egyszer az egész megjelenik DVD-n).

Nemcsak egyetemistáknak meg kezdő írókatóknak segített, hanem az igazi nagyoknak is, köztük pl. Simonyi Károlynak, aki – mint mondta – *A fizika kultúr-története* című művét Vekerdi lektori segítségével nélkül soha nem tudta volna ilyen nívósan megírni, pedig hát Simonyi sem volt akármilyen tudású, olvasottságú ember, de mégis úgy érezte, hogy a problematikus fejezeteknél jól jön Vekerdi segítsége. (Magam is segitettem Simonyinak egy kicsit, néhány egykorú forrás visszakeresésével, s e tényről műve első kiadásában meg is emlékezett. Emiatt megint majdnem kirúgtak a Műegyetemről, mert az ottani fő pártember elmagyarázta nekem, hogy Simonyi egy templomba járó sötét alak, s jó lenne, ha az efféléket kerülném. Erről bizony nem tudtam. Én inkább a fiát ismertem, Charlest, napjaink neves úrhajósát, a híres programozót, merthogy egy osztályba jártunk a gimnáziumba. De mivel vasárnap nem volt sulis, nem tudtam, hogy akkor mit csinál a Simonyi család.)

Aztán Vekerdi segített Szénássy Barnának kényes matematikatörténeti kérdésekben, sok-sok mindent megtárgyaltak a Bolyaiakról Sarlócska Ernővel és Szabó Árpáddal együtt. Sarlócska is ott dolgozott az Akadémiai Könyvtárban, szakozó volt, meg rendkívül képzett tudománytörténész, azon belül is Bolyai-kutató, Szabó Árpád meg mindent tudott a régi-régi századok tudósairól, hiszen ő nemcsak róluk olvasott – mint a kutatók többsége –, hanem tőlük is. Nem sok olyan matematikatörténész volt, aki az ókori görög matematikai iratokat eredeti nyelven el tudta olvasni, s az egyes kifejezések alapján a töredékeket datálni tudta. Szabó Árpádnak viszont ez volt a specialitása: ő először görögül tudott, s csak utána matematikailag, s ily módon az összes matematikai töredéket egy egészen más időrendi sorrendbe tette, s újraírta a görög matematika történetét. Meg is lett az eredménye.

El is mondta nekünk: ha 1957-ben nem rúgják ki az egyetemről (hiszen '56-ban ő volt az ELTE Bölcsészkarának munkástanácsának az elnöke), akkor úgy 1990 táján már ő lett volna Magyarország legelismertebb, s az ókori reáltudományokat is értő klasszika-filológusa. Így viszont 1990-re – nem volt mit tenni – ő lett az ókori reáltudományokhoz értő, a világon legelismertebb klasszika-filológus. Egész életében Vekerdi barátja volt, már Debrecenben is, aztán Budapesten is. Laci bátyánk több művét recenzálta, s érdekes előadásokat tartott róla az egyetemen, s Szabó Árpád is mindig hivatkozott Vekerdi csodálatos publikációira.

Jó kapcsolatban volt Juhász Nagy Pállal, az élő természet múltja számos kérdését feszegették, testvére, Sándor pedig orvostörténeti előadásokra invitálta őt, ezek egy részének anyaga már csak 2009-ben, halála előtt két héttel került ki a sajtó alól. Néhány hónappal azt megelőzően meg a hatkötetes Fülep Lajos levelezésgyűjteményhez kapcsolódó gondolatait tudta önálló kötetben közreadni. Akkor már betegeskedett, de erejéből erre még futotta.

Tagja lett a *Természet Világa* szerkesztőbizottságának, sőt születésnapján különszámot is összeállítottak a tiszteletére. A főszerkesztő, Staar Gyula több interjút is készített vele – mindnyájunk szerencséjére. Amúgy jól megértették egymást, hiszen Staar matematikus. Vekerdi a hivatalos köröktől kevés elismerést kapott,

barátaiktól azonban jóval többet (azokról az irodalmi körökről, ahol ő oly sokszor megszólalt, na meg a Németh László családról, mások szólnak majd megemlékezéseikben).

Vekerdi László meglátásai segítettek a matematika- és a fizikátörténet, a kémia- és a csillagásztörténet, az orvostörténet és más reáلتudományok történetében, a *Tudományszervezési Tájékoztató*ban megjelent tudományfilozófiai írásai lényegében e szakma legkorábbi hazai publikációi voltak, az *Így él Galilei* című kötete pedig a tudománytörténet-írás csúcsteljesítménye. A műnek külföldön is nagy sikere lenne angolul vagy olaszul. A kötet elolvasásával tényleg megérthetjük, hogy hol és hogyan élt Galilei, akiről Vekerdi jóvoltából már jóval többet tudunk, mint magáról a szerzőről.

*

Hogy hogyan élt Vekerdi László, az önmagát bértollnoknak nevező könyvtáros? Nem tudjuk. Mi az, amit még szeretett volna megírni, de nem tehetett? Nem tudjuk. Van-e olyan tudósi alpmű, amely nem jutott el hozzá, de szeretett volna? Nem tudjuk. Mi az, amit Vekerdi nem tudott? Ilyen nem volt. Ha bármit kérdeztünk tőle, tudta a korrekt választ. Sőt, még a kérdésünket is ki tudta javítani. Benedek István szerint káptalan volt a feje. Szerintünk ennél is több.

Úgy gondolom, hogy évszázadonként egy ilyen ember születik egy nagy kulturális közösségben. Közülünk mindnyájan legyenek boldogok, akik legalább egyszer találkozhattak vele. Nekem ennél több adatott meg: hetente találkozhattam vele az egyetemen, hét közben legalább egyszer a könyvtárban, később havonta a Hiúzok Körében, aztán meg baráti beszélgetéseken. Az esküvői tanúm is ő volt. Ennek ellenére kiismerhetetlen maradt számomra. Mert az én fejem sajnos nem káptalan.

Gazda István

Bolyai János mint domáldi gazda

Vekardi László emlékére

A legtöbb Bolyai-monográfia azt állítja Bolyai Jánosról, hogy Domáldon rossz gazda volt és elhanyagolta a gazdaságot. Mi lehet ennek a vélekedésnek az alapja? Egy olyan Bolyai Farkastól származó levél, amelyet 1847. április 11-én kisebbik fiának, Gergelynek írt¹. Szerintem ez az egyetlen olyan írásos dokumentum, amely alapján levonták azt a következtetést, hogy Bolyai János nem törődött a domáldi birtokkal. De gondoljunk csak arra, hogy ez is Bolyai Farkas véleménye és meglátása, amelyben nagyon sok érzelem és előítélet keveredett. A fiatal Bolyai Farkas és felesége, Benkő Zsuzsanna valóban legszebb éveiket Domáldon töltötték, és egyes vélemények szerint Bolyai Farkas tündérkertet varázsolt a domáldi kúriából. Bolyai János harminc év múlva költözött ki Domáldra, az életrajzírók azt állítják, hogy Domáldon 1833–1845 között élt, de e sorok írója szerint folyamatosan csak 1839–1845 között. Természetes, hogy ezt a 30 év „kimaradást” a birtok is megsínyllette. Az is világos, hogy Bolyai János már nem úgy rendezte a birtok ügyes-bajos dolgait, mint az édesapja. Persze, hogy Farkas nem lehetett megelégedve fia gazdálkodásával, de ez nem jelenti azt, hogy János elhanyagolta a napi kötelességét. (Akinak van hétvégi kertje, tudhatja, ha egy hét után már nem úgy találja a kertjét

Domáldi alkonyat (fotó: Halmágyi Zsolt)

1 Benkő Samu: *Bolyai Farkas tíz levele*. In: *Igaz Szó*, 1975. 3. szám, p. 270.

ahogy hagyta, az már nagyon rosszulesik. Vajon ki dúlta fel a kertet? – pedig lehet, hogy csak egy kóbor kutya jár arra!) Nagyon sok, a Teleki- tékában őrzött Bolyai Jánostól maradt kézirattal, szerződéssel, feljegyzéssel lehet igazolni, hogy Bolyai János mint képzett hadmérnök (ami akkoriban építészmérnöki, híd- és útmérnöki képesítést is jelentett), nagy odafigyeléssel és szakértelemmel rendezte a birtok ügyeit. Tucatnyi okirat őrzi az erre történő utalásokat.

Most csak egy olyan bizonyítékot szeretnék az olvasók elé tární, amely szerintem levéltári „ínyencség” és irodalmilag nyelvtörténeti emlék. Történt ugyanis, hogy egy kis „irtóványt” öreg Bolyai Gáspár (1729–1804), Bolyai Farkas édesapja, a Marosvásárhelyi Református Kollégiumban Aranka György évfolyamtársa, 1781-ben zálogba adott. Mikor öreg Bolyai Gáspár a domáldi „nyilat”² zálogba adta, akkor Bolyai Farkas is csak hatéves volt. Ennek a 229 éves szerződésnek az eredeti példánya az MTA Könyvtár Kézirattárának Bolyai Gyűjteményében olvasható. A „folytatása” pedig a Teleki-tékában Bolyai János kéziratai között van. Ugyanis a zálogba adás után 62 évvel unokája, Bolyai János megpróbálta visszaváltani. Bolyai Farkasnak nem jutott eszébe az apja által elzálogosított földet kiváltani, ezzel szemben Bolyai János igyekezett azt visszaszerezni.

Lássuk a dokumentumokat:

„Alább megírt adom ezen recognitionalisomat super eo³ adtam Burtzus Mihály nevű jobbágyom maga háza után járandó egy nyilas hat vékára való szántó földet zálogba

 bérelésére kint kaptam, míg én, vagy valamelyik
 emberem őrle és véltázza. Minkogy pedig a
 föld most forrány, és ha még nem szűgy az a,
 illendő papura nem veheti, tehát famltalán
 kényg a hofu, és míg a bogyant illendő hofu
 más a felu be rögtön pörögve parus nem se
 hoi addig fen én más emberem hűjút
 tölle és ne völtögy. Meljöl ez ptej dón
 Subscriptioannul, wasmalig papjésemel első
 sed levellen hofu d' omul die 10ma Majj
 1785.
 Bolyai Gáspár

4 25/52

2 nyilat = parcellát

3 rendkívüli felülvizsgálatom idejéig

Kurutz Kostinnak két Mforintokban, minthogy ezen földért az arról emánált⁴ Contractus szerint Nékem más irtovány⁵ földért adta zálogba, tehát megedelemből⁶ tarthassa békességesen Kurutz Kostin míg én vagy valamelyik emberem tőlle ki válthatja. Minthogy pedig a föld most sovány, és ha meg nem trágyázza illendő hasznát nem veheti, tehát javultálni trágyázhassa, és míg a trágyának illendő hasznát a falú bé rögzöt szokása szerint nem veheti, addig sem én, más embereim közül tőlle ki ne válthassa. Mellyről ez tulajdon Subscriptiommal, és azonali pecsétemmel erősített leveletem Signálom.

Kelt Domáld die 10- Maj 1781.

Bolyai Gáspár⁷”

62 év múltával Bolyai János a következő beadvánnyal fordult az alispánhoz:

„Tekintetes Vice Ispány Úr!

Ezen erga restitutionem⁸ eredetileg ide mellékelt Contractus szerint a Nagy Apámnak Burtzus Mihály nevű embernek Kurutz Kosztinnak egy a’ maga háza után járandó hat vékás szántó-földet adván zálogba két Mforintokért melyet én most ki-szándékozok váltani: azon hivatalos kéréssel vagyok bátor a’ Tekintetes Vice Ispány Urat meg-tanálni, mi szerint méltóztatik az illető feleket kiknek az említett föld, melyet az emberek itt jól ismernek (a falu könyvéből is a falu notariussával ki-kerestünk) per fas et nefas⁹ kezünkben van (t.i. az emberek állításuk szerint fele Kakasi Gergelynél, fele Gyéres Tamás közlakosnál) – én magamat az illető zálog summa le-tételére ezennel ajánlván – attól törvény útján tiltani, s azon földet ezen nemes udvarhoz vissza-adni.

Tisztelettel lévén a’ Tekintetes Vice Ispány Úrnak alázatos szolgálja.

Domáldon. Június. 10.dikén 1843-ban

Bolyai János¹⁰”

Erre a beadványára kedvezően válaszolt a tekintetes Vice-Ispány úr, javasolván az ügy kedvező elbírálását Bolyai János részére, de azt már nem tudtuk kideríteni, hogy a hatvékás szántó visszatért-e a Bolyaiak kezére.

IRODALOM

Benkő Samu: *Bolyai Farkas tíz levele*. Igaz Szó, 1975. 3. szám

Erdélyi Magyar Szótörténeti tár. Kriterion Bukarest. 1982

Teleki-téka, Bolyai Gyűjtemény

MTA Könyvtár Kézirattár, Bolyai Gyűjtemény

Oláh-Gál Róbert

4 emanált = kiadott (*Erdélyi Magyar Szótörténeti tár III. kötet*. Kriterion, Bukarest. 1982, p. 135.)

5 irtovány = letarolt föld

6 megélhetésből

7 MTAK K 25/52.

8 közelendő visszaszolgáltatás

9 per fas et nefas = ha török, ha szakad

10 TBK BGy, 1030/1, 1v.

A Bolyaiak vonzásában

Vekerdi László és a Bolyai-kutatás

*Ezt a földet nekünk kell fényel behintennünk,
ezt nekünk kell kedvvel, kultúrával, sok vágy
beteljesítésével feldíszítenünk. – Miénk a fény,
amit lelkünkbe fogadunk, s a föld, amelyen
élünk, és meghalunk.*

Tamási Áron

A nyolcvanadik életévében járó Bolyai Farkas, az elmúlás örök törvényén elmélkedve szomorúan írta 1855. március 20-án fiának, Jánosnak címzett levelében: *„Gaussról többen mondták, hogy halálát olvasták: nagy viláosság aludt ki a földön – senki sincs már tavaszom mezején, egyedül maradtam –, s nemsokára én se leszek többé.”* Napjaink magyar kulturális közösségét tekintve most, Vekerdi László halálakor, mi is kijelenthetjük: *„nagy viláosság aludt ki a földön”*. Egy felbecsülhetetlen tudású, ám végtelenül szerény s egyebek közt ezért meghajlíthatatlan személyiség távozott el közülünk. Sokoldalú tevékenysége állandó termékenyítő forrás volt a rá odafigyelőknek. Enciklopédikus tudását szerzetesugárzó megnyilvánulásai közül időzzünk el a két Bolyaival kapcsolatos írásainál.

Bár orvosként indult, de több szemesztert hallgatott matematikából, s kutatókat is meglepő biztonsággal tájékozódott diszciplínáiban, hibátlan következtetéseket vont le. Bolyai János zseniális tevékenységének elemzéseiben a paradigmaváltó tudománytörténeti fordulat és a drámai emberi viszonylatok hiteles közelképe izgatta, miközben nemzeti örökségünk egyik legnagyobb értékének felmutatása is cél volt. Minden ezzel kapcsolatos tanulmányra, műre felfigyelt, szakmai észrevételeit, valamint értékítéleteit közzétette. Helytálló megállapításai, kritikai megjegyzései, a pozitívumok hangsúlyozása további megfontolásokra készítettek minket, akik e témakörben kutattunk. Írásai többnyire egy-egy frissen megjelent munkára vonatkoznak, de közben általában számba veszi, szintetizálja a hasonló eredményeket, azok Bolyai-kutatásra gyakorolt hatásait. Erre vonatkozóan megemlíthetjük Benkő Samu: *Bolyai János vallomásai* című könyvéről írt felismerő erejű ismertetőjét (Valóság, 1969. 4. sz., 110–112. old.), majd a *Bolyai János új világa* (Élet és Irodalom, 1973. nov. 3.), a *Bolyai-kutatás változásai* (Természet Világa, 1981. 2. sz.), *Mint magas kilátóról* (A Hét, 1982. 13. sz., Bukarest), *Bolyai János a matematikában és a történetírásban* (Bolyai- emlékfüzet, a Kilátó különszáma, 1985), *Bolyai-gyűjtemény a Bolyai-kutatásban* (Örökségünk élő múltunk, Gyűjtemények az MTA Könyvtárában, Tanulmánykötet, 2001, 85–107. old.), *Változók és konstansok a Bolyai-kutatásban* (Természet Világa, Bolyai- emlékszáma, 2003) írásait.

A Bolyai-kutatás változásaiba beleolvasva a jellegzetes Vekerdi László-s meglepetések nem sokáig váratnak magukra:

„Azt hihetnők, hogy ha valahol, hát a Bolyaiak körül igazán mindent megtettünk, ami csak kellőnek s illőnek mondható. Évfordulói ünneplések, tanulmányok, monográfiák és kiadványok emlékeztetnek érdemeikre; társulatok, intézmények, iskolák őrzik – hol hosszú, hol rövid o-val – nevüket; bélyegek, színelőadások, tévéfilm népszerűsíti alakjukat. Akinek ennyi jó kevés... És íme, Sarlóska Ernő – akinél többet napjaink Bolyai-kutatásáért aligha fáradozott bárki – most mégis arra figyelmeztet, hogy a honi könyvtári adatszolgáltatás legújabb rendszeréből kimaradt Bolyai János neve. Jelentéktelen apróság, könnyen kiigazítható – úgylehet véletlen – hiba, gondolhatná valaki. Csakhogy a hiba – figyelmeztet rá Sarlóska – nem áll meg a könyvtári adatszolgáltatásnál, kezd behatolni a tudománytörténet-írás gyakorlatába is. S méghozzá az ismertetett példa egyáltalában nem egyedüli és nem is az első.

Már Dirk J. Struik kurtán-furcsán bánt el magyarrá is lefordított, s amúgy méltán népszerű kis matematikatörténetében a Bolyaiakkal, Morris Kline 1972-ben megjelent vaskos, szakszerű és igen befolyásos könyve pedig egyszerűen Gauss közvetlen vagy közvetett hatására redukálja Bolyai János és Lobacsevszkij egész munkásságát. Lobacsevszkij esetében hamarosan korrigálta Kline súlyos tévedését a tudománytörténet-írás, ámde Bolyai Jánosról ez idáig senki le nem törölte Kline sötét gyanúját, hogy apja közvetítette hozzá göttingai diáktársának, a nagy Gaussnak zseniális és gondosan titkolt felfedezését. Igaz, csak fel kellene lapozni a Bolyai–Gauss-levelezést, s nyomban kiderülne, hogy efféle »közvetítés« lehetetlen, mert Gauss nemcsak göttingai éveik alatt, de még 1804-ben is igazolandónak tartotta Euklidész párhuzamossági posztulátumát, nem pedig tagadására kívánt új geometriát fölépíteni, s nagyon megritkuló levelezésükben ezentúl Gauss egy szóval sem utal a témára egészen 1831-ig, amikor Bolyai Farkas elküldi neki fia kész munkáját, nyomtatásban... Jeremy Gray sem, aki 1979-ben a legrangosabb matematikatörténeti szakfolyóiratban megjelent fontos tanulmányában a »tulajdonképpen« nem euklideszi geometria egyik előkészítőjévé (!) »re-interpretálja« Bolyai Jánost, Gauss egyik »levelezőjévé«, s együtt tárgyalja Schweikarttal, mint akiknek az eredményein Gauss »egyaránt sokat javított«.

Hosszabban idéztünk Vekerdi László említett írásából, azzal a céllal, hogy érzékeltessük széles körű rálátását, lényegre törő kiemeléseit, értelmezéseit. Ezekkel teszi nyilvánvalóvá, hogy Bolyai reális megismertetése és megítélése nem a lokális, tiszavirág életű „évfordulói ünneplések” vagy egy-egy „színelőadás” megrendezése révén történhet, hanem dokumentumokkal alátámasztott, tudományos szintű nemzetközi publikációkkal. De tegyük hozzá azt is, megdöbbenőek az idézetek! Jeremy Gray-nek, aki egy mértékadó matematikatörténeti mű megírására vállalkozott, tudnia kellett volna legalább annyit, hogy Gauss és Bolyai János – akik személyesen sohasem találkoztak – egyetlenegy levelet sem váltottak egymással! Ha pedig Farkast keverte volna bele ebbe a „levelezésbe”, nos, Gauss 1804. november 25-től 1832. március 6-ig Bolyai Farkasnak sem írt. Ekkor vette kézhez a Farkas által immár másodszer is elküldött *Appendixet*, János művét. (Erre felelte aztán a „nem dicsérhetem, mert magamat dicsérem” vállveregetését.) Vekerdi, aki a tudománytörténet alakulását is vizsgálta, elképeszt bennünket annak bemutatásával, milyen hiányos tényanyagra épülnek vélemények, állítások. Persze a dokumentációt elsősorban nekünk kell feltárni és közzétenni.

Bárki felteheti a kérdést: miért éppen a Bolyaiaknak tulajdonítunk ekkora fontosságot? Válaszként ragadjunk ki két, máig is érvényes megállapítást.

A Bolyaiakról szóló első monográfia írója, Bedőházi János 1897-ben megjelent *A két Bolyai* című könyvében olvashatjuk:

„A jelen évezred kezdetétől e század elejéig végig lapozva az exact tudományok történetét Gerbert-től (II. Sylvester pápa, aki 1000-ben Szent István királyunknak a koronát is küldte), egész Faraday-ig és Abel-ig, mintegy hétszáz nevet számíthatunk össze: közöttük olyanokét, akik óriásként válnak ki a folyton előre törekvő emberi szellem küzdterén, mint egy Galilei, Kepler, Newton, Descartes, Leibniz, Gauss, Lavoisier, ... E hosszú időn, nyolcszáz éven át, magyar nevet egyetlen-egyét sem találunk, csak éppen a végén, s az első név, amellyel a magyar nemzet e tudományok történetében feltűnik, az, amely e könyv címlapján áll.”

Szenássy Barna ezt két emberöltővel később, *A magyarországi matematika története*, 1970-ben megjelent könyvében így fogalmazza meg:

„Matematikatörténetünk reformkorát elsősorban a két Bolyai tevékenysége határozza meg. Sokan vallják, hogy a Bolyaiak előtt igazában nem is beszélhetünk magyar matematikáról. Ez, ami a tudományok alkotást illeti, bizonyos mértékig igaz is. E téren a két Bolyai nevéhez a fejlődésnek – felszínesen nézve szinte előzmények nélkülinek látszó – robbanás-szerű változása fűződik.”

Ezek után bátran továbbkérdézhajjuk: vajon mi megtettünk mindent a Vekerdi László által is említett problémák megelőzésében? A válasz lesújtó. Ma már ismert tény, hogy a Bolyaiak „felfedezésében” nem mi, magyarok jeleskedtünk. A 19. század második felében a külföldiek kultúrdiplomáciai nyomására volt szükség ahhoz, hogy felismerjük János remekművének, az *Appendix*nek a jelentőségét. Eötvös József – az MTA akkori elnöke, valamint vallás- és közoktatásügyi miniszter –, miután megkapta Boncompagni levelét, a következő sorokat írja fiának, Eötvös Lorándnak:

„A napokban levelet kaptam a Római Akadémia matematikus osztálya elnökétől, melynek örültem és elszomorodtam egyszerre, s melynek tartalmából most sem tudom, büszkék legyünk-e reá, vagy piruljunk. Az elnök tudósít, hogy ugyanazon postával Bolyai Jánosnak és Farkasnak Rómában kijött biographiáját küldi..., melyhez Bolyai Jánosnak a paralelák teoriájáról írt kisebb munkája olasz és francia fordításban csatoltatott. Ez a munka állítólag a római tudósok nézete szerint a legnagyobb, mi a matematika körében a század alatt történt... Boncompagni csak azért fordult hozzám, mert biztos tudomást szerezvén, hogy a két Bolyai irományai Marosvásárhelyen vannak, három év óta mind ő, mind a bordeauxi és a párizsi Akadémiák tízszer írtak a marosvásárhelyi kollégiumhoz, de még választ sem kaphattak, s most – meg lévén győződve, hogy ilyen lángész irományai közt sok becses jegyzet lesz – azért fordultak hozzám, hogy az irományokra kezemet tegyem... És ez az ember soha nem volt akadémikus, Erdélyben félbolondnak tartott...”

A nagy műveltségű író közbenjárása kellett ahhoz, hogy Bolyai János kéziratait 1869 végén Marosvásárhelyről elküldjék a Magyar Tudományos Akadémiához átnézés végett, melyek 1894 júniusában kerültek vissza eredeti helyükre.

Az előbb elmondottakra Vekerdi László is kitér a *Bolyai János a matematikában és a történetírásban* című tanulmányában:

„Szerencsére a nemzetközi matematikatörténet-írásban a Bolyaiakat akkor sokkal jobban »jegyezték«, mint ma, s tán annál is jobban, mint az akkori honi matematikában. Jól ismert, hiszen számtalanszor említetik Boncompagni herceg levele, melyben felhívta a Magyar Tudományos Akadémia figyelmét az itthon biz’ meglehetősen elfeledett Bolyaiakra, és gyakran emlegetjük azt is, hogy kezdetben külföldi matematikusok – Hoüel, Frischauf, Battaglioni, Engel, Halsted és mindenekelőtt Stückel – sokkal többet tettek a Bolyaiak meg- és elismeréséért a honiaknál.”

Vekerdi László emiatt is örömmel kísért figyelemmel minden kutatást, amely a magyar nyelvterületeken történt. Sok publikációt recenzióval méltatott, maga is tartott előadásokat. Mi sem természetesebb, hogy mikor felénk járt, s előadást tartott, a Bolyai-emlékhelyeket is felkereste. Szívszorító okom van ezt megemlíteni. Messzebből kell kezdenem. Amikor Bolyai János 1860. január 27-én meghalt, és január 29-én a marosvásárhelyi református temetőben elhantolták, a tisztnek kötelezően kijáró katonai kíséreten kívül három ember vett részt utolsó útján. Azután 1911-ben – amikor nevük már világhírűvé vált – Bolyai Farkas eredeti sírját kiszélesítették, s Jánost oda áttemették. Azóta apa és fia egy helyen nyugszik. Tavalý az egykori mulasztásokat, részvétlenséget feledtetni óhajtó Marosvásárhely elhatározta, hogy újabb gesztusként Bolyai János halálának 150. évfordulója napján, 2010. január 27-én, a nagy matematikus régi sírhelyét egy díszes kopjafa letűzésével jelöli meg. Meglehet véletlen, de pont ezen a napon, ugyanazon órában, január 27-én, déli 11 órakor helyezték örök nyugalomra Vekerdi Lászlót a budapesti Farkasréti temetőben. Mi, marosvásárhelyiek, kopjafánkat körülállva, tiszteletünkkel és szeretetünkkel neki is fejet hajtottunk.

Weszely Tibor

Vekerdi László halálára

Az egyik legjelentősebb kortársunkat veszítettük el.

Nem a nekrológok szokásos túlzása mondatja ezt most, s nem is a „halálakor mindenki nagy” kegyeletes logikája. Vekerdi László csakugyan a legnagyobbak egyike volt, s pótolhatatlan veszteség, hogy róla immár csak múlt időben lehet szólni. Az az intellektuális és morális potenciál, amelyet megtestesített, s amely gondjaink fölismerésében és megoldásában kritikus időkben is rendelkezésünkre állott, immár csak betűkké dermedt, rögzített formában jöhet segítségünkre. Maga az ember, aki új és váratlan kihívásokra is egy óriási műveltség és egy ritka jellem birtokában tudott reagálni, megteremtve az értelmezés lehetőségét számunkra is, immár nincs. Nekünk, egyelőre itt maradónak, a továbbiakban nélküle, segítsége nélkül kell megértenünk helyzetünket, eligazodnunk személyes és kollektív útvesztőinkben.

A kor, amelyben élünk, hanyatló, a fölbomlás dinamikájától vezérelt kor. Növekszik, napról napra, a kiszolgáltatottság, általánossá válik a zűrzavar, amelyet a privilegizáltak önérdékű „technikai” ügyeskedése is csak ideig-óráig tud mederben tartani, hiszen a megtévesztés és a manipuláció maga is csak a válságot növeli. Ám e sodródó pusztulásban elveszítjük még az értelmes halál lehetőségét is – életünket és halálunkat is a tőkelogika irracionálisának szolgáltatva ki. Ha valamikor, hát most kivált szükség lenne egy ereje teljében lévő, emberségét minden körülmények közt megtartó Vekerdi Lászlóra.

Egész élete és munkássága egy válságról válságra bukducsoló világban zajlott le, s ő önmagát, egyre tudatosabban, úgy alakította, hogy műszere: intellektusa e válságsorozat kihívásaira válaszolni tudjon, hogy a mindent fölbontó és beszenyenyező tendenciáknak ellene tudjon szegülni. Ehhez persze nem volt elégséges csupán a tehetség, amely neki megadatott, ehhez egy különleges, társadalmi konvenciókra fittyet hányó, a „válasz” szolgálatába állított egyéni életvitelre is szüksége volt.

Vekerdi László azonban nem volt különc, aminek láttatni szerették, hanem szabad ember. Aki orvosi diplomája birtokában is előbb matematikai kutatóintézetben, majd az Akadémiai Könyvtárban könyvtároskodott, s a hivatalos iratok szakképzettséget firtató rovatába is azt írta magáról, hogy szakképzettsége nincs. Mert védte belső szabadságát. Levonta a következtetéseket mindabból, amit megtapasztalt, s vállalta is azokat, hiszen tudta, a válság eredményeként a hivatalos intézményrendszer egyre kevésbé képes arra, hogy az autentikus tudás megteremtője és forgalmazója legyen – az autentikus tudás immár a személyes tudás, amely az intézményrendszer réseiben, a mainstream kultúra peremén jöhet csak létre. S e fölismerés kettős erőfeszítésre készítette. Egyrészt élete alakítása *sine qua non*jaként igen intenzíven és igen nagy hatásokkal integrálta magába az emberi tudás nagy tartományait: az újrégészettől a tudománytörténeten és nyelvészetten

át a matematikai tudásig és az irodalomig. Ismereteinek köre akadémiai intézeteivel vetekedett, sőt a megvalósított „interdiszciplinaritás” révén valójában még azok fölé is nőtt. De teljesítményének igazi értékét nem ez a mások esetében legalábbis gyanús „polihisztorság” adta, noha ezt nála még ellenfelei is respektálni kényszerültek. Teljesítményét valójában az méri, az jellemzi, hogy ezt a valóban széles körű, nagy tudást a közössége érdekei iránt fogékony, s mindig a „megaláztatottak és megnyomorítottak” pártjára álló embersége fogta egybe, s irányította. Erőfeszítései másik, fontosabbik összetevője, ma már látszik, ez a belülről fakadó mély humanizmus volt.

Az önmaga korlátait fölismerő s iróniával kezelő tudás, az örökké megújuló intellektus mintapéldája állt előttünk. A szerénység nála nem szerepként és nem is pózként jelent meg, hanem belülről fakadó emberi tartásként: tudása foglalataként. Beletartozott személyisége szerkezetébe.

Vekerdi Lászlót egy időben Németh Lászlóhoz s a népi írókhoz szokták volt kapcsolni. Nem alaptalanul, de mégis félrevezetően. Tőlük is tanult, eredményeiket asszimilálta, de a lényegét illetően különbözött tőlük. Az például, ami Németh Lászlót némely vonatkozásban fölöttébb problematikusá tette, őbenne egyáltalán nem volt meg: Németh Lászlóból annak legjobb jegyeit vitte tovább. S a népi írótól is sok minden megkülönböztette: intellektusa, műveltsége s a rossz kompromisszumokat elkerülő „ösztone” messze föléjük emelte. De – s ez csakugyan lényeges – továbbvitte legjobbjaiknak „népközeliségét”, életkezelő realizmusát.

Nem tudom, akad-e egyhamar kiadó, amely bő válogatásban, 8–10 kötetben egybegyűjtve kiadja a Vekerdi-életmű javát. Ma, amikor oly sok szecska nyomdafestéket kap, amikor erdők pusztulnak el a semmiért, vagy éppen a profitot hozó mérgezett betűk terjesztéséért, talán lesz valaki, aki erre a célra is tud s akar pénzt adni.

Immár csak ez, a betűkké dermedt szellem maradt meg számunkra. Sáfárkodnunk kellene tehát vele.

Lengyel András

Vekerdi-miniatűrök

Nagyon kedveltem Vekerdi Lászlót (Lacit), de nem tartoztam, nem tartozhatam abba a körbe, amelyik tanítványának mondhatja magát.

Örömmel láttam egy életművét összegező lexikoncikk felsorolásában, hogy a nyelvészet (általános nyelvészet) is azon diszciplínák közé tartozik, amelyeket Vekerdi művelt. Én alkalmazott nyelvész vagyok, inkább szervezője és kiszérelője a nyelvre is vonatkozó tudásnak. Életem azonban talán szerencsésebb (és szerencsétlenebb) volt, mint a legtöbb nyelvészé: több olyan kollégával ismerkedtem meg és kerültem barátságba, akiknek a kedvéért bármilyen diszciplínát szívesebben és állhatatosabban művelnék egy újrakezdhető életpályán.

Vekerdi László és a professzionális tudománytörténet is ilyen. Nekem azonban egyelőre annyi jutott, hogy (itt-ott bibliográfiával megtámogatott) emlékfoszlányok segítségével előhúzzak néhány képet emlékezetem fényképalbumából.

1. Indulás a *Valóság* szerkesztősége felől

Magam sem tudom, hogy mikor kezdtem bejárogatni a *Valóság* szerkesztőségébe. Lehet, hogy a Tudományos Ismeretterjesztő Társulat is hozzájárult ehhez a kapcsolathoz.

Nem voltam belső munkatárs, sőt mindennapos látogató sem. Ezért lepett meg, hogy a szerkesztő a hatvanas években Vekerdi Lászlónak egy írását ideadta nekem elolvasásra. Már nem emlékszem a cikk részleteire, arra azonban igen, hogy az interdiszciplináris jellege nagyon tetszett. A nyelvezete viszont annyira eltért az addigi (többé-kevésbé szociológia körüli) dolgozatokétól, hogy átírást javasoltam. Akkor egy életre megjegyeztem, hogy ez a szerző olyasmit tud, amit mások nem tudnak; csak egyelőre olyan nyelvezetet használ, amely nincs azonos hullámhosszon (ahogy mondani szokták) a folyóirat többi cikkével.

Ekkor mondtam pesti egyetemi hallgatóimnak, hogy Vekerdi „nagyon világos fejű ember”. Terts István szerint ez a prezentálásom indította el azóta meg nem szűnő érdeklődését Vekerdi László munkássága felé.

2. A „sárgakönyv”

Közben mindenféle keretekben találkoztunk és összebarátkoztunk. Ezt talán az is segítette, hogy olyan filozféle voltam, akit a nyelvészet több ágazatánál jobban érdekelt a művelődésnek (beleértve a matematikának) a története.

A hetvenes években mindenféle szakmai, interdiszciplináris esemény történt. Ezek jó része „mozgalmi keretben” zajlott, vagyis olyan értelmiségi jellegű tevékenység volt, amelyben kihasználtuk a meglevő szervezetek (általában az MTA, TIT, MTESZ) esernyőjét, de nem kértünk és nem kaptunk direktívákat arra, hogy mivel foglalkozunk. Így utólag könnyű volna egyszerűen a „túrt” kategóriába

besorolni ezt a mozgást. Én inkább azt hiszem, hogy ezeken az eseményeken annyira jelentős szellemi értékek nyilvánultak meg, hogy a kategorizálók inkább lepkehalóval szerették volna befogni a zümmögő értelmiségieknek ezt az áramlatát, mint T betűs taktikázással.

A magyarországi szemiotikai mozgalomról írva említettem a korabeli rendszerelméleti mozgalmat: „*Ne maradjanak említés nélkül a rendszerelméleti mozgalomnak azok a tagjai, akiktől sokat tanultak a szemiotikusok is: Hajnal Albert, Kindler József, Kiss István és Szűcs Ervin, valamint Vekerdi László, akit ide sem – sehova sem – lehet besorolni, mert ő valahogy ott lebegett a legtöbb akció mögött, mint »a korszak lelkének jobbik fele«.*”¹

A Magyar Tudományos Akadémia Elnökségi Közoktatási Bizottsága által kezdeményezett közoktatási reformmozgalmat Szentágothai János, az Akadémia akkori alelnöke (későbbi elnöke) irányította. Ennek a szertágazó munkálatnak a záródokumentumát – minden hátsó gondolat nélkül – „fehérkönyv”-nek neveztük. (Erről legutóbb Kontra György munkájával kapcsolatban írtam.)² Ez a fehérkönyv tartalmazta egyebek között annak a – hasonlóan interdiszciplináris – tanulmánygyűjteménynek a tanulságait is, amelyben az anyanyelvi nevelés ügyében rendkívül széles körű szerzői gárda fogott össze. Borítójának színe alapján ez utóbbi volt a „sárgakönyv”.

A sárgakönyv szerzői közül itt csak azoknak a nevét sorolom fel, akik nem voltak hivatásos nyelvészek: Buda Béla (szociálpszichológus és kommunikációkutató orvos), Genzwein Ferenc (oktatásirányító matematika-fizika szakos tanár), Kelemen János (filozófus), Martinkó András (irodalomkutató), Mérei Ferenc (pszichológus), Montágh Imre (beszédpedagógus), Paczolay Gyula (vegyésszermérnök), Ujfalussy József (zeneesztéta), Varga Tamás (matematikus), Vargha Balázs (író és irodalomtörténész), Vekerdi László (művelődéstörténész) és Voigt Vilmos (folklórkutató).³

A kötetben a szerzők nevének egységes betűrendjében sorakoznak az egyénilleg felkért és az intézményes okokból szereplők írásai. Tíz kiemelkedő gondolkodótól kértünk egyéni szakvéleményt, ezek egyike volt Vekerdi László tanulmánya.⁴

Ez a dolgozat: friss interdiszciplináris tájékozottságot mutató szakértői javaslat, művelődéstörténeti ihletésű invokáció, pamflet és társadalomkritika. Olyan irányban nyitja ki az ablakot (Ady Endre, Arany János, Fülep Lajos, Illyés Gyula, Karácsony Sándor, Kodály Zoltán, Móricz Zsigmond, Németh László, Petőfi Sándor, Sütő András, Szabó Magda, Szabó T. Attila és Weöres Sándor világára),

1 Szépe György: *A szemiotika diszciplinájáról és annak művelőiről* (Megjegyzéssorozat). In: *Janus*, vol. X, fasc. 2, pp. 45–51; az idézet: p. 47 (Pécs, 2002 tavasz).

2 Szépe György: *Az akadémiai közoktatási reform mozgatója*. In: Frenyó István (szerk.): *Kontra György*. Oktatókutató és Fejlesztő Intézet / Országos Pedagógiai Könyvtár és Múzeum. Bp., 2008. pp. 66–75.

3 Szépe György (szerk.): *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséért. Tanulmányok, szakvélemények, javaslatok*. Tankönyvkiadó, Bp., 1976. 364 p. [Második kiadás: 1979]

4 Vekerdi László: *Az anyanyelvi oktatás korszerűsítéséről*. Lásd a 3. számú jegyzetet, pp. 305–327. [Nem tévedés: a tanulmány csaknem ugyanazt a címet viseli, mint a gyűjteményes kötet.]

ami abban az időben nem volt divatban. Micsoda koordináták közé sikerült elhelyeznie a magyar anyanyelv oktatásának ügyét!

S végül: ez a tanulmány kiválóan „alkalmazható nyelvészet”.

De mindenekelőtt: programadó esszé; talán egyike Vekerdi László ritka kitarulkozásainak. Ma is gyönyörű és elgondolkodtató olvasmány.

3. Egy incidens Sopronban

A MTESZ keretében működő Neumann János Számítógéptudományi Társaság Rendszerelméleti Szakosztálya 1973. június 11. és 14. között Sopronban rendezte meg kongresszusát, amely az említett interdiszciplináris mozgalmak sorában kiemelkedő esemény volt. Ezen a kongresszuson felszólalt Vekerdi László is. Az előadás közben elkapta a hév, és az akkori viszonyok között szokatlan élességgel tett szóvá jó néhány tudományos visszasságot. Olyan egyértelműen beszélt, hogy lehetetlen volt kibújni az állásfoglalás alól. A közönség túlnyomó többsége egyetértett Vekerdi Lászlóval; ez jól is esett neki.

Szót kért azonban egy rendszerkutató katona, aki visszautasította a felszólalás tartalmát és stílusát. A katonai hozzászóló (akinek sem műveltségét, sem szubjektív érzéseit nem bíráljuk, akkor sem tettük) ezt megelőzően feltűnést keltett a kongresszuson azáltal, hogy az ő saját rendszerkeretének a tankot, vagyis a harcocsit nyilvánította.

Ezt a vitát éppen nekem kellett moderálnom. Hirtelen visszaemlékeztem arra, hogy a terem bejárata előtt tábla hirdeti: „Zárt ülés”. Valami rémlett, hogy létezik egy korábban megjelent hivatalos dokumentum,⁵ amely állást foglalt a kutatás szabadsága mellett. Én ehhez a gondolatkörhöz kapcsoltam a „zárt ülés”-t, ahol senkinek sem kell korlátoznia magát ilyen vagy olyan okokból. Az ilyen dokumentumokról a napi sajtóból értesültem, de valahogy a levegőben volt, hogy ezeket a határozatokat fel lehet használni a reformok és a tudományos viták meg a kritika érdekében (mint Wesselényi Miklós tette valaha a nemesi kutyabőrével).

A résztvevők megértették, hogy lehetséges, sőt létezik is némi védelme a kiborulás szabadságának, ha éssen vagyunk. Jogosnak bizonyult Vekerdi László „kiborulás” formájában előadott szövege; és senkinek nem származott belőle baja.

4. Civitas dei

A nyolcvanas években a föntebb már említett akadémiai irányítású közoktatási reformerek figyelme kiterjedt a nevelők képzésére is. Végső soron (más tényezőkkel együtt) ez a törekvés hozta létre a Pécsi (akkor Janus Pannonius) Tudományegyetemet s azon belül is annak Tanárképző Karát.

---

5 A Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottságának tudománypolitikai irányelvei. In: Vas Henrik (szerk.): *A Magyar Szocialista Munkáspárt határozatai és dokumentumai*. Kossuth Kiadó, Budapest, 1971. pp. 335–367. [Most (2009-ben) megtaláltam. Elolvastam a szöveget, találtam ezekben az irányelvekben jó néhány passzust, amelyek különféle korokban lehettek érvényesek; akkor épp az újszerűségük keltett figyelmet.]

Többen azóta is kötődünk Pécshez, bár az első nagy reformer korszak – amit *civitas deinek*, vagyis a lehetséges legjobb egyetemnek álmodtunk – már elhalványodott a történelem sodrában.

Amikor odakerültünk néhányan, akkor a pécsiekkel együtt sokféle elképzelést forgattunk a fejünkben, csak úgy: magunk között. Nagyon hiányzott például a friss diszciplínákat és interdiszciplínákat összefogni képes tudománytörténet. Fölvetődött, hogy jó volna meghívni Vekerdi Lászlót egy ilyen kutatás koordinálására. Ezt a kutatócsoportot (külföldi ihletésre) a pécsi egyetemi könyvtárral terveztük összekapcsolni. Mivel Vekerdiről tudtuk, hogy könyvtáros, arra is gondoltunk, hogy miért ne lehetne ő a pécsi egyesített egyetemi könyvtárnak az irányítója, s egyúttal a tudománytörténetnek az előadója.

Az ötletsornak ezen a végén bukott el a terv. Én hoztam szóba (természetesen „nem hivatalosan”) Lacinak, hogy mit szólna hozzá. Annyira tiltakozott a főnökségnek a legkisebb látszata ellen is, hogy rájöttem: ez nem járható út. (Az már szóba sem került, hogy elhagyná-e Budapest kedvező könyvtári körülményeit.)

Attól kezdve értem, hogy Vekerdi László magányos partizánként, végletes szerénységben tudta megélni – bocsánat, hogy kimondom – próféataságát. Ő erre alighanem azt mondta volna, hogy „marhaság”, de egy „messzehangzó kürttel felszerelt oszlopos Simeon” címkét alighanem elfogadott volna – befelé mosolyogva.*

Szépe György

---

* Még egy ötödik rögzítendő esemény is eszembe jutott, de annak az írásbeli emlékeit igen nehéz lenne előkeresni az időközben megszűnt intézmény, az MTA Tudományos Minősítő Bizottsága fennmaradt iratai közül. Az Akadémiának az 1970-es években volt egy akciója a TMB korszerűsítésére. A bizottság megrendelésére kérdőíves felmérést végeztem különféle érdekelt csoportok tagjai között. Kontrollként szükségesnek láttam két olyan kollégát is megkérdezni, akiket az egész tudományos világ kiváló tudósnek tekintett, de nem rendelkeztek a TMB által adott tudományos fokozattal. Az egyik Vekerdi László volt, aki sem addig, sem később nem szerzett ilyen fokozatot: orvosi diplomájával a hivatalos tudományosság közkatona maradt. (A történelem fordulata révén: „Széchenyi-díjas” közkatona.)

Egy lírikus halálára

Vekerdi László emlékezete

Miben hasonlít egymáshoz VII. Gergely, Berzsenyi Dániel és Thomas Babington Macaulay? A középkori pápa, a magyar költő és az angol esszéíró? Természetesen semmiben. Kivéve azt az egyet, hogy Németh László mindhármukról írt: történeti tanulmányt, színdarabot, életrajzot, és ettől mindhárman igen-igen hasonlósákká váltak egymáshoz. Annyiban legalábbis, amennyiben a szerző önmagához, Németh Lászlóhoz érezte hasonlatosnak mindannyiukat. De fel ne cseréljük az okot az okozattal! Németh azért írt róluk, mert már eleve magához hasonlatosaknak ismerte meg őket. Egyiket erkölcsi igényében, a másikat alkotói magányában, a harmadikat olthatatlan olvasási lázában. Úgy közelített, azért közelített alakjaihoz, hogy a saját eszményi céljait, ideálképét, önmaga fölötti emberi és alkotói modelljét megfesthesse. Így tekintve, ezek az adataikban és részleteikben rendkívül megbízható, filológiai alapos, az ábrázolt kort híven megjelenítő írások lírai alkotások. Szándékukban líraiak.

Az enciklopédikus felkészültségű tudománytörténész, a kutató orvosból a befogadás lángelméjévé lett olvasó, a csodás szorgalmú tudásterjesztő, Vekerdi László, Németh Lászlónak volt tanítványa, hű segítője, bátor követője. Erről Németh Lászlónak nem egy hálás megjegyzése tanúskodik, szólva „a legkiválóbb receptív elméről”, és a másik oldalról ezt bizonyítja Vekerdinek Némethről szóló, nehéz időkben megjelent, a hatalom keserűen értetlen rosszallását kihívó könyve.

A gyász órája nem az áttekintő elemzése. Vekerdi terjedelmes és igényes életművét különben sem volnék képes minden szögletében: a középkori várostörténettől a mai magyar irodalomig, az antik matematikától a kortársi tudományfilozófiáig terjedő analíziseit, ismertetéseit és vitáit akár a legszerényebb értelemben is méltatni.

Ő maga a legszívesebben azt állította magáról, hogy ő a tudománytörténet történésze. A saját tevékenységének ez a szerény (szerényen csengő) meghatározása, azt hiszem, a Mester példáját tükrözi. Mert ő is lírikus volt. Azt a mozzanatot akarta megtalálni, ahogyan az ész megérti a természet jelenségeit, majd az elemző intellektus rendet tesz a megértés elemei között. Minden részlettanulmányában, vitájában ezt kutatva, a maga harcait írta meg: azt, ahogyan ő próbálta egyre jobban, egyre mélyebben megfejteni a tudományos gondolat kibontakozását. A történetek történeteit elemezve a saját gondolkodásának a történeteit írta meg.

Harminc éve lesz annak lassan, hogy a *Természet Világa* megkérte, próbálná „néhány könnyed tudománytörténeti példával illusztrálni, hogy a tudományok fejlődésében milyen gyakran nőttek ki jelentős eredmények és elméletek a maguk korában alig elfogadott vagy éppen megvetett és perifériára sodort elképzelésekből”. Az esszéírásnak ezt az „alkalmát” látható örömmel használta ki. „Tévedni tudni illik?” – kérdezi

a tanulmány címében, majd egy sokszólamú zeneműben zendíti rá a választ; egyszerre ír a tudomány fejlődésének ellentmondásairól, benne a legnagyobbak egymás hangját meg nem halló süketiségéről, a tudománytörténet írásának az átalakulásairól, az ezeket kísérő vitákról, és az eredmények – tudományosak és tudományfilozófiaiak – gyors elutasításáról, lassú elfogadásáról, végül beépüléséről a szakmák közgondolkodásába. Galilei és Kepler, Gassendi és Harvey, Wegener és Velikovsky, Thomas Kuhn és Lakatos Imre... az olvasó kapkodva szedi a levegőt. Kétségen kívül kissé meredek a kapaszkodó, de a szerző egyenes úton vezet bennünket. A történetek, a történetek történetei, a kutatói és a történetész módszerek egymásra utaló fejlődése ugyanarról szólnak. A racionális gondolkodás hatalmas vállalkozásáról.

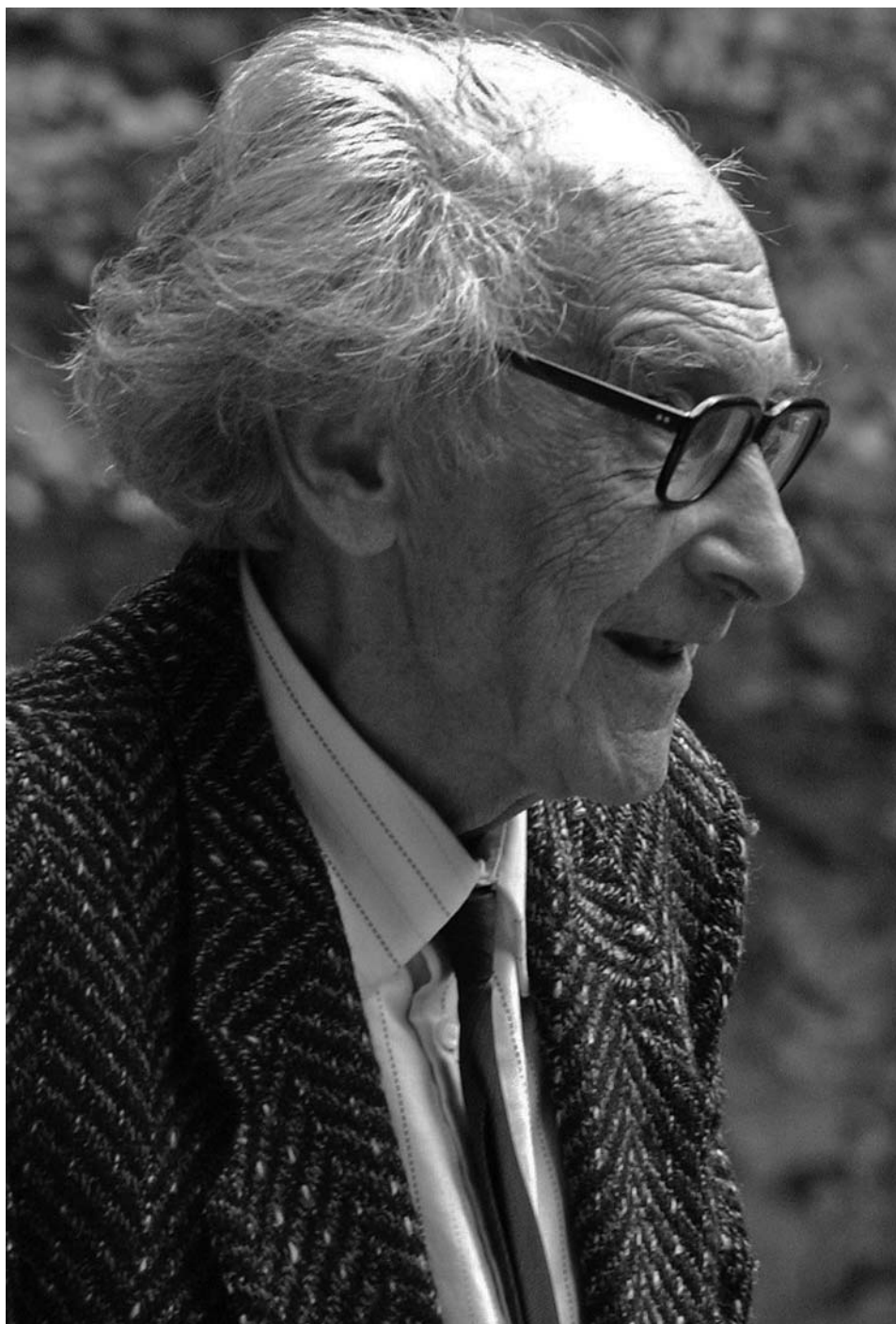
Sok évvel ezelőtt Vekerci azzal tisztelt meg, hogy reflektált egy tanulmányomra. Én azt nehezményeztem, hogy olyan szerzők, köztük igen kiválóak is, írnak természettudományos kérdésekről, akik maguk nem kínlódták meg ezeknek a problémáknak a megértését. Visszautasította ezt a megjegyzést: a látszólag kívülálló is elmélyülhet valamelyik (akármelyik) szakterület mégoly speciálisnak tetsző kérdésében. Akkor arra gondoltam, hogy az ő hatalmas ismeretanyaga és fejedelmi szorgalma jogosítja fel erre a véleményre. Tévedtem; nem a tudását és alaposságát, hanem szándékait illetően. Az ő szintjén és igényei mellett mindvégig a kutató elme kalandja volt vizsgálatának tárgya. Ebben pedig biztosan nem volt kívülálló – ezeket a kérdéseket keményen megkínlódtá.

Gondolom, így jutott el a matematika történetéhez is. Itt találta meg a gondolat fejlődésének a laboratóriumi tisztaságát. Aminek a megértéséhez, bemutatásához és mindenekelőtt: élvezetéhez nem volt szüksége arra, hogy maga is alkotó matematikus legyen.

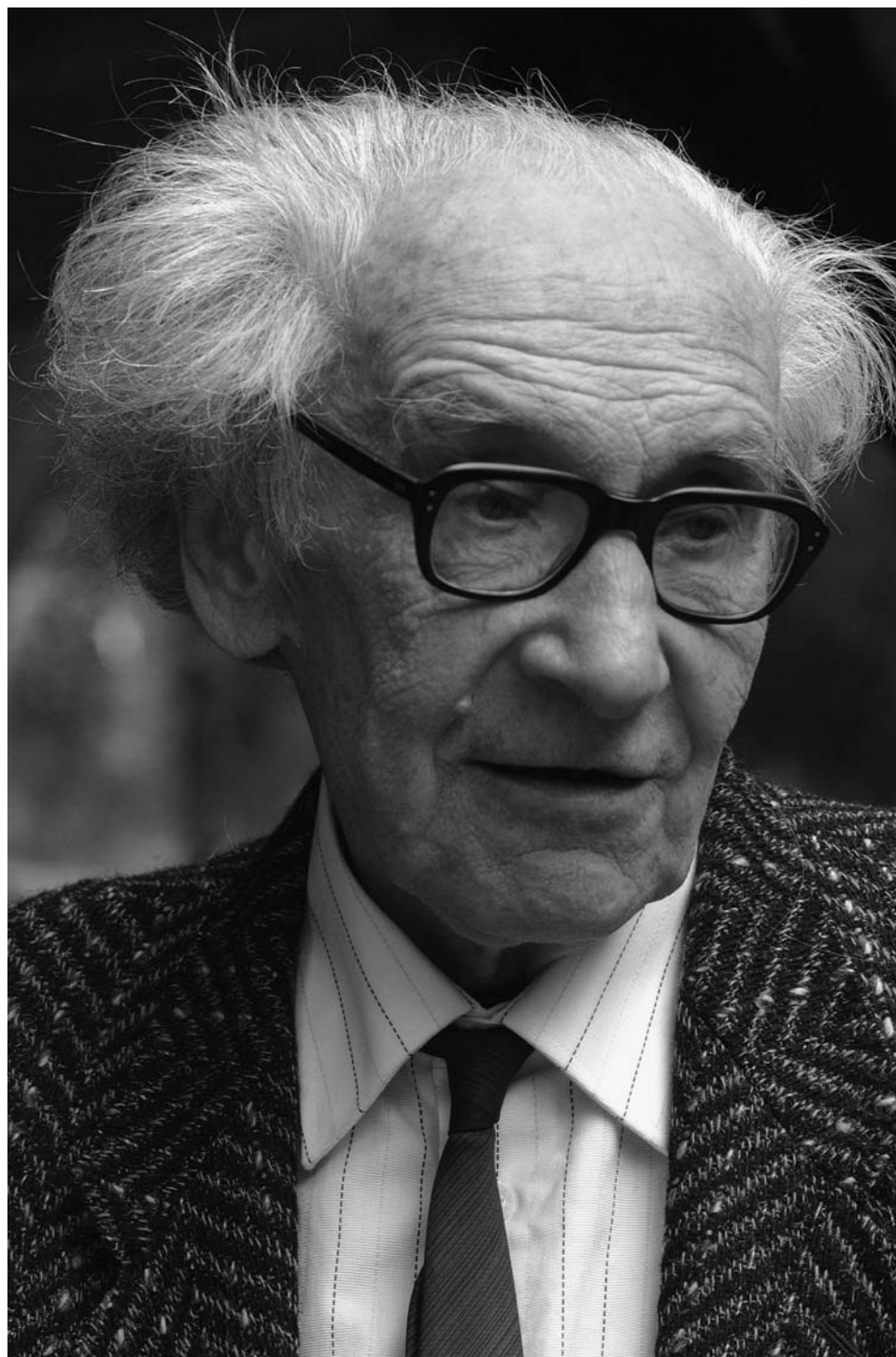
Amitől irtózott, az a homály volt; a kifejezésben, a gondolkodásban, de mindekelőtt a szándékban. Goya rajzán a szundikálóra rátörő förtelmes démonok – ne szundítson el az ész! Ne álmaink gondolkozzanak helyettünk! Csak ami a ráció, a tudatos mérlegelés előtt megáll, csak az méltó hozzánk, csak abban nyugodhatunk meg. Ezzel bizonyára nem mindenki ért egyet, nemcsak a művész nem („*Szent örületben a költő szeme...*”), de talán az intuíciójára büszke természetudós se egészen. Aki persze álmait a ráció legszigorúbb mérlegére kell, hogy vesse. Ő azonban ebben – az új miszticizmusok, ezotériák és vajakolások megújuló támadása idején – nem volt hajlandó megalkudni.

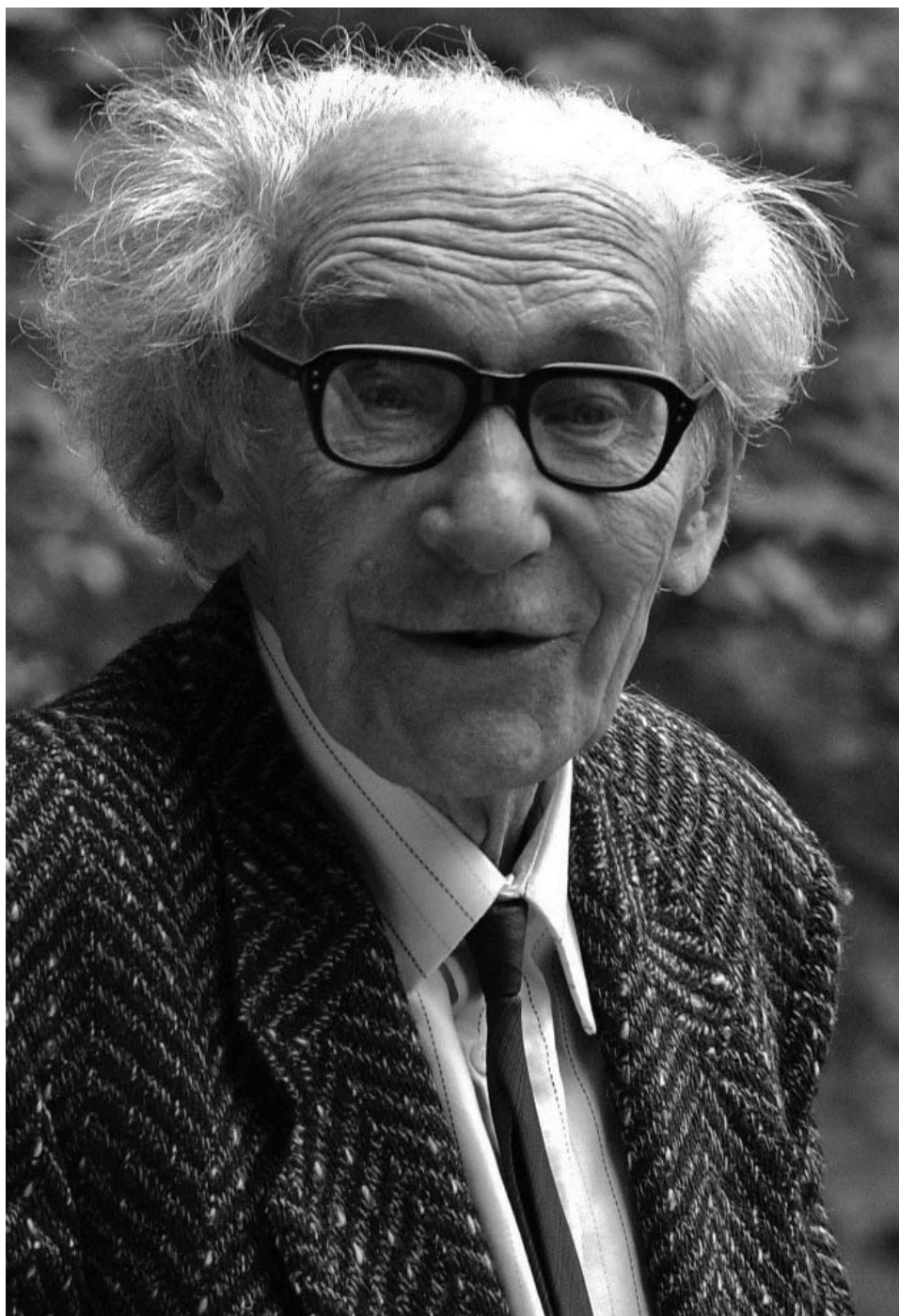
Megalkudni mással se, semmivel se volt hajlandó. Alkatából fakadóan ellenzéki? Mintha a saját, hajlékonyabb lelkiismeretünket akarnánk megnyugtanni ezzel a szóval. Inkább azt mondanám, ha mégoly avultnak hangzik is: alkatából fakadóan kérlelhetetlenül tiszta jellem.

Schiller Róbert

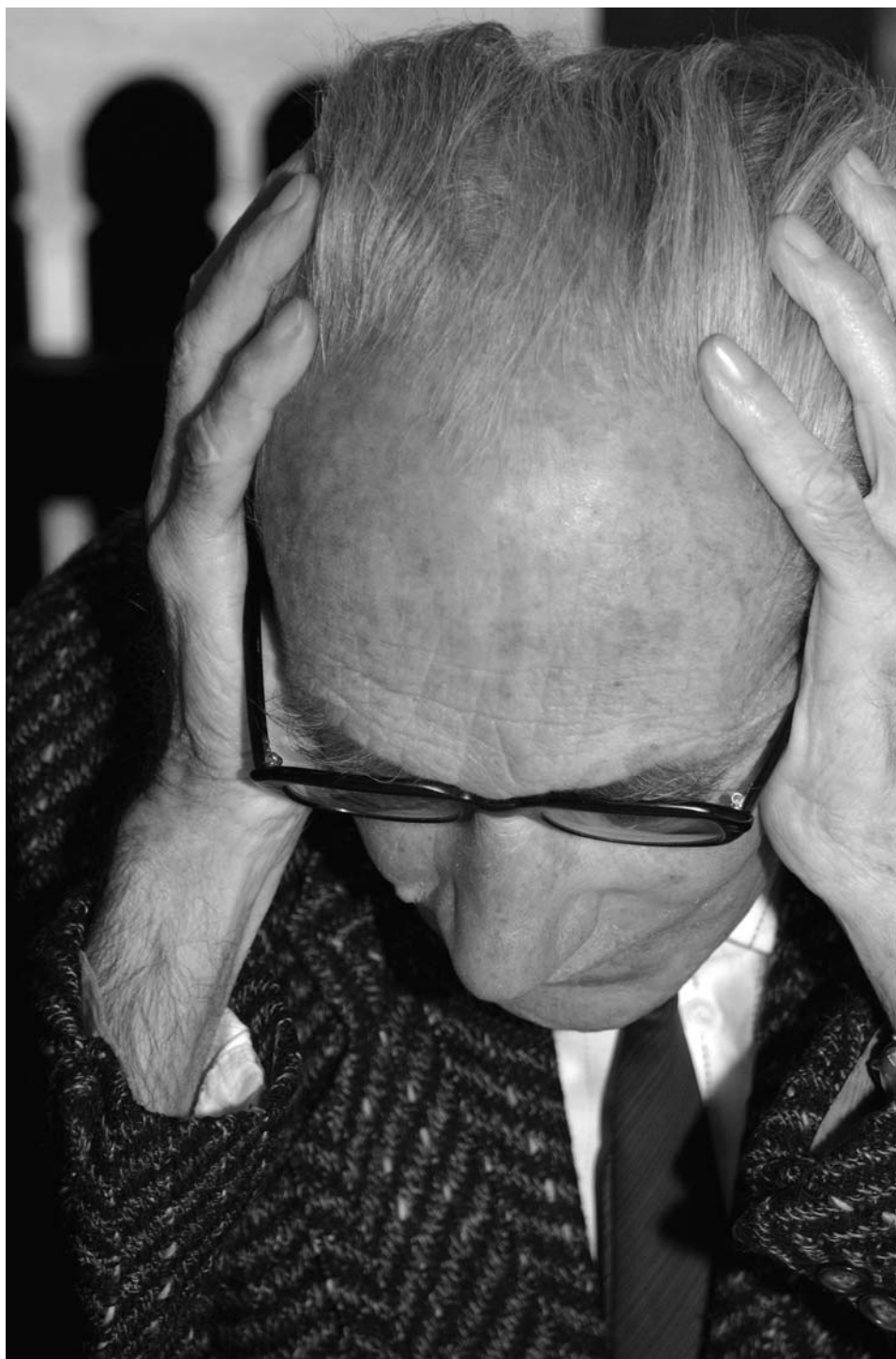

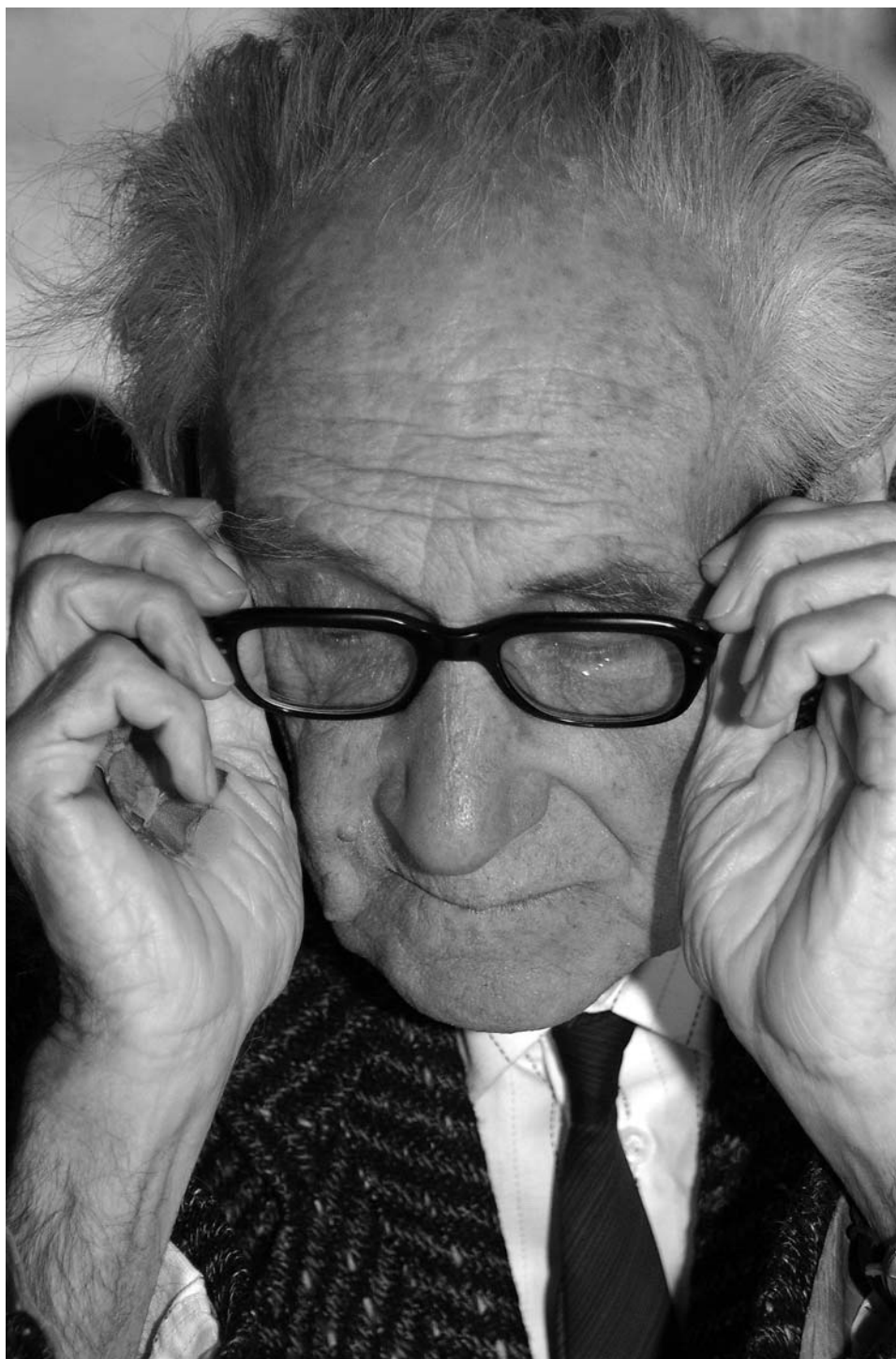
Vekerdi László (Bahget Iskander fotói 2004. július 15-én, Vekerdi László 80. születésnapján készültek, a kecskemét-hetényegyházi Nyíri erdőben, illetőleg Bahget Iskander kertjében.)

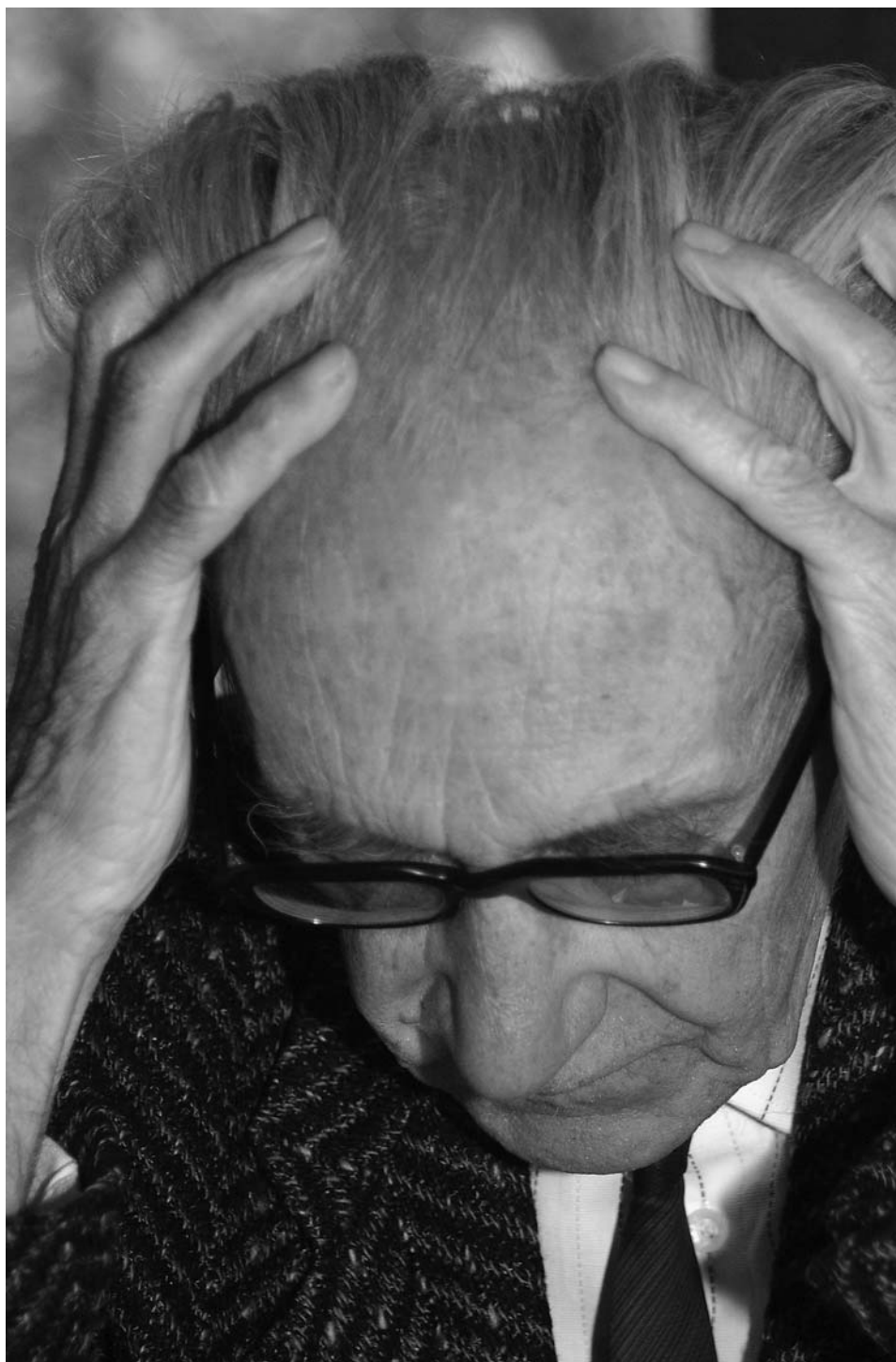

Vekkerdi László írásai a Forrásban

- Varga Domokos: Fiúk falva. A regény ismertetése 1973. 3/92.
- Vekkerdi László–Bakos István: Önismeret és kutatás. A magyar néprajztudomány helyzete, kutatási területei és lehetőségei. Az amatőrök érdeklődése és gyűjtőmunkája 1975. 7–8/21.
- Magyar népdalok. Szerk. és bev. Ortutay Gyula. Vál. jegyz. ell. Katona Imre 1976. 9/79.
- „Nappél és éjfé” vagy „Boldog látomások”? Képes Géza: Nappél és éjfé. Tornai József: Boldog látomások. Erdélyi Zsuzsanna: Hegyet hágék, lőtöt lépék. Erdélyi Zsuzsanna: Archaikus népi imádságok. Sámándobok szóljatok. Csikóink kényesek. Táncol a hullámsapkás tenger című népköltészeti gyűjteményekről 1978. 7–8/84.
- Balassa–Ortutay: Magyar néprajz. Balassa Iván és Ortutay Gyula monográfiája 1979. 11/78.
- Kósa László: Rozmarinkoszorú. Folklórgyűjtemény 1980. 6/80.
- Bartók – Németh László világában 1981. 3/44.
- Hajdú Péter–Domokos Péter: Uráli nyelvrokonaink 1981. 6/90.
- Tanú, nemzedék, szerep és ember. Németh László 1982. 9/58.
- „...Addig élünk, míg nem feledjük, mik vagyunk” (Kodály történelemszemléletéről) 1982. 12/70.
- A Pincenaplóról. Nagy Lajos műve 1983. 2/38.
- Hornyik Miklós: Beszélgetés írókkal. Kiemeli a Weöres Sándorral, Illyés Gyulával, és Ottlik Gézával készült interjút 1983. 6/81.
- „Mondd meg mi nyugtalanít, megmondom mi vagy”. Fülep Lajos művészetfilozófiai nézetei 1985. 1/57.
- Embertudomány – kultúrák – történelem (A kulturális antropológia kihívása). A kultúrakutatás irányzatai. 1986. 4/16.
- Érvényes példák, tanulságok – vitatható általánosítások. Karácsony Sándor: A magyar észjárás című könyvéről 1986. 5/22.
- Kelet-európai írástudók és a nemzeti-nemzetiségi törekvések (Tűnődések Gáll Ernő könyvéről) 1987. 11/78.
- Vita az élet értékéről és minőségéről. „Honnan cipel a sors – s e három egér?” 1987. 12/33.
- Az okkult igézetében. A témáról megjelent hazai kiadványok bemutatása. Asztrológia, alkímia, misztika 1988. 8/84.

- Magyar agrártörténeti életrajzok. Szerk. Für Lajos és Pintér János. 1. köt. A–H 1988. 12/84.
- Hornyik Miklós: Titokfejtők. Tanulmányok, interjúk. A jugoszláviai magyar irodalom, főként Szenteleky Kornél irodalomszervező tevékenysége; Mészöly Miklós prózája 1989. 1/69.
- Európa változó őstörténete. Szemle a tárgy külföldi szakirodalmából 1990. 2/81.
- Sándor Iván: Vízkeresztől Karácsonyig. Az 1989-es esztendő. A Forrásban folytatásokban közölt esszénapló könyv alakban 1990. 10/81.
- A *Sorskérdések* árnyékában. Németh László kötetének elemzése 1991. 4/16.
- Legenda Nagy Lászlóról. A történeteket összegyűjtötte: Albert Zsuzsa. Rádióbeszélgetés 1991. 04. 18. Résztvevők: Domokos Mátyás, Fodor András, Gulyás Klára, Keresztury Dezső, Tüskés Tibor, Vekerdi László 1991. 7/42.
- „Egy szükséges és lehetséges közép-kelet-európai tudat jegyében...”? Reflexió Gáll Ernő: Értelmiség, nemzetiség, erkölcs című cikkére (Tiszatáj 1991. 11. 67–75.) 1992. 4/36.
- Vannak-e még partok és csillagok? Anket a Tanú megjelenésének 60. évfordulóján. Vélekedés a magyar társadalom helyzetéről, jövőjéről 1992. 9/50.
- Borúra derű? Lengyel László: Tépelődé. A rendszerválás politikai-gazdasági-társadalmi problematikája. Gyűjteményes kötet 1992. 10/78.
- Metaforák helyzetünkre. Műhelyek és műhelygondok. Domokos Mátyás műsora. A magyar irodalom helyzetéről. A Forrás 1992. májusi számában közölt cikksorozathoz kapcsolódó rádióbeszélgetés, 1992. 06. 11. Résztvevők: Balassa Péter, Csiki László, Füzi László, Sándor Iván, Vekerdi László 1993. 2/67.
- Magyar lovagkor? Egy „operatív” politikai elit „hiánya, szükségessége és feladatai” Magyarországon. A 12–13. század hatalmi-kulturális viszonyai 1994. 3/100.
- A tudományos „Téli bárány”. Tóth Ágnes: Telepítések Magyarországon 1945–1948 között 1994. 8/88.
- Európa „három történeti régiója” között – „valahol utat tévesztettünk?” Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról c. műve nyomán, a közép-európai államok viszonyairól. Ilia Mihályt is köszönti 60. születésnapján 1994. 9/85.
- „Kisebbségben” – „Európa három történeti régiójáról”. Németh László könyvének, Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történeti régiójáról, és Az utolsó Árpádok c. könyvének gondolatmenete 1995. 3/21.
- Kötetbíráló és köszöntő a Természettudományi Közlöny 125. évében 1995. 5/105.
- Centrumok és perifériák. Immanuel Wallerstein Modern világrendszer című műve alapján 1995. 7/45.

Tizenkét fejezet Németh Lászlóról. Monostori Imre: Minőség, magyarság, értelmiség	1995. 9/93.
Az Aranymosós öröme és remény(telen)sége. A költő és műfordító Buda Ferenc	1996. 11/25.
„A teljesség igénye nélkül”. Szekér Endre: Buda Ferenc	1997. 7/84.
„...Honját a hazában”. A haza fogalom tartalma a magyar irodalomban. Főként Szabó Zoltán: Szerelmes földrajz c. könyve és Cs. Gyimesi Éva: Honvágó a hazában c. műve nyomán	1998. 3/88.
Következik valami a történelemből. „Quod omnes tangit, ab omnibus approbetur” /Szűcs Jenő: Vázlat Európa három történelmi régiójáról/	1999. 3/88.
Herczeg János – Staar Gyula: Európa és Cserhátszentiván. Beszélgetés Vekerdi Lászlóval. /A hetvenöt éves V. L. köszöntése/	1999. 7/8/88.
Matematika-haza. (A Természet Világa – Természettudományi Közlöny 129. évfolyamának matematikai különszámáról)	1999. 11/89.
A Család. (Németh László)	2000. 1/72.
„Amiről nem lehet beszélni, azt ki kell mondani” (Későrecenzió Sándor Iván „Ködlovas”-áról)	
/A 70 éves Sándor Iván köszöntése/	2000. 3/9.
Minos trónusán ülni (Schéner Mihály: Magyar Játékfundamentum)	2000. 12/86.
„Semmi sem oly közös, mint jövőnk” (100 éve született Illyés Gyula)	2002. 11/34.
Közjóra való törekedések. Benkő Samu hetvenöt éves	2003. 2/30.
A kör négyszögesítése. Staar Gyula: Matematikusok és teremtett világuk	2003. 5/91.
Ilia (A 70 éves Ilia Mihály köszöntése)	2004. 9/50.
Staar Gyula: Fizikusok az aranykorból	2006. 9/101.
Isten szalmaszálán. Buda Ferenc legszebb versei (A hetvenéves Buda Ferenc köszöntése)	2006. 11/36.
Staar Gyula – Vekerdi László: Múló szerelem volt a matematika?	2008. 3/81.,
Beszélgetés Vekerdi Lászlóval. Első és második rész	2008. 4/109.
Domokos Mátyás hármaskönyve	2008. 9/101.

Vekerdi Lászlóról a Forrásban

Borbándi Gyula: Néhány gondolat Vekerdi László hetvenedik születésnapja ürügyén. (Irodalomtörténész, tudománytörténész)	1994. 7/73.
Géczi János: Ezer veszprémi naplemente. 87., 89. Vekerdi Lászlónak	1994. 7/76.
Füzi László: „A szellem: rendező nyugtalanság”. Vekerdi László hetvenedik születésnapjára. (Sokoldalú tevékenysége)	1994. 7/77.

Szántó R. Tibor: Értés és megértés. Vekerdi László: Tudás és tudomány. Tanulmányok	1996. 1/60.
Bahget Iskander: Vekerdi László portréja /fotó/ (A hetvenöt éves V. L. köszöntése)	1999. 7/8/90.
Sándor Iván: Vekerdi-napló 2. (A hetvenöt éves V. L. köszöntése)	1999. 7/8/97.
Fried István: „költőkirály” a(-z anti-) modernitás antinómiái között. (A hetvenöt éves V. L. köszöntése)	1999. 7/8/101.
Bahget Iskander: Íróportrék. Vekerdi László /fotó/	2003. 7–8.
Schiller Róbert: Vallomás Vekerdi Lászlóról	2004. 5/97.
Terts István: Vekerdi László példája?	2004. 7–8/128.

Összeállította: Vasné Mészáros Katalin

Töredék

Vekerdi Lászlóról

Míg élt, többször is írtam róla. Kerek, szabályos írásokat, történetekkel, anekdotákkal. Most, a halálát követő napokban nem tudok róla kerek történeteket írni, csak pár töredéket. Hosszas gondolkodás után az okát is megértettem ennek a jelenségnek. Akkor ő maga ott állt az írás mögött, a léte formálta egészé az, legalábbis számomra, ami akkor is töredék volt.

Most, a halála után éreztem meg, milyen keveset tudok róla.

Magányos volt. A magyar szellemi élet egyik legmagányosabb gondolkodója, közben a kevés párbeszédteremtők egyike, írta róla Sándor Iván. Azok, akik közel álltak hozzá, akik egyáltalán látták, hogy mit csinál, mivel foglalkozik, párbeszédek közben látták, ha tetszik, fölvelt-fölvállalt szerepeiben. Most, hogy meghalt, eltűntek a szerepek, most kellene róla tudnunk mindazt, amit már soha nem tudhatunk meg. Nem tudom, beléphetett-e volna bárki abba a térbe, amelyik a szerepei, tudása, szereplései mögött húzódott meg, nem tudom, hogy engedte-e volna, hogy valaki belépjen ebbe a térbe.

Nem életútinterjúkra, hanem egyszerű emberi beszélgetésekre gondolok.

Sokat tudott, nyelveket, matematikát, fizikát, orvostudományt, irodalmat, történelmet, de még inkább az összefüggéseket ismerte. S mivel ismerte az összefüggéseket, ezért kicsit az időn kívül is létezett. Mesteri, volt ahogy 1990-ben(!) összefoglalta a rendszerváltás drámáját: *„Hiszen tudjuk, mi következik: cselszövések, csalások, hízelkedések, átmentések, árulások, gyűlölködések, pártharcok, polgárháború, halál. Mert úgy látszik, általában így van ez, amikor erős kollektív emocionális-közérzeti tényezőkhöz járul az az egyszerű tény, hogy Octavius Rómába érkezett.”* (Ezt a jelenségekört számos későbbi példával illusztrálja Fried István Vekerdi Lászlóról írott tanulmánya.)

Ezért, az időben és az időn kívül is létezve tudott együtt élni Galileivel, s ezért írta a Galilei-könyv címébe: *Így él Galilei.*

Ahhoz, hogy eltávolodjon az időtől, sokat meg kellett élnie. Háborút, egyetemeket, népi kollégiumokat, a Fülep Lajossal, Karácsony Sándorral, Szabó Árpáddal, Németh Lászlóval való kapcsolatát, a nemzedéktársaival, Fodor Andrással, Domokos Mátyással, Tüskés Tiborral való barátságát, a történelem hullámszását '45 után, az orvosi létet, eltávolítását az egyetemről 1957-ben, kirúgattatását a Matematikai Kutató Intézetből a Németh Lászlóról írott könyvének megjelenése után, a könyvtárosi létet, azt, hogy feldolgozza a „szakképzettsége nincs” helyzetet, megteremtve magának a szabadság állapotát. Állandó, évtizedeken átnyúló nagy barátságai is voltak, én ilyennek látom az Ilia Mihállyal való kapcsolatát.

Nemcsak őt próbálom megérteni, hanem más idősebb barátomat is. Jobban bírták-bírják az ütközéseket, mint ahogy én bírom vagy a nemzedéktársaim bírják. Azt hiszem, a mi magatartásunk már a Kádár-rendszer következménye.

A nyilvános ütközések kiiktatódtak a társadalom életéből, mindent hátulról, alattomosan intéztek el.

Néha szó szerint elintézték mindent.

Magányos volt, mondom, mégis mindig kis köröket szervezett maga köré. Nem csak őt, ezeket a köröket sem ismertem teljes egészében. Visszafelé kellene követnem az életét az időben ahhoz, hogy lássam az általa megteremtett kapcsolati hálót. Nem teszem ezt meg, mert nem tudom megtenni, az életét nem láttam azzal a részletességgel, hogy erről beszélhetnék. A nyolcvanas évek közepétől ismertem személyesen, azt láttam, hogy három lapot, három akkori lapot, a *Tiszatáj*at, az *Új Forrást* és a *Forrást* éppen az ő személye kapcsolt egymáshoz. Azt is láttam, hogy szoros kapcsolatot tartott a „természettudományos” lapokkal, a *Természet Világával* és az *Élet és Tudománnyal* címet viselő lapokkal, rajtuk keresztül sok fontos tudósról és sok fontos könyvről írhatott. A *Forrás* és a *Természet Világa* közötti kapcsolat is az általa teremtett háló alapján jött létre.

Összetett alkatú ember volt. Mások írói életművet teremtenek az ilyen alkatra. Írt ő is, szépirodalmat is, de ezt a hajlamát elfojtotta magában. Tudományos, szakés esszéírói életművet teremtett, de egész életében az alkata irányította.

Az előbb jellemeztem az életművét, azt hiszem, rosszul tettem, a hagyományos szavakkal, kifejezésekkel nem lehet leírni azt, amit megteremtett.

Felismerhette, hogy a mi korunk már nem biztosítja az alkatok kibontásának lehetőségét, nyilván ezért fejezte ki önmagát a tudomány történetén keresztül.

Összetett alkat: számomra ez az ellentmondások egy alkatba sűrűsödését jelenti. Bárhol ütöm fel az írásait, egymással ütköző jelenségeket, kifejezéseket veszek észre. *„Németh László gondolkozásának leginkább bartóki vonása az, hogy tudta: a való megközelíthetetlen az igazság megátalkodott szeretete nélkül”* – mondta Németh Lászlóról. A Nádor Tamásnak adott interjúbán, a *Galilei*-könyv után mondta: *„Nem biztos, hogy föltétlenül azt kell követni, akinek igaza van. Mert a világ nem csak ilyen, de nem is csak olyan vagy amolyan. A világ véletlenekből áll. Divatosan fogalmazva: mindez valójában determinikus káosz, mi több, a fraktálgeometria játékaiból tevődik össze. Ezért is kell a jó előre kijelölt útról letérni. Ezért kell merni eltévedni.”*

Életét számos vonatkozásban valóban a véletlen irányította, a nagy váltások mögött sokszor húzódott meg a véletlen. Egyről maga is beszélt, a nevével összekapcsolódott, *A véges végtelen* címet viselő rádiós előadás-sorozatáról ezt mondta Staar Gyulának és Herczeg Jánosnak: *„Az is a véletlen műve volt. A Magyar Rádióban egy kultúrtörténeti vetélkedőt tartottak diákoknak. Meghívtak zsűritagnak, János fölfigyelt az ottani »szereplésemre«, megjegyzéseimre, értékeléseimre. Hívott, üljünk le a Rádió büféjében egy kávéra, s ott rábeszélte erre a sorozatra.”*

Nem tudom, szabad-e bárkiről így, őt kívülről nézve írni. Nem tudom, írhatok-e Laci bácsiról így, őt kívülről nézve, amikor barátságunkat, közös munkáinkat éppen az érzelmi azonosulás jellemezte.

Vekerdi Lászlót leginkább a tudásáért, az általa megszerzett és állandóan készenlétben tartott ismeretanyagáért tisztelték. Én a szellemi és emberi azonosulást éreztem benne mindazokkal, akiket szeretett. Legfontosabb kifejezése a közértelmesség volt, leginkább a közértelmesség szintjének csökkenését nehezményezte.

Az életben ő is a szépséget kereste. A szépséget hol egy gondolatban, hol a gondolat és magatartás kapcsolatában találta meg. Tőle tanultam meg tisztelni a vásárhelyi Fő tér szépségét, az alföldi égbolt kékjének csodáját. „Csodálatos kéken ragyogott felettünk a hatalmas égbolt, ez az, aminek hiányát nem képes megszokni házóriások vagy hegyek-dombok közé szorult alföldi ember”, írta egyik írásában. Ha többet beszélgetünk, akkor tőle tanulhattam volna meg Olaszország szépségének csodálatát is. Felejthetetlenül mondta Áginak: „Hallom, Maguk is jártak Itáliában...” Abban, ahogy az Itália szót kiejtette, benne volt minden, amit az ottani világ iránt érzett.

Számomra az egyik legszebb gondolatmenete az, amit az utolsó Németh László-regény, az *Irgalom* befejezéséről írt. „Németh a parciális szintekre szakadozottságtól talált vissza regényírásában a népmese egyetemes idejéhez, ami – mondani sem kell – nem azonos az emlegetni szokott »időtlenességgel«. A konkrét időben játszódó történet a népmesében mindig megtörténhet, bár sohasem fog megtörténni, tudjuk jól. Nem fog megtörténni, mert nem a megtörténés az értelme, hanem a helyzetértelmezés. Éspedig majdnem kivétel nélkül olyan helyzetértelmezés, amely nem zárja ki eleve a reményt. Tündér Ilona ugyan nem fogja soha nagy bajából kirántani a királyfit, mint ahogyan Kertész Ágnes sem fogja soha futni tanítani Halmi Ferit, tudjuk jól. De a sánta emberiség itteni pici darabjának az adott időben igenis hirdeti a reményt, hogy ennyi sántaságtól még lehet futni, ha bicegve, ha »rohanj, János« módjára is. A remény az egyetemes időből átsugárzik a konkrét helyi időbe és megteremti a jövő – jövőnk – jelenét. Vagy illúzióját?”

Írásaiban ott van ennek a briliáns gondolatmenetnek a kiegészítése is, amit az magyaráz, hogy tudta, a tökéletességgel nem lehet együtt élni. „Nem mindig a legnagyobb műalkotások tetszenek az embernek legjobban – mondta. – Az Abafi meg a Nagy idők, nagy emberek pl. bizonyosan nem tartoznak a világirodalom legnagyobb regényei közé, nekem legkedvesebb olvasmányaim mégis. S ha bánatos vagyok, nem a Haború és békét vagy a Bűn és bűnhődést veszem elő, hanem a Napraforgót, az N. N.-et, a Három Királyokat, vagy éppen az Álmoskönyvet. Ha tetszéken múlna, Németh regényei közül az Örülteket (az Égető Eszter eredeti, találébb címe) meg a Kocsik szeptemberbent választanám. Pedig tudom, hogy a Gyász, s az Iszony, s mellé harmadiknak, az Irgalom a magyar regényírás csúcsa.”

Előfordult, hogy más módon egészítette ki a történeti gondolatmenetet. Németh politikai gondolkodásáról a következőket írta: „Nem szabad átvenni az ellenség galád harcmodorát, hirdeti. A nagy ellenség ellen nagy lelket kell növeszteni, s ezt kell szembeállítani az erőszakkal. Mindenekfelett pedig »szolidárisnak« kell lenniünk azokkal, akik itthon minálunk s azon túl az egész világon a mi kisebbségi harcunk részesei. Ezt tartom én az igazi népiségnek. A nép nevében óriási gazságokat követnek el a világban. Az ő nevében töltik meg a legborzalmasabb tömegsírokat. Az azonban, aki a népből zsarnokká, hóhérrá, az élet erőszakos szabójává dobja föl magát, már nem szép, hanem épp olyan motorizált ember, mint aki főntről szakadt embertársai nyakába. Én azonban a néppel tartok, akik – milliós szörvényaikon – mindig lenn fognak maradni. Lenn tartja őket, hogy nem kaphatók és nem alkalmasak a mai hatalmi módszerekre. Ezzel a néppel menjünk mi együtt. Naivitás? Csak addig, míg fel nem ismerjük, hogy a világ túlnyomó többsége jogfosztott, azaz kisebbségi állapotban él. A minőség forradalma az ő felkelésük

manifesztuma, végső soron tehát a szabadság technikáját határozza meg. Azt tehát, amit Bibó István összefoglaló szóval demokráciának nevezett, s az európai civilizáció legfőbb értelmeként jelölt meg.”

Ezt a gondolatmenetet aktualizálta 1997-ben, amikor a rendszerváltás veszteséin gondolkodott (azóta már többen gondolkodnak az akkorinál több vesztesen): „*Csapdahelyzetek és képmutatás eleitől fogva a magyar piacgazdasági átmenet kísérői és hátráltatói; de egyúttal mintha épp ezek ‘hasznosítása’ és ‘szintézise’ tenné lehetővé és leplezné az átmenet jó néhány százezernyi vagy akár egymilliónyi nyertesének meggazdagodását, a jövedelemolló USA-méretű kinyílását gazdagok és szegények között. A csapdából azonban ritkán sikerül képmutatással és farizeussággal kitörni. Ahhoz, hogy egy szegény ország túljuthasson a modernizáció kríziséen, meg kell valamelyest meggazdagodnia. De nem a felső decilisének, vagy pláne néhány százezernyi elitjének. Az egész országot reprezentáló államnak és egyenként a városi-falusi közösségeknek kell meggazdagodniuk. Csak így képzelhető el ugyanis, hogy 3–4% alá csökkenjen a munkanélküliség, ami nélkül тұrhető átlagos élet-színvonal és következésképpen тұrhető közbiztonság, azaz az ország nagyobbik felét felölelő szerény, de növekvő jólét – az átmeneti gazdaság körülményei közepette – elképzelhetetlen. És megfordítva: csakis a mégoly szerény, de általános és növekvő jólét lehet az állam és a települések gazdagodásának alapja. E nélkül ugyanis a tőke, legyen külföldi vagy magyar, szükségképpen kiáramlik az országból, miután a maga hasznát learatta. Akkor pedig meglehet, az egész elprivatizált ország tönkremegy, azzal az egy-másfél millió meggazdagodottal együtt, aki ma a létező piacgazdaság vitathatatlan nyertesének tudhatja magát. Akkor csak az a legfőlső tíz- vagy ötezer marad nyertesnek, aki európai, vagy egyenesen »globális« méretekben is jelentős tőkéjével együtt még idejében elhagyja a süllyedő hajót...”*

Bármire gondolok vele kapcsolatban, ellentmondásos jelenségek jutnak az eszembe. Tudománytörténeti könyveket írt, de nem volt, aki nála intenzívebben beszélt volna a jelenről. Az örök jelenről. Szinte minden gondolatmenetét „aktualizálta”, szinte minden történeti okfejtésével a jelenhez szólt hozzá. „Reflexív szellem”, írtam róla valamikor, ebben a reflexivitásában alighanem ő maga is korának gyermeke volt, mint ahogy sokan azok vagyunk. Az a valamikori létező világ nevelt bennünket arra, hogy a mindig aktuális jelenről gondolkodjunk, ahhoz szóljunk hozzá, mindig az aktuális helyzetet elemezzük, értelmezzük. Miért történt ez így? – kérdezem. Alighanem azért, mert nem csak meg akartuk változtatni azt a világot, hanem hittünk is abban, vagy inkább azt mondom, sokan hittek abban, hogy az a valamikori létezett világ megváltoztatható.

Természettudós volt, sokáig orvosként dolgozott, ismerte a leghetesebbet és a lehetetlent, mégis az érzelmei irányították. A barátság, a hite határozta meg, hova ad írásokat, kinek bocsájt meg, ki az, akinek a véleményét elfogadja, s ki az, akivel vitatkozik vagy szembe fordul, igaz, néha az orra alatt mormogva azt is megmondta, hogy ennek vagy annak igaza van, akkor is, ha ő nem szereti, vagy éppen fordítva. Ellentmondás lett volna ez? Nem hiszem, inkább azt mondom, hogy a racionalizmus és az érzelmeik vállalása nála kiegészítette egymást.

Egyszer jártam nála, a lakásában. A szelídsége lepett meg, az a szelídség, amivel a feleségéhez fordult. Ez az ember mindig az indulataiban élt, a negatív vagy a pozitív indulataiban, a közélet mindkettőt kialakította nála, otthon viszont nyoma sem volt ezeknek az indulatoknak.

A könyvtára is meglepett. Nem emlékszem túl sok könyvre, pedig biztosan sok volt, inkább arra, hogy valamennyi könyvben jelzetek voltak, vékony, hosszú papírcsíkon jelzetek, mintha valamennyi elolvasott könyvet „örökre” feldolgozta volna magának. Ezzel a pontossággal és alaposággal én nem tudok olvasni, inkább átadom magamat az élménynek.

Indulatai leginkább az előadásai során törtek a felszínre. A mi nemzedékünk szerencsés tagjai alighanem őt hallgatva tudták meg, hogy milyen is az igazi előadás. Minden szereplésére alaposan felkészült, úgy gondolom, hogy alaposan átgondolta, mit fog mondani. Előadásaival azonban hatni is akart, így a racionális felkészülés mellett az érzelmei is érvényesültek egy-egy megnyilvánulása során, talán mondhatom, szabadsága ekkor érvényesült a legteljesebben. Egyedül a gondolat súlya, tisztasága foglalkoztatta, minden más szempontot félretett. Az, ami mondott, ott, a szemünk előtt, a fülünk hallatára született meg, a felkészülés csak az alapját jelentette mindannak, amit és ahogyan elmondott, az előadás hatása alól nem vonhatta ki magát senki.

Sok emlékezetes előadást tartott nálunk, Kecskeméten is. Az egyik legemlékezetesebb az volt, amikor a huszonöt éves *Forrás* ünnepén elővette a zsebéből Tóth Áginak a magyarországi németek kitelepítéséről írott könyvét, s szíjporkázó kiselőadást tartott róla. Akkor, amikor mindenki más rövid pár mondattal beszélt a laphoz való kötődéséről.

A *Forrás*nál lévőket, Buda Ferit, Pintér Lajost talán ő értette a legmélyebben. Idéztem már máskor is, de idézem most is, amikor 1979-ben tanulmányt írt a vidéki folyóiratokról, ezeket írta: „A *Forrás* – helyi szerzők jelenlététől függetlenül – úgy hozzátartozik Kecskemét arcához, akár a szépen restaurált főtér, Lechner Ödön városházájával s négy sarkán négy magyar vallás békésen és méltósággal egymásra néző templomával.”

Hallatlanul pontos és tisztességes olvasó volt. A pontosságáról akkor győződtem meg, amikor a *Homok-haza* című irodalmi képeskönyvünket ismertette a *Természet Világában*. A könyv záróakkordját, Buda Ferenc *Himnusz haza* című versét említette, fölvetette a kérdést: „...az embernek önkéntelenül eszébe ötlük: nem ennek a nagy versnek a kedvéért és sugallatára született az egész szép vállalkozás?” Igaza volt, azért született. Olvasásának tisztességessége pedig a *Bronztű, sisak...* című könyvünkről írott recenzióját olvasva tudatosult bennem: „Hosszú hetek óta kínlódtam a *Bronztű, sisak...* recenziójával; a képekből, idézetekből, kottákból, kísérőszövegekből mesterien megszerkesztett oldalak kifogtak rajtam – írta. – Egy országban, ahol rég gyanússá (sőt korrupciógyanússá) zuhlott mindenféle elismerés és dicséret minden olyan területen, amely akár a legcsekélyebb mértékben érintkezik akár a legtágabb értelemben vett »politikával«, szükségképpen indulatterheltté torzul minden vélemény. Márpedig a *Bronztű, sisak...* politikum, a szó eredeti, görög értelmében: a poliszra, a közösségre tartozik. Pontosabban a közértelmességre, hiszen csak így kerülhető el – annyira, amennyire – az indulatokkal és elfogultságokkal szükségképpen együtt járó torzítás, hazudozás, álszenteskedés”.

Láthatjuk, a maga véleményformáló terrénjának pontos körülhatárolására törekedett.

A hozzá hasonló méretű gondolkodók sokszor mások kapcsán is magukról beszélnek. Ismerem ezt a jelenséget, mégis meglepődtem, amikor a *Tanu* kapcsán

1982-ben, éppen a *Forrásban* megjelent tanulmányát ismét olvasni kezdtem. Az első bekezdéseiben olvastam: „*Aligha értjük mi már a Tanut. Azaz inkább tán csak tartalmát értjük és indulatainkat iránta.* »Minőségeszmény«, »üdtotan«, »új nemesség«, »tejtestvérek«, »az író: vállalkozás« s a Tanu más metaforái bevonultak szellemi eszköztárunkba, és egyre kevesebben tekintik ma már a Tanu íróját holmi haladásellenes, jobboldali utópistának; a tartalom megértését gátló indulatoknak is megvan a maguk története. Az életmű méltóságteljes lila-fekete-arany palástjában megjelennek lassanként a Tanu-írások is; aki akarja, kikeresheti az őt érdeklődőket. Lassan tán a Tanu is irodalomtörténetté fakul és nemesedik; kihunyóban a század, mely látványával lelkesítette s kétségbe ejtette a Tanu ifjú szerkesztőjét. Szerkesztőjét, mert a Tanu mindenekelőtt szerkesztői tett. A cikkeket mások is írhatták volna, a történész fordított bölcsességével ma már szinte nevekre el tudnók osztani, hogy kik. Egyiket-másikat bizonyára jobban megírták volna Némethnél. De nem írták. A szerkesztő türelmetlen, a Század sürget, s ő a kor látványával a szemében leül s megírja mások helyett a penzumot.”

Itt, ezen a ponton hagyom abba az idézést, s megkérdezem, nem szerkesztői tett volt-e Vekerdi László életműve is, abban az értelemben, amelyikben a *Tanu* írásait író Németh László munkásságát annak látta? Mondhatnám azt is, egyik-másik tanulmányt megírta volna, talán jobban is, más, de nem mondom, mert ahogy Némethnél, úgy Vekerdi Lászlónál is csak rá jellemzőek az írások. Az írások mellett, vagy azokon túl a legfontosabb azonban az irány és a vállalás. Az, ami Némethnél felfedezés, új jelenség, a kor látványa volt, az Vekerdinél a visszhang, az összekapcsolás, az összefüggések megmutatása, főképpen pedig a közértelmesség pótlása. Valódi szellemi életben nem neki kellett volna tanulmányt írnia a vidéki irodalmi folyóiratokról, az eldugott helyeken megjelenő könyvekről, vagy éppen az új régészetről, nem neki kellett volna lapszámok és írások visszhangját pótolnia, vagy egy új jelenséget megmutatnia, de tette, mert nem tette meg helyette más. Életműve azonban éppen azért szép esztétikai és etikai vonatkozásban is, mert szerkesztőként nemcsak az irányait jelölte ki, hanem az összetevőit is ő írta meg, s ebben az arányban és kapcsolódásban más nem is írhatta volna meg őket. Minden, ami csinált, amit írt, amit elmondott, egyéni, csak reá jellemző volt, mondom így, már múlt időben.

Ha ezt látjuk és tapasztaljuk, akkor nem a hiányzó monográfiák jutnak az eszünkbe, már csak azért sem, mert megírta a számára fontos monográfiákat is, hanem az, amit a maga kötődéseivel, küzdelmeivel, vállalásaival és elhatárolódásaival létrehozott.

Az elmúlt napokban sok írást, interjút, emlékezést elolvastam Vekerdi Lászlótól és Vekerdi Lászlóról. Az utolsó három évtizedben szinte minden, amit írt és amit róla írtak, kis példányszámú lapokban jelent meg, vagy olyan könyvkiadóknál, hogy könyveihez csak az igazán kíváncsiak juthattak hozzá. Nézem az *Új Forrás*, a *Természet Világa* tematikus összeállításait, köszöntőit, a *Tiszatáj* által kiadott köszöntő könyvet, olvasom a tanulmányait, a nálunk és a másutt megjelenteket is, így ezt együtt négy-öt embernél több nem láthatja. Munkásságának az általam látottól vannak különböző metszetei is, azokat is láthatta-láthatja négy-öt ember. Halála híre, minden elismertsége, rossz szó, haragudott érte, már a jelenségért is, minden díjazottsága ellenére a napilapokba nem került be. Múlándó lenne, amit írt? Az említett jelenségek nem bizonyítják ezt, nem mondanak mást, csak amit

már eddig is tudtunk, amit Vekerdi László is tudott. *„Ma már semminek nincs hatása. Se jó, se rossz. Akkoriban általában tudtam, mitől lesznek majd dühöse az illetékesek. Ma hatástalanul folyik el minden. Előnye ez korunknak, meg hátránya is. Reklámokkal túltelített, összeköttetésekkel átszótt piacgazdasági feudalizmus a mi világunk...”* – mondta, s mondott keményebb mondatokat is.

Most mást idézek tőle, fennköltebbet, s ugyancsak figyelemre méltót, még 1987-ben írta: *„Az irodalom ma kétségkívül elhanyagolható tényező, s nem csupán vidéken s nem is csak Magyarországon. Író s gondolkodó ma bárhol a világon feltűnés nélkül mellőzhető, e tekintetben az egész világ bámulatosan gyorsan provincializálódott. Hol van már a hatvanas évek naiv aufklérista optimizmusa, amikor úgy látszott, hogy az író s a gondolkodó függetlenségét megőrizve, felelősen és nem hatástalanul szólhat a legnagyobb és a legnehezebb kérdésekhez is! Fegyverei imádatába süllyedt és fortélyos erőszakkal igazgatott világunkban az írók s gondolkodók szavát törvényszerűen túlharsogják a táncdalénekesek. Tökéletesen negligálhatóvá vált az író, de vigyázzunk: Európa Szekszárdon született őrszelleme nem azt írta, hogy »quantité negligéable«, hanem »qualité«. A minőség negligálásával pedig a negligáló akarva-akaratlanul önmaga fölött ítélkezik, a minőségben definiálószerűen benne rejlő különbség negligálása kiöli a vállalkozó kedvet, s előbb-utóbb elsovoasztja maga körül az életet.”*

Sokszor talán azért nem beszélgettünk eleget, mert éreztük egymást.

Kéziratai mindig pontosan érkeztek, a kért határidőre, nem a levonatot, már a gépiratot javította, jelölte a vesszőket, ékezeteket, s betoldásokat is mindig írt, amiket aztán kedvünkre silabizáltunk. Volt, hogy ránk bízta, szarkasztikus megjegyzéseit közöljük-e vagy sem. Sokszor jött hozzánk, ezen a kifejezésen a *Forrást* értem, legtöbbször a Könyvtárba mentünk át, nyilvános beszélgetésre, előadásra, megemlékezésre, konferenciára. Szerette Kecskemétet, ahogy Németh László is szerette. Sándor Iván írta meg a Naplójában, hogy az 1994-es *Forrás*-évfordulón Kovács András Ferenc azt mondta felolvasása előtt, a *Saltus Hungaricust* olvasta fel, hogy otthon érzi magát Kecskeméten, s sok más hely is van, ahol otthon érzi magát, ezt Vekerdi László azzal egészítette ki, hogy sok helyen nem érzi otthon magát, de Kecskeméten igen.

Ezért is teszek fel még egy kérdést, ezúttal magamnak. Egy ilyen rövid írással össze lehet-e foglalni, le lehet-e zárni majdhogynem három évtizedes szellemi-baráti kapcsolatot? – kérdezem.

Nem, egészen biztosan nem – válaszolom, ismétlem magamnak.

Füzi László

Iványosi-Szabó Tibor

„Már több század előtt nagy előhaladást tett”

A kecskeméti szőlőművelés kezdetei

Sokan igyekeznek anyagi és szellemi kultúránkat nemcsak mereven szétválasztani, hanem olykor még egymással szembe is állítani. Azonban naponta tapasztalhatjuk, hogy e két elem szétválaszthatatlanul összetartozik. Ennek egyik jeles bizonyítéka többek között a szőlőtermesztés. Ennek a rendkívül igényes gyümölcsfélének a termesztése és a bor készítése ugyanis sokkal nagyobb előrelátást, fokozottabb anyagi befektetést és szélesebb körű szakmai felkészültséget követel, mint a legtöbb termény előállítására. A szőlő- és borteremelőnek mindenekelőtt jól kell ismernie a tájegység klímáját és annak termőtalaját. Meg kell tapasztalnia, alkalmas-e a kiszemelt hely a kultúra eredményes művelésére. Pontosan tudnia kell, milyen munkafolyamatokat kell végeznie, milyen fogásokat kell alkalmaznia a növény egészséges fejlődése érdekében, és ezeket, ha nem is napra, de csaknem hétre pontosan kell időzíteni, különben a termést komoly károsodás érheti. Ráadásul a szőlő lényegesen több munkát igényel, mint a szántóföldi kultúrák.

A szükséges szakmai felkészültséget és a befektetések mértékét tovább növelik a különféle szerszámok, tároló- és szállítási eszközök ismerete, beszerzése. Tehát ez a mediterrán térségben kialakult és távolabbi vidékeken is meghonosodott ősi foglalkozás, a szó szoros értelmében vett komoly szakmai felkészültséget, sokirányú tapasztalatot, valóságos kultúrát feltételez, amely mélyen beágyazódott a közel-keleti és az európai civilizációba. A késztermék pedig sokféleképpen megjelenik a háztartások és a közösségi élet mindennapjaiban, valamint a szakrális tevékenységben egyaránt.

Az utóbbi évtizedekben, mióta a borforgalmazás nálunk is újból piaci alapokra helyeződött, mind az ismertség, a népszerűség növelése, mind pedig a falusi turizmus serkentése érdekében ismét rangot vívott ki a „történelmi borvidék” megjelölés. Ezt gyakorta az időközben tömegessé vált alföldi borokkal szembeni megkülönböztetésként, szinte rangjelzésként, a minőség és a szakmaiság egyik legfontosabb mércéjeként igyekeznek felhasználni. Ez az eljárás azonban egyrészt nem igazán korrekt, másrészt pedig jogosságát a történelmi tények sem támasztják alá.¹

Sajnálatosan a szőlőtermesztésre vonatkozó középkori forrásaink is igen gyérek. Létére történő utalások fellelhetők ugyan több oklevelünkben is, de kiterjedt és szervezett formában történő szőlő- és borteremelésre, egy-egy jelentős közösség ilyen irányú együttműködésének szabályozására nagyon kevés adat áll rendelkezésünkre még az országnak azokról a területeiről is, amelyeket nem sújtották a háborús pusztítások és a török uralom. Mindennél többet elárul az a tény, hogy a Mohács előtti időszakból csak két hegyközségi szabályzat — Pozsony- és Fejér megyéből — került elő. A XVI. század második feléből is

1 A közölt rész egy nagyobb feldolgozás első fejezete.

csupán féltucatnyi rendtartás szövegét hasznosíthatjuk. Valamivel több mint egy tucat szőlő- és bortermelésre utaló leíró forrás pedig csak a XVII. századi iratokból gyűjthető ki. Ezek kivétel nélkül a Dunántúlon — főként Sopron környékén — és a Hegyalján virágzó szőlőkultúra művelése során keletkeztek.² Tehát ezen századokból Badacsony és Eger, Tolna és Mór, Villány és Zala környéki bortermelés léteiről tudunk ugyan, de az ottani hegyközségek működéséről, az ottani szőlőtermesztés körülményeiről, méretéről, a termelők számáról nincsenek ilyen jellegű adataink. Több, mint figyelemre méltó, hogy különösebb indok nélkül a szőlészeti-borászati irodalom máig a legfiatalabb borvidékként tartja számon az Alföldet, ezen belül a Homokhátságot. Ha mégis feltételeztek itt szőlőtermesztést, akkor egészen korlátolt mértékű tevékenységre gondoltak: „Igen jellemző, hogy bár a szakirodalom mindenkor tudomásul vette azt, hogy az Alföldről, főként a Duna–Tisza közéről a középkortól vannak adatok a szőlőművelésre és a borkészítésre, ezt a legjobb esetben is csak a házi szükségletet kielégítő gyümölcsstermesztésként értékelték.” (Kiemelés: I-Sz. T.) Ezzel szemben áll az a jogos megállapítás, hogy az Alföld szőlőművelése már 1526 előtt sokkal jelentősebb volt, mint azt korábban vélték.³

Égető Melinda elmélyült, a korábbi tudományos megállapításokat sok területen átíró kutatásai, megállapításai és rendkívül igényes publikációi az elmúlt évtizedekben feltárták a középkori és a kora újkori magyar szőlőtermesztés hátterét és szervezeti kereteit. Így ma már sokkal tisztább és tárgyilagosabb képet tudunk alkotni a magyarországi közép- és főként kora újkori szőlőkultúrájáról. Munkássága alapján kirajzolódott, hogy a Dunántúlon az egyes hegyközségek szabályozták a szőlőtermesztéssel kapcsolatos jogokat, munkálatokat és a birtokosok autonómiáját. Az ettől eltérő történelmi fejlődés hatására Hegyalján a földesurak statútumai lettek a meghatározóak. Tehát írott emlékek teszik kétségtelenné, hogy ezeken a tájegységeken legalább 4–5 évszázados hagyományra tekint vissza a kiterjedt és jól szervezett szőlő- és bortermelésünk. Megállapítja azt is, hogy az ezektől eltérő gazdasági és főként politikai körülmények miatt az Alföldön a termelés más keretei bontakozódtak ki. Az itt kialakult népes és komoly gazdasági súllyal rendelkező mezővárosok tanácsai az évszázadokkal korábban megszerzett autonómiájuk keretein belül maguk szabályozták a felmerülő igényeknek megfelelően közösségüknek ezen szerteágazó tevékenységét.⁴

Már eljárásban hangsúlyoznunk kell, hogy a szakirodalom eddigi megállapításaival szemben a Homokhátságon a középkor végén kialakult szőlőkultúráról és a kora újkorban tömegessé vált szőlő- és bortermelésről nem kizárólag feltételezésekre kell hagyatkoznunk. Amíg az úgynevezett történelmi borvidékek többségéről a legjobb esetben is csak az 1600-as évekből, annak is csak a derekáról, és főként a második feléből maradtak ránk ilyen jellegű források, Kecskemét város levéltára már az 1500-as évekből őriz a mezővárosi tanács statútumaiból és bírói döntéseiből származó sok olyan töredéket, amelyek kétségtelenné teszik, hogy itt már évtizedek óta tömeges és szervezett szőlő- és bortermelés folyt. Tehát figyelemre méltó írott anyag bizonyítja a Kecskemét–Nagykőrös–Cegléd környékén létrejött bortermelés félezer éves múltját. Ezek alapján viszont már eljárásban megfogal-

2 Égető Melinda: 2002. 19–2. és Égető Melinda: 2002. Égető Melinda–Dominkovits Péter: 2004. 99–118. Lényegesen bővebb iratanyag maradt a már békésebb XVIII. századból az ország csaknem minden részében. Veszprém megyében a XVII. századból egy 1626. évi feladó levél és négy 1669. évi szőlőhegyi rendszabás került elő. Égető Melinda: 2006.

3 Égető Melinda: 1993. 7–13.

4 „Az Alföld túlnyomó részén nincs tudomásunk hegyközségek (helységek) létezéséről. A nagy mezővárosokban, ideértve Szegedet is, a szőlőhegyek irányítása a 18. századig mindenütt kétségtelenül a városi eljáráság hatáskörébe tartozott.” Égető Melinda: 2001. 35.

mazhatjuk, hogy ez a borvidék legalább annyira „történelmi”, mint bármelyik dunántúli vagy hegyaljai. E feldolgozás egyik célja éppen az, hogy egyértelművé tegye: nincs semmi-féle alapja bármilyen korábbi hátrányos és egy kissé lekezelő megkülönböztetésnek.

*

Kecskemét szőlőtermesztésének létéről elsőként Hornyik János adott hírt kiváló monográfiájában. Későbbi gazdaságtörténeti írásában kiemelte: „*De nemcsak a baromtenyésztés s gabonatermesztés terén volt a kecskeméti nép már hajdan elhírhedve, hanem a szőlőművelés, a bortermelés s gyümölcsstenyésztésben is már több század előtt nagy előhaladást tett.*”⁵ Az egész hódoltság időszakát átfogó, és a szőlőtermesztés minden fontosabb részét érintő áttekintést viszont nem készített. Megelégedett azzal, hogy a különféle témák feldolgozása során több alkalommal is kisebb részleteket idézett a még számára elérhető városi jegyzőkönyvek anyagából. Bő fél évszázaddal később Szabó Kálmán vállalkozott arra, hogy a kecskeméti szőlőtermesztés múltját és munkafázisait a történeti néprajz segítségével a maga sokrétűségében ismertesse.⁶ Bár még ő is kutathatott az egykori tanácsi jegyzőkönyvekben, a helyi szőlőtermesztés kezdeteit illetően kizárólag Hornyik eredményeire hivatkozott, és tőle is csak egy-két adatot idézett. Valójában csak a sokkal bőségebb forrásokkal rendelkező XVIII. és XIX. századról adott egy önálló, tudományos szempontból novumnak számító, nagy ívű, minden tekintetben igényes, és mindenekelőtt a néprajzi sajátosságokat kiemelő leírást.⁷ A mögöttünk lévő fél évszázadban ezeket az ismereteket a kutatás érdemben alig bővítette. A város XVI. századi gazdasági életét bemutató munkájában Mészáros László azt állapította meg, hogy az időközben publikált török defterek nem utalnak Kecskemét musttizedére.⁸ Ezért a szőlőtermesztést nem is érintette. A mezőváros hódoltság alatti gazdasági életével legutóbb Kocsis Gyula foglalkozott. Munkájában ő viszont csak a pusztabanleteket, a kereskedőket és tőzséreket mutatta be. Ráadásul az igen rövid áttekintés nagyjából a XVI. századi állapotokat villantotta fel.⁹

Írott forrásaink hiánya nem teszi lehetővé, hogy a Homokhátság szőlőművelését a maga folyamatosságában és kiterjedtségében mutassuk be. Semmiképpen sem elhanyagolható tény az, hogy a kezdetek igen távoli múltra, közel ezer esztendőre tekintenek vissza. Sokan idézték már I. Géza királyunk garamszentbenedeki apátság számára 1075-ben kiállított oklevelét, amelyben a Felső-Alpáron lévő szőlőkről történik említés.¹⁰ Ez az adat kétségtelenné teszi, hogy e tájegységen belül a szőlőkultúrának sok évszázados múltja, hagyománya van. Az ezt követő évszázadokból viszont erre a foglalkozási ágra vonatkozóan nincsenek írott emlékeink. Miként utaltunk már erre, a XVI. századi török defterek sem nyújtanak érdemi kapaszkodót a „három város” szőlőtermesztéséről. Égető Melinda a nagykőrösi szőlők XVI. századi létét Balla Gergely krónikájának egyik 1560. évre utaló kitételére alapozza.¹¹ Ezzel együtt pedig megállapítja, hogy „*Kecskemét vonatkozásában*

5 Hornyik János: II. 45–76. és 495., ill. 1927. 76–77. Ő a kecskeméti szőlőtermesztés kezdeteit 1250–1350 közötti évszázadra teszi. Erre viszont bizonyítékot nem tudott felhozni, csak következtetéseire hagyatkozik.

6 Szabó Kálmán: 1934. Még ő is használhatta a város XVI. századtól folyamatosan vezetett jegyzőkönyveit, amelyek a II. világháború végén eltűntek.

7 Sajnálhatjuk, hogy több esetben idézeteinek pontos helyét nem jelölte meg.

8 Mészáros László: 1979. 82.

9 Kocsis Gyula: 2002. 190–198.

10 Hornyik János: I. 194. Felső-Alpár évszázadokon át Kecskemét város birtoka volt.

11 Itt a szőlőknek pünkösöd havában történő elfagyására utal, ami rendkívül megnehezítette a város borral való ellátását.

jóval kedvezőtlenebb a helyzet: korábbi források hiányában a helyi szőlőtermesztésre vonatkozó első írott feljegyzést csak 1599-ből ismerjük”.¹² Hangsúlyoznunk kell, hogy a jeles monográfia készítője érhetően főként az addig elkészült helyi feldolgozások alapján vonta le következtetéseit. Mivel Kecskemét XVI–XVII. századi szőlőtermesztéséről alaposabb feltárás még nem jelent meg, éppen ezért ő a város középkori és kora újkori szőlőtermesztésével érdemben nem is foglalkozott. Ennek a feldolgozásnak a célja egyrészt e jeles néprajzos-történész ezen megállapításának többirányú kiegészítése, másrészt a számottevő adattömeg birtokában nemcsak a Kecskemét határában, hanem közvetve a Homokhátság egészén kialakult szőlőkultúra korai szakaszának a pontosabb bemutatása.

A fentiek alapján érthető, hogy legelső feladatunk mindenképpen a rendelkezésünkre álló adatok pontos számbavétele. Szerencsénkre Hornyik János monográfiájának összeállításához a város legrégebbi tanácsi jegyzőkönyveiből és a főbírók számadáskönyveiből sok erre vonatkozó részletet kimásolt. Tekintettel arra, hogy ezek a kötetek a háború során elvesztek, így jegyzetei rendkívül fontosá, mondhatjuk, elsődleges forrássá váltak. Ezekből több olyan szőlőtermesztésre utaló adat idézhető, amelyeket munkáiban végül nem hasznosított, így azok nem váltak közismertté.

A város legrégebbi tanácsi jegyzőkönyvébe, melyet 1591-ben nyitottak meg, több év anyaga volt egybekötve. Hornyik János is megállapította, hogy az első évek anyaga rendkívül hézagos. Valószínűleg a kötetés idejére számottevő részük elkallódott. Annál inkább figyelemre méltó, hogy az 1591. évi bejegyzéseket tartalmazó részben, a kötet II. lapján található ide vonatkozó bejegyzést „*Balogh Ferencnel walo Toth Andras Maradoth birságon, ilyen dologert, hogj az Ciaplarral ben Itwokkal meg haborodoth: adot birságoth fr. 6.*” Néhány sorral lejjebb ugyanezen a lapon: „*Korcsmai garázdálkodásért birság 6 for[int]...*” Az 1593. évből a 22. lapon rögzítették: „*kurta Korcsma birság 8 forint...*” 1595-ben (80. lap) „*Szabó Boldizsár kurtakocsmáért fizet fr. 4, d[énár] 20.*” 1597-ből a 171. és 177. oldaláról másolta ki Hornyik a következő részeket: „*Szőlők már voltak.*” „*Sánta Sebestény 2 fr. birságot fizet azért, hogy Varga Péter szőlőjébe ment.*” Az újabb idézet minden bizonnyal a város egyik fontos bevételeit biztosító tanácsi statútumnak a részlete: „*A bordézmát igazán be nem adó 8 f. 20 d. birságot*” fizet.¹³ A következő évből, 1598-ból újabb adatokat mentett meg, az eredeti jegyzőkönyv 266. oldaláról az alábbiakat jegyezte ki: „*A Szőlőkről említés van több helyen... a szőlőbeli pincze felől egyez 2 f-ban Fabian Deák Miklós Sz. Lászlónéval.*” Ugyanebből az évből a 301. oldal adataiból rögzítette: „*Szöllőpásztor.*” A következő oldalon ugyancsak a szőlőkkel kapcsolatos bírói döntéseket talált, és a későbbi anyaggyűjtéséhez támpontként ezt is feljegyezte: „*Szöllőbe lopni mentek négyen.*” Újabb év — 1599 —, újabb, rendkívül fontos bejegyzés: „*A Czeplédiek Kecskeméten vesznek borokat — 230 forint árút — a bortermesztés tehát jó lábón áll.*”¹⁴ A szőlőművelésre utaló feljegyzések sorát a következő évekből származó adatokkal folytathatjuk. Az 1598–1602. évi főbírói számadáskönyv 31. lapjáról másolta ki: „*Góbor János, Pál Jánossal és Hajdár tatárral Szolnokba küldetvén... 1 kosár szőlőt, 41 pint bort...*” vitt magával. A következő oldalról: „*Angyal Fábián és Hacoka Péter a »Tatár Császárhoz« küldetvén, visznek oda...3 korsó égett bort, 2 kis átalag égett bort...*” Néhány sorral odébb ezt találta: „*A bíró a vezérhez küldetvén költségre magához vészen 3 f. 8 dénár szőlő-tized pénzt...*” A következő oldalakról újabb adalékokat talált a szőlőtermesztéssel kapcsolatosan: „*Király István Süveg Tamással és Hajdár tatárral Pestre küldetik sz. Demeter nap előtt... visznek oda... 20 pint égett bort...*” „*Sz. Demeter után harmadnap...a szolnoki bég a városba jöven, csapatával elfogyasztott 97 pint bort,... 2 pint égett bort.*” Alig néhány nappal későbből való: „*Farkas Lőrinc és Varga Bakos János Szolnokba a béghez küldetvén, visznek...*

12 Égető Melinda: 1993. 87.

13 Iványosi-Szabó Tibor: 1996. 31–46.

14 Iványosi-Szabó Tibor: 1996. 50–51.

1 kosár almát, 12 ½ pint bort.” Az ezt követő évek már a XVII. századhoz tartoznak ugyan, de kétségtelenül a korábbi esztendők viszonyaira is következtethetünk belőlük. Ezeken az oldalakon egymást érik a hasonló részletek. Közülük is célszerű még néhányat kiemelni, mivel félre nem érhető bizonyítékok. „1601. Laus Deo sit¹⁵. Szent Mihály másnapján új szőrént¹⁶ az tatár Murzának halilnak mit attunk Péntökön...Vittenek ki egy átalagbeli az mi kicsin Dézmabor volt...” Ugyancsak 1601-ben hozott tanácsi döntésből emelte ki a következő sort: „1 szőlőműves ember napi bére 10 pénz.”¹⁷ Ugyanebből az évből való a következő kijegyzése: „Az Kalmár Márton Szőlőie felere [félére] az meölliet az Predicatorok bírtanak mith keöltötteönk varasul. Vargha János bíró Vram az Pestul haza iőt 10 forint liszt arabol keöltöt első nap rea kesz penszt 7 Embeörnek mecöttenek d. 70, attak 10 penszt egiknek egik[ne]k Tarhora 2 d. hagimat is d. 4, feöllöstökömben...”¹⁸

Írott emlékeink forrásértékét természetesen nem terjedelmük határozza meg. Teljesen ismeretlen területre történő érdemi betekintést akár néhány szó, egy-egy tömör mondat is elősegíthet. Az itt idézett szavak, legtöbbször töredékes mondatok kétségtelenül ezek közé tartoznak. Éppen ezért röviden szólnunk kell forrásunk néhány sajátosságáról. A rendi feudális társadalomban a közigazgatás és a bírói feladatkör még nem volt szétválasztva. Ezért a város legelső tanácsi jegyzőkönyve egyaránt tartalmazza a tanács és a főbíró különféle polgári és bűnügyi döntéseit, valamint a közösség érdekében hozott közigazgatási határozatait. Ezeket még formálisan sem választották szét, hanem nagyjából a döntések időrendjében rögzítette a jegyző. A másik forrás a főbírói számadások lajstroma, amelyben ekkor még csak a legmarkánsabb pénzügyek, a legjelentősebb bevételi és kiadási területek és tételek különültek el egymástól.

Tekintettel arra, hogy az idézett részek jegyzetelés révén, elsődlegesen emlékeztetőül készültek, rögzültek, viszonylag szűk terjedelműek az 1500-as évekből fennmaradt, a szőlőtermesztésére utaló adataink. Ezért ezeket kellő körültekintéssel kell kamatoztatnunk. Ismételten ki kell emelni, hogy a mezőváros tanácsának működéséről többé-kevésbé folyamatosan csak 1591-től vezettek jegyzőkönyvet.¹⁹ Az a tény, hogy már a legelső évek anyagából maradtak fenn témánkhoz használható szakszerűen, a kor hivatali formuláit pontosan követő adatok, határozatok, ez kétségtelenné teszi, hogy a városi tanács több évtizedes gyakorlatának viszonylag kései, írásban történt dokumentumai maradtak ránk. E néhány kijegyzett mondaton belül több kitétel nemcsak azt teszi egyértelművé, hogy ebben az időszakban a városban, pontosabban annak környékén volt szőlőtermesztés, hanem azt is, hogy nem kertekben, nem csupán gyümölcsként történő szőlőtermesztésről szólhatunk, hanem jelentős méretű bortermelésről, egyértelműen borgazdálkodásról. A másik megfigyelésünk az lehet: mivel a tanács szükségesnek tartotta a szőlőpásztor, a csósz tartását, nem néhány gazda különleges, kedvtelésből űzött tevékenységének bizton-

15 Istennek legyen dicsőség.

16 1582-ben végrehajtott naptárreform szerint.

17 Hornyik János: II. 49–50., ill. 70. és 76.

18 Bács-Kiskun Megyei Önkormányzat Levéltára (Később: BKMÖL) IV. Kecskemét város levéltára (Később: IV.) XV. Gyűjtemények 9. Hornyik János Kecskemétre vonatkozó jegyzetei. Az 1599–1601. évi főbírói számadás 216. lapjáról másolta ki.

19 Ennek állapotáról Hornyik János feljegyzéseiben így tájékoztat: „Kecskemét jegyzőkönyvei 1591-ik évben kezdődnek, nevezetesen a leg első a mondott időtől 1601-ig terjedvén, tíz évi időszakot foglalván magában, formája hosszas hajtott negyedré, mint látszik eredeti kötése megbomlott s később van nagyából összefércelve – táblája, melly ennek is mise-mondó könyvből készült pergamen levél, már egészen leszakadozott – lapjai pedig Városunk Tanácsnoka TBíró Ist.(sic) Kun István Úr, mint még Városi Jegyző által voltak számszerént megjegyezve; de hat első lapja később került elő, s én igazítottam eleiben, ezeket római szám jelekkel különböztetvén meg.” Iványosi-Szabó Tibor: 1996. 25.

ságán őröködtek, hanem széles körű, sőt tömeges természetéről, amely a városi közösség gazdálkodása, bevételei szempontjából sem elhanyagolható. A ceglédieknek eladott bor tetemes mennyisége pedig egyenesen azt igazolja, hogy már az 1500-as években a helyi szőlő- és bortermelés normális körülmények között többé-kevésbé képes volt fedezni a helyi igényeket, sőt szerencsés esetekben más településeknek is tudtak belőle eladni.²⁰

A szinte véletlenszerűen fennmaradt újabb idézetek azt is nyilvánvalóvá teszik, hogy már ezekben az évtizedekben sok gazda birtokában volt szőlőültetvény. Hisz szőlődézmsza szedését megszervezni, az ezzel kapcsolatos rendeleteket meghozni, a nyilvántartásokat hivatalosan vezetni, a mulasztók, a kihágásokat elkövetők felett ítélni, a pénzbüntetéseket behajtani néhány gazda esetében célszerűtlen lett volna. Ezekon kívül a tömeges termelés létrehozatala a tatároknak, törököknek szállított „égettbor”, azaz borpárlat több, mint figyelemre méltó mennyisége, amely a helyi fogyasztásnak csupán elenyésző része lehetett. Csak önmagában az idézett „két kis átalag” legalább 80–100 liter tömény italt jelenthetett. Tekintettel arra, hogy ezt a borseprőből főzték, ugyancsak érzékeltetheti a tömeges szőlőtermesztés tényét. Az is nyilvánvaló, hogy a szőlőben dolgozó napszamosok bérének szabályozása csak ott lehetett értelmes dolog, ahol olyan nagy szőlőültetvények voltak, hogy a gazdák jelentős hányada a családon belüli munkaerővel azt megművelni nem tudta, ezért a városban tömegesen és rendszeresen alkalmaztak e területen is idegen munkaerőt. A szőlősgazdák számát ebből az időszakból nem ismerjük, de a következő évtizedekből kigyújtható adatok legalábbis komoly támpontul szolgálhatnak.

Külön is ki kell emelnünk, hogy még a XVIII. század elején is csupán tucatnyi nemes családot tartottak nyilván a városban, tehát a szőlőbirtokosok aránytalanul nagy része a jogilag jobbágnak számító gazdák közül való. Kecskeméten ezekben az évszázadokban teljes jogú polgárnak, gazdának számított az a személy, aki a városban a tanács engedélyével letelepedett, akinek saját telken háza volt, és aki részt vállalt a városra nehezedő közterhekből. Mezei kertet, más szóval szántóföldet a gazdák pénzen vásárolhattak, vagy a tanácstól kérhettek, bérelhettek szántót, ha képesek voltak a városra háruló igás közterhekből részt vállalni. A szőlőterület birtoklásánál viszont nem volt előfeltétel az igás jószág tartása. Tehát a szegényebb rétegekhez tartozók is rendelkezhetek szőlővel. A tulajdonukban levő ingatlanokat a gazdák szabadon örökíthették, adhatták-vehették, csak a tulajdonos változásának a tényét kellett jelezni a tanácsnak. E téren a hivatal csak a nyilvántartásra korlátozta szerepét: a „szőlőbeli pince” is ezért került be a jegyzőkönyvekbe, mert az gazdát cserélt.

Semmiképpen sem tekinthető véletlennek, hogy Kecskemét borgazdálkodására, illetve borforgalmazására utaló legelső adatok a városi kocsmában történő eseményekről és a kurtakocsmákról szólnak. Ez részben azt teszi nyilvánvalóvá, hogy már a hódoltság első szakaszában feltétlenül élt a város a kocsmatartás jogával. Miként a későbbi évtizedek bőségesebb adatai bizonyítják, a város a gazdáktól beszedett dézsmabort itt mérte ki. A kurtakocsmák tartásának szigorú büntetése pedig egyrészt a város borforgalmazással kapcsolatos monopóliumának szigorú ellenőrzését bizonyítja, másrészt pedig azt, hogy a szőlőtermelő gazdák közül többen igyekeztek ezt a privilégiumot régtől fogva kijátszani.

Tehát Égető Melinda azon megállapítását, hogy az Alföldön a szőlőműveléssel kapcsolatos ellenőrzést, irányítást valóban a mezővárosi tanácsok végezték, Kecskeméten már az 1500-as években széles körben jelentkező szokás, több évtizeddel korábban kialakult gyakorlat sokoldalúan igazolja.²¹ A kijegyzések töredékes jellegük ellenére is kétség-

²⁰ Ekkor még a XVII. századi nagy pénzromlás előtt vagyunk, tehát a 230 forint értékű bor legalább 35–40 hl lehetett.

²¹ Égető Melinda: 2001. 36–56.

telenné teszik, hogy a szőlőműveléssel kapcsolatos jogforrás a mezővárosnak korábbi évszázadokban – részben még királyi, illetve királynéi birtokként, kisebb részben pedig az egyes magánföldesuraktól – megszerzett beneficiumaiból eredt. Teljesen egyértelmű, hogy a mezőváros tanácsa éppoly természetességgel és rutinnal végezte a közigazgatásnak ezt a részét, amilyen szinten ellátta már több század óta bírói feladatait, és amilyen hozzáértéssel és hatékonysággal folytatta az ekkor ugyancsak kötelező önálló gazdálkodását.²²

A későbbi évtizedek gyakorlata alapján joggal feltételezzük, hogy itt sem egyetlen statútumban rögzítették a szőlő- és bortermeléssel kapcsolatos jogokat és feladatokat. Aligha kétséges, hogy az egy évtizedben szétszórtan fellelhető bírói döntések régebbi városi statútumok alapján születtek.²³ A tanácsi határozatok felmerült ügyekhez igazodó, szerteágazó témája, a döntések határozottsága viszont azt teszi nyilvánvalóvá, hogy a magisztrátus már régóta, nagy rutinnal gyakorolta ezt a jogát, nemcsak átlátta, hanem folyamatosan ellenőrzése alatt tartotta a szőlőkultúrával és borforgalmazással kapcsolatos ügyeket. Azért lépett fel igen szigorúan azokkal a gazdákkal szemben, akik a bordézsmaival kapcsolatos kötelezettségeiknek nem tettek eleget, mivel már ekkor számottevő bevétel jelenthetett számára a bordézsma szedése és a kocsmatartás jogával kapcsolatos monopólium gyakorlása. A vétkessel szemben a büntetést pedig olyan magasra szabta, hogy az elretentő lehetett: ez az összeg kb. egy tehén árával volt egyenértékű.²⁴ Nyilvánvalóan azért rögzítették a tanácsi jegyzőkönyvben azt is, hogy a ceglédieknek tetemes mennyiségű bort adtak el, mivel régtől fogva gyakorolta magisztrátus a borforgalmazással kapcsolatos monopóliumát, tehát már ekkor is csak a tanács engedélyével lehetett kivinni a városból számottevő mennyiségű bort.

A tanácsnak a szőlő- és bortermelés biztonsága érdekében hozott határozatai közül több részlet is fellelhető a korábbi idézetekben. A szőlő, illetve a benne lévő pince adásvételével kapcsolatos idézet kétségtelenül a tulajdonjog körülmekintő biztosítására és a gondos nyilvántartására utal. A termés védelmében hozott határozatokból is kitűnik: a más szőlőjébe rossz szándékkal behatoló személyt szigorúan büntették, miként a termést megdezsmálókát is. Ezek elkerülése érdekében a tanács már rendszeresen szőlőpásztort tartott.

Nem lehet véletlen, hogy a nagyon töredékes kijegyzésekben kiemelt helyet kaptak a tanácsnak azon intézkedései, amelyek a gazdák közötti ellentétek elkerülése, a gazdák és a bérmunkások közötti ütközések csökkentése érdekében születtek. Aligha kétséges, hogy sok évtizedes, esetleg több évszázados folyamatos szőlőművelés során kristályosodott ki az a gyakorlat, amelynél bővebben lejegyzett, és már érthetően fejlettebb megfelelő Tokaj-Hegyalján csak a következő évszázad derekáról maradtak meg. A bérmunkásoknak járó készpénz összegének és a napi táplálásukhoz szükséges természetbeni juttatásoknak az aránya, formája olyan csiszoltságot jelez, amely ugyancsak sok évtizedes és tömeges gyakorlatot feltételez. A munkafeleségek felsorolása is arra utal, hogy egy minden tekintetben kiforrott, szakszerű szőlőművelés volt itt általános. Az a tény pedig, hogy egy távoli vidékről ide kerülő prédikátor számára kijárt a saját szőlő birtoklása, a borral való önellátás lehetősége, és hogy azt számára könnyűszerrel tudta a magisztrátus biztosítani, ugyancsak a korábbi feltételezések megalapozottságát érzékelteti. Érdeemes még arra is

22 Erről egy vázlatos áttekintés: Iványosi-Szabó Tibor: 2008. 14–80.

23 Nem árt utalni arra, hogy a bortermeléssel és a borforgalmazással kapcsolatosan idézett statútumok nem egyedülállóak. A vásártartásra, a piacok rendjére, az árak limitálására, a közmunkák végzésére stb. vonatkozó rendeletek soráról maradtak fenn ebből az évtizedből hasonló utalások, ezek alapján született végzések, bírói döntések.

24 Hornyik János: II. 76. Ezekben az években a jegyzőkönyv tanúsága szerint egy ökör ára 6, 10, 12 forint volt. Egy tehén ára hasonlóképpen.

utalni, hogy a prédikátor szőlőjének megműveltetése során maga a tanács is természetesen vette korábbi rendelkezéseinek betartását.

A tatár tisztek számára ajándékként küldött szőlő, bor és borpárlat ilyen tekintélyes mennyiségben történő előteremtésének a tényére is érdemes felfigyelni. Egyik esetben sem történt utalás arra, hogy bármelyik ajándékot valamely más településről szereztek volna be.

Ezek után joggal állapíthatjuk meg, hogy Kecskemét XVI. századi szőlőkultúrájára nem csupán egy-két utalás alapján lehet következtetni. Ismételten ki kell emelnünk, hogy a felsorolt adatok súlyát még növeli az a tény, hogy ezekből az évtizedekből nagyon kevés és erősen töredékes írott emlékünk menekült meg a pusztulástól. Azonban a legtöbb mezővárosban még ennyi sem áll rendelkezésünkre. Éppen ezért a szőlőtermesztés és a borforgalmazás csaknem minden jelentősebb területét érintő, egy évtizedet átfogó adatok birtokában joggal állíthatjuk, hogy Kecskeméten a jelzett időpontban egy nagy hagyományokon alapuló, jelentős társadalmi csoportokat érintő, a város gazdasági életében igen fontos helyet elfoglaló és széles körben jól ismert növénytermesztési kultúra létét nemcsak feltételezni lehet, hanem sokoldalúan igazolt ténynek kell tekintenünk.

Több történészünk joggal úgy véli, hogy a hódoltság első évtizedeinek tényleges viszonyait tükröző feljegyzések a Mohács előtti gazdasági-társadalmi állapotoknak a kissé torz visszatükröződései.²⁵ A Homokhátságon fellelhető szőlőtermesztéssel kapcsolatosan ez a megállapítás még inkább helytálló lehet. Jól tudjuk, hogy egy jelentős tájegységen belül egy merőben új mezőgazdasági kultúra elterjedéséhez, magas szintre történő műveléséhez még a XX. században is évtizedek kellettek. A késő középkor és kora újkor embere, közössége pedig még nehezebben barátkozott meg a fokozottan igényes természetesi szokásokkal, követelményekkel. Ha a jogos megállapítás mellé felidézünk a nagyon kedvezőtlen politikai-katonai folyamatokat, ennek valószínűsége még nagyobbak tűnik. A Mátyás halálát követő évtizedek, a parasztságot sújtó újabb és újabb törvények, az 1514-et követő drasztikus megtorlások e tájegység jobbágyságát is keservesen érintették. Továbbá jól tudjuk, hogy a török segédhadak már 1526-ban végigrabolták ezt a vidéket. A pusztítás olyan iszonyatos volt, hogy a város földesurai még tíz évvel később is annak borzasztó nyomairól szólnak osztálylevelükben.²⁶ A török katonai egységek számottevő része néhány évvel később, 1540-ben Kalocsa környékén töltötte a telet. Ezek ellátása érdekében Kecskemét környékét is többször kirabolták. Buda elfoglalása után pedig ezen a vidéken haladtak Szeged felé, és újabb rendkívüli pusztulás maradt nyomukban.²⁷ Sokat elárul ezeknek az éveknél az állapotáról az az egyszerű tény, hogy Kecskemét felnőtt lakosságának fele az első török defterek feljegyzései szerint alig több mint egy évtized alatt eltűnt, kicserélődött. Ilyen zaklatott időszakban, ennyire rossz közbiztonság mellett, egy még ismeretlen, idegen és közismert korrupció miatt sokszor szinte kiismerhetetlen közigazgatás meghonosításakor, egy — a fizikai létében naponként fenyegetett — közösség nem határozza el magát merőben új, csak sok év után megtérülő befektetés felvállalására. Csaknem elképzelhetetlen, hogy ilyen körülmények között vállalkoztak volna annak kikísérletezésére, alkalmas-e ennek a tájegységnek a klímája, a homoktalaj egy csak hírből ismert természetesi kultúra meghonosítására, a megfelelő fajták beszerzésére, a korábban ismeretlen szerszámok, eszközök és létesítmények vásárlására, létrehozására.

*

25 „...kézenfekvő gondolatként vetődik fel az, hogy a 16. sz. második felében kirajzolódó kép voltaképpen a hódoltság előtt gazdasági virágzás visszfénye csupán: az újként felsorolt településeken nem újonnan honosították meg a szőlőkultúrát, hanem még a hódoltság előtt, csak a források hiánya miatt nem értesültünk róla korábban.” Égető Melinda: 1993. 89.

26 Hornyik János: I. 220–221. és II. 6–7.

27 Iványosi-Szabó Tibor: 1998. (XIV. köt.) 123–126.

A magyar szőlőkultúra gazdag múltjának feltárását több tekintetben is serkentette — az itt többször idézett — *Szőlőhegyek történetének forrásai I–IV.* című sorozat. Égető Melinda és munkatársai nemcsak tudományos szempontból, hanem kiállításukat tekintve is kiváló kötetekkel gazdagították a szakirodalmat. Ezekben főként a Dunántúl különböző tájegységeinek és Tokaj-Hegyaljának szőlőkultúrájára vonatkozó írott emlékeket adtak közre. A sorozat I. kötetének előszavában dr. Gecsényi Lajos, a Magyar Országos Levéltár főigazgatója megállapította: „...A különböző szőlővidékekről származó régi hegytörvények emellett nemcsak a sikeres működés titkaiba engednek bepillantást, hanem tanúságai is annak, hogy az adott területen 300–400 évvel ezelőtt szervezett keretekben folyt a bortermelés, a vidék a történelmi borvidékek sorába tartozik.”

Az itt közzétett anyag minden kétséget kizáróan bizonyítja, hogy Kecskemét környékén legalább 450–500 év óta folyik megszakítás nélkül tömeges, szervezett és szakszerű szőlőtermesztés és borgazdálkodás. Ezek alapján ez a tájegység is méltán sorolható a történelmi borvidékek közé. Az országos fejlődés menetét bemutató szakemberek — érthetően — csak az egyes települések, vidékek múltjának tárgyilagos és részletes feltárásai alapján rajzolhatják meg a magyar szőlőkultúra fejlődésének, alakulásának útját. Nem rajtuk múlott, hogy nyomtatásban a kecskeméti szőlőhegyekre vonatkozó szabályzatot először és utoljára a XIX. század végén közölték, és ezt is csak 1800-ban rögzítették. Tájegységünk, városunk anyagi kultúrájának feltárása, nem is akármilyen értékeink és eredményeink felmutatása, ápolása kizárólag a mi feladatunk. Ennek ilyen mérvű elhanyagolására nehéz mentséget keresni.

BIBLIOGRÁFIA

Égető Melinda

1993 *Az alföldi paraszti szőlőművelés és borkészítés története a középkortól a múlt század közepéig.* Bp.

2001 *Szőlőhegyi szabályzatok és hegyközségi törvények a 17–19. századból.* (Szőlőhegyek történetének forrásai I.) Bp.

2002 *Hegytörvények forrásközlésének gyűjteménye (1470–1846)* Bp,

2006 *Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Veszprém vármegyéből (1626–1828).* Bp.

Égető Melinda — Dominkovits Péter:

2004 *Hegytörvények és szőlőtelepítő levelek Győr és Sopron vármegyékből (1551–1843.)* (Szőlőhegyek történetének forrásai III.) Bp.

Hornyik János

1860 *Kecskemét város története, oklevéltárral. I.* Kecskemét

1861 *Kecskemét város története, oklevéltárral. II.* Kecskemét

1927 *Kecskemét város gazdasági fejlődésének története.* Kecskemét

Iványosi-Szabó Tibor

1996 *A kecskeméti magisztrátus jegyzőkönyveinek töredékei 1. (1591–1711).* Kecskemét

1998 *Jelentősebb közigazgatási változások a mai Bács-Kiskun megye területén 1848-ig.* (In: *Bács-Kiskun megye múltjából XIV.*) 71–167. Kecskemét

2008 *Kecskemét mezővárosi autonómiájának keretei a XVII. században.* (In: *Írott emlékek Kecskemét XVII. századi nyilvántartásából.*) 13–81. Kecskemét

Kocsis Gyula

2002 *Kecskemét története a hódoltság idején.* (In: *Kecskemét története 1849-ig.* Szerk.: Bárh János) 173–228. Kecskemét

Mészáros László

1979 *Kecskemét gazdasági élete és népe a XVI. században.* (In: *Bács-Kiskun megye múltjából II.*) 58–286. Kecskemét

Szabó Kálmán

1934 *Kecskemét szőlő- és gyümölcstermelésének múltja.* Kecskemét

Turai Laura

„Érheti szebb fény?, aranyló, kit sújt az Ég?”

Dobozi Eszter: Túl a rákbarakkon

A *Túl a rákbarakkon* kettős értelmében is eleget tesz címe keltette várakozásunknak. Erről a paradoxonokra épülő regényről lehullanak a mai kor divatos és tűnékeny mázai, mikor olyan dimenziókba vezérel minket, ahová magunktól egy pillanatra sem vágynánk, és ha már jártunk arra, tudjuk mindazt, ami túlmutat napi poklaink bugyrán: a legnagyobb szenvedés és az öröm egy tőről fakad. Dobozi Eszter költőnő, ahogy eddig megjelent szociográfiáiban, első regényében is a dokumentarista meg nem alkuvó pontosságával tárja elénk egy súlyos beteg, életében fontos pozíciót betöltő nő, családanya alászállását a test nyomorába. Amíg tehát fölsejlik számunkra a kivezető út, addig valami olyan élménynek leszünk részesei, ami talán egy galaktikus utazáshoz lehetne hasonlítható. E nagyon vázlatos összefoglalóhoz műfaji megjelölésként – Vasy Géza meghatározásával élve – a dokumentumpróza-kötetet adhatjuk. A narrátor Angelika, az ő naplóját bocsátja közre a szerkesztő, B. D., a kórházi ismerős.

Nem újdonság, hogy a rák: korunk betegsége. De mit kezdhetünk ezzel a jelenséggel és mit kezd vele súlyos regénykrónikánk Angelikája?

A műben is idézett híres orvos-író, Thorwald Dethlefsen a rákot társadalmunk kórképeként aposztrofálja: a nagyvállalatok éppúgy terjednek-szaporodnak, elpusztítva a „kisembert”, mint a rákos sejtek, a neoplazmák. Dobozi Eszter regénye is továbblép az egyén szenvedéstörténeténél: a jelen kórházügy ecsetelésével mintha nagyítóval látnánk bele a rákos sejtek működésébe. Mégis, a finoman végig jelenlévő kiindulópont itt nem más, mint egy személyes ügy, a nagymama halála. Így lépünk át a személyesből később a személytelenbe. Ezúttal a hiány úrfolyosóján. Angelika akkor veszi észre magán a daganatot először, mikor nagyanyja temetéséről hazaérkezik. Meglepő, de később egy időre magától eltűnik... A művön végigvonulnak létünk alapvető kérdései – s a választ, amikor van, sokszor maguk a történések adják. A napló így kezdődik: „*Most már tudom, hogy betegségeink együtt keletkeznek legelső félelmeinkkel.*” Halálfélelem? A veszteség félelme? Atok? A nagyanya így válik a betegség diagnosztizálása után az anyaggal való iszonyú szembenézés kiváltójává és később is átsejlik a kemoterápiától lecsupaszított fejbőrön. Anélkül, hogy hosszan taglalnánk az orvoslás különböző módszereit, talán nem hiábavaló megemlíteni azt az „új medicinának” nevezett módszert, amivel napjainkban telve az internet. (www.ujmedicina.hu) E szerint a teória szerint minden betegségnek meghatározott központja és lenyomata van az agyban, maga a betegség pedig mindig egy lelki konfliktusra vezethető vissza. Így például egy daganat nem más, mint átmeneti tünet, mely a kiváltó ok (azaz a lelki konfliktus) megszűnésével visszafejlődik. Az erre kidolgozott gyógyszerek nélküli gyógyulási esélyt 90%-ra teszik. Lehetséges, hogy nem a tünetekre, hanem az okokra kéne koncentrálni? A regényben ez a kérdés is egyre fölmerül, ahogy mintegy krisztusi stáci-

ókként jelennek meg a mai kórház gépiesen továbbforduló helyszínei, és tanúi leszünk egy lélek iszonytató és megrendítő küzdelmeinek. Nyilvánvaló, hogy a szerző rendkívül közel áll hőséhez, így mi is bőrkön érezzük a megpróbáltatások rettenetes gyűrődéseit, a betegség fémes ízét. Vákuumként szippantja be az olvasót a valóság levegője. Itt a kórház kiszolgáltatottsága újra gyerekké teszi a szenvedő embert, kivéve kezéből az irányítást. Az egészségügy mint iparág tűnik elénk, mely iparágban a kezelés fájdalommasabb, mint maga a betegség.

Angelika fontos vezető pozíciót betöltő asszony egy cégnél, akire ezért mintegy váratlanul szakad rá millió teendője közt a betegség. A mű minden más szereplő ellenére mondhatni egyszereplős, leíró jellemrajz kevés található, a karakterek önmagukat rajzolják kíméletlenül, sokszor csak egy-egy megnyilvánulással. Ilyen megnyilvánulás azé a doktornőé, aki a gyógyulás latolgató esélyeire csak „göcögni” képes. Az ő lelkiállapotát is érzékeny elemzés kíséri: az anyagba merülés napi irtózata nem lehet üdvözítő érzés egy sokat tapasztalt szakember számára sem. Mégis fölmerül a kérdés: ki a boldogabb? A halott reményű szakember vagy az élő reményű páciens? Vathy Zsuzsa lényegre törő ismertetőjében megjegyzi, hogy amiért nem tudjuk letenni a könyvet, az éppen ez a pillanatra ki nem hunyó remény.

A főszereplő nő jelleme, mint az lenni szokott, a megpróbáltatásokhoz való viszonyában (tehát a mű legsűrűbb pontjain) mutatkozik meg legélesebben. Rendkívüli és rendíthetetlen karaktere éppoly erős, amilyen érzékeny. Gyógyulása erőteljes vonásokkal megfestett énképével válik egyre teljesebbé. A Per Gynt-i hagymahéjak a hajszórzettel együtt hullnak le a szemünk láttára, a kemoterápiás infúzió az alázat olaját fecskendezi, és így dereng föl ismét Krisztus képe a kórházi neonfényben. Rémületes erejű képek bontakoznak ki előttünk az emberi organizmus mélyvilági kínjairól, amit fájdalommentes perceiben sejtteni nem mer sem a test, sem a lélek.

Megtudjuk, hogy Angelika számára az élet korábbi infúziói is méreggel voltak tele – most valós vagy képzelt ellenségeivel való benső küzdelmeiben Dávid zsoldtárához, Kecskeméti Végh Mihály könyörgéséhez fordul. De a sok gyógyszer-méreg közömbösítheti-e az eddig magába szívott mérget? És hol áll meg e mérgek ereje? Megáll-e az „én” küszöbén? Meddig nem gyilkosság? Felismeri-e még önmagát? Töprengéseiből a megbotásítás fénye mutat járható utat.

Jótkony gyógyszernek bizonyul az eddig is jól bevált munka, kötelességtudata, rendszertete töretlen, bármennyire is próbálják megtörni a szkeptikusok. A test pokoli kínjai közepette – melyhez olykor elég egy szilva, vagy egy puszta „látvány” – minden szalmaszálát megragad: kételkedve bár, de természetgyógyászhoz fordul. Mit adhat egy ilyen gyógyító? A csonkítás helyett a benső erőkre, az önerőre való hagyatkozást javallja, visszaadva a kézből kivett kormányt. Az eddig külsőséges, mert csak a testre vonatkozó kérdések után elérkeztünk a benső bizalmi kérdéshez. Hirtelen minden egyszerűnek tűnik.

Másik, de mint kiderül, gyenge szalmaszál a már rövidítésében igen „rosz” sugallatú Rákbetegek Országos Szövetsége, de megtudjuk, hogy például a pécsi orvostudományi egyetem egy készítménye és más természetes szerek is hatásosak. Konkrét, valós tényanyagokra támaszkodik tehát a mű, habár dokumentumjellege nem egyes adatok felsorakoztatása miatt hangsúlyos. Maga a kórtörténet mint testi és lelki röntgenfelvétel teszi azzá. A szerző megfogalmazásában: „*filozofikus felfogásban előadott kórtörténet. Pszichologizáló áthallásokkal.*” Ha nem is tudjuk meg, hogy magát a betegséget (melyre az orvosok csak „széttárják karjukat”) mi okozta, a mélyreható önelemzés mégiscsak gyógyerejűnek bizonyul. Megelevenedik a múlt is (talán a megdermedt ráksejtek is megmozdulnak?): a politika (ami állandó feszültségforrás egészen a III/III-as ügynökök titkos jelentésétől a jelen ragadozóig), a munkahelyi áskálódások, „volt szerelmek”, hiányérzetek. Különösen

megindító az a leírás, melyben Angelika visszaemlékezik régi, magányos életének arra a mozzanatára, mikor a kozmetikusnő érintésére mint „a másik ember érintésére” a sok nélkülözéstől váratlanul, önkéntelenül forró könnyek ömlöttek végig arcán.

A viszontagságok közepette Angelika rádöbben arra, hogy a világ telve segítőkész, jó emberekkel. Persze mindez távolról sem olcsó, giccses elérékenyülések formájában történik – bőségesen megfizeti az árát. Nem kevés viszont az sem, amit a fizetségért cserébe kap, arra is ráébredve, hogy a kellemes tekintet legalább olyan gyógyító, mint sok minden más. Talán éppen ezért, hogy a felszínes tapasztalatoknál is mélyebbre képes látni, felismerve egy tanyasi asszonyban az igazi jólelkűséget, amit sok „jólöltözött, ápolt, szépséges hölgyecskében” hiába keresne. A műtét utáni ébredés Angelika számára egyben az arra való ráébredés, hogy mennyi jóság van az emberekben. Nem esik távol a szerzőtől egyfajta sajátos fekete humor sem, időről időre váratlanul lepve meg az olvasót, és legtöbbször a legkilátástalanabbnak tűnő helyzetekben.

A betegség zűrzavarát a sokféle, van hogy egymásnak szögesen ellentmondó gondolkodás, orvosi tanács is jól érzékelteti. Mit tegyen a beteg, mikor esetleg saját bőrén tapasztalja, hogy bizonyos ételek nem tesznek jót szervezetének, de a kórház nemhogy személyre szabott, de betegségre szabott étrenddel sem szolgál. A gépezet nem néz le senkire (kivéve azt a néhány ápolónőt, orvost, akinek mindig van kedves szava). Aki egyszer a futószalagra került, tökéletesen épen többé nem kerülhet le róla. Ahogy az agyonszennyezett levegőt is születésünk óta egyre szívjuk – van más választásunk? Hogyan kerülhető el a fertőzés a mérgek nagy laboratóriumában? Több a kérdés, mint a megnyugtató válasz, de talán a kérdések itt a földön még fontosabbak, és azért válasz is, tanács is bőven akad: a természetgyógyásztól megtanuljuk, hogy a szervezet hét és nyolc között este és reggel a fájdalomra a legkevésbé érzékeny, hogy nincs női szolidaritás, hogy az ember a betegség által korábbi állapotaiba csúszik vissza, hogy mi mindent elfogad, ha csapás éri, és hogy van olyan ország, ahol nincs más emberhez méltó választás, mint a világgal folytonosan szemben menetelni. Olyan finom életpezódoknak lehetünk tanúi, melyek megmaradnak emlékezetünkben: a férfié (B. D.) és nagynénjéé, akiket szemlélve a betegként várakozó Angelika észreveszi, hogy itt a figyelem és gondoskodás „pazarlása” úgy hull vissza az ápoló férfira, hogy úgy tűnik, már nem is a beteg számára fontos az ápolás. De a barátok mellett sok más embertípus is megjelenik: így Zsuzsika, a betegségeiről fecsegni mindig kész asszony, valamint a hízelkedők és az igaz támogatók sora.

Angelikát a sok fájdalom Istenhez űzi – keresi protestáns, katolikus templomokban. Ha emitt nem gyűjthet gyertyát, megteszi amott. Ha a templomban nincs gyógyulás, férjével Tápiószentmárton csodatévő dombjára indul. Ha hiányzik Mária, protestánsként is hozzá kiált. Hitében nem kirekesztő, az egyetemes vonzza. A gyógyulás útján a költészet egészen magával ragadja – az újjászületés fájdalmában mintha az öröm eufórikus ígérését is sejtené:

„Olyanná lettem, Uram, / mint a lenge, vízi lények. Hogy átvilágít a nap, / oly áttetsző vagyok.”
Idézi a verset, amit valaki „az internetre tett fel”.

Dobozi Eszter egy olyan főhőst állít elénk, aki éppúgy, mint megalkotója, sosem elégszik meg, tehát még betegségében sem, a kevesebb lelki táplálékkal (például a kórházi kereskedelmi tévé-, rádiócsatornákból ömlő szennyel), mert útmutatásában – ahogy azt költészetében is tisztán láthatjuk – csakis az igazi gyémánt fényére tud rezonálni. A regény is eljut a legtisztább levegőjű költészet csillámlásáig. *„Mi is az igazi nyomorúság! Mi mindent kell még elszenvedni az életért? Az életben maradásért. Meddig lehet még fokozni a gyötrelmeket? A testit, a lelket”* – szól Angelika. A költőnő válaszában pedig már magunk előtt látjuk a lelket a szentély ellenállhatatlan vonzásában. Már csak annyit kérdezhetünk a főhősnővel együtt: hogyan lehetséges, hogy ennyi borzalomból ennyi szépség csillanjon elő? A test

kínjai a töretlen lelket ellenállhatatlan imába taszítják. A szenvedés mint megszentelt áldozat meghozza gyümölcsét. Az emésztő benső tűz kínjainak mindent elsöprő lobogása a későbbi végtelen örömtől csillámlik már az Angelika által idézett versben, melynek szerzőjét elfelejtette feljegyezni...

*Barokk madonnaként kószál a kertben,
és hívja őt, és vonja őt a szentély,
mely ül fenn trónusán: csepp föld födetlen
homlokán. Ott időz, mint régi vendég.
Belül a tűz – azé, kit fölszögeztek –
tűhegynyi folt. Érheti szebb fény,
aranyló, kit sújt az Ég? S csüggedőn bár,
ezüstbe szöve nő a fű hol ő jár.*

(Magyar Napló, 2008)

E számunkat nyomta és kötötte az AS-Nyomda Kft. Szilády Üzem

axel springer

SZILÁDY

6000 Kecskemét, Mindszenti krt. 63.
Tel.: +36 76 481 401; Fax: +36 76 481 204
E-mail: szilady@axelspringer.hu
www.as-nyomda.hu; www.szilady.hu

Folyóiratunk megjelentetését a Nemzeti Kulturális Alap

nka
Nemzeti Kulturális Alap

és a

József Attila Kulturális és Szociális Alapítvány
támogatja.